This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

ANDOVER-HARVARD LIBRARY
AH 5ZUF Q

HARVARD DEPOSITORY
SPECIAL COLLECTION
CIRCULATION RESTRICTED

Digitized by Google

816.9
Armenian
1851

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Martyrs of Great Britain

Digitized by Google

ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԵԾԻՆ ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ՄԷՋ.

1400—1558

ԵՒ

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅՈՔ ՔԱՆԻ ՄԸ

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

'Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ

'Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԿՈՒԼԻԷԼՄՈՍ ԿՐԻՓՓԻԹԻ

1851

Digitized by Google

Digitized by Google

ՑԱՆԿ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

1400—1546

ԳԼՈՒԽ Ա։

Երես

Չորեքտասաներորդ դարուն՝ ճշմարիտ կրօնքին ինչ վիճակի մէջ ըլլալը Անգղիոյ մէջ — Մուրացիկ կրօնաւորները — Ուիքլիֆ — Նոր Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը — Լօլլարտ կոչուածները — Հալածանք — Կուլիէլմոս Սաւուդրին՝ առաջին Անգղիացի մարտիրոսը — Յովհաննէս Պատպի — Գոյափոխութեան վրայ — Կուլիէլմոս Թօրբ — Լօրտ Քօբհամի դատաստանը ու դատապարտութիւնը — Ասիկայ բերդէն կը փախչի — Նորէն կը բռնուի ու կ'այրուի 1

ԳԼՈՒԽ Բ։

Գէյլօր — Փիքօք եպիսկոպոսը — Գոյափոխութեան վարդապետութեանը յառաջադիմութիւնը — Տպագրութեան գիւտը — Յովհաննէս Պրաուն — Սուրբ Գիրք կարդացուելուն դէմ հակառակութիւն . . . 22

ԳԼՈՒԽ Գ։

Թովմաս Ման — Մէկ կրակի մէջ եօթը մարտիրոսներ կ'այրուին Գովէնդրի մէջ՝ իրենց տղոցը Անգղիարէն լեզուով Տէր Պատուիրանքները սորվեցնելնուն համար — Լինքոլնի թեմին մէջ հալածանք կ'ելլէ — Ժողովրդոց տհաճութիւնը աս հալածանքին վրայով, և եկեղեցականաց օրէ օր աւելի իշխանութիւն ձեռք բերելը — Գոնստալ եպիսկոպոսին հրամանը Անգղիարէն Աւետարանին դէմ — Գինտալ — Իր Նոր Կտակարանին թարգմանութիւնը՝ որ Անգղիարէն լեզուով տպուածներուն առաջինն եղաւ — Աս Աւետարանէն շատ օրինակներ ծախու կ'առնէ Լոնտրայի Եպիսկոպոսը, ու կ'այրէ 30

Digitized by Google

ՑԱՆԿ

ԳԼՈՒԽ Գ.

Երես

Պիլնէյ — Իր քննութիւնը՝ Դոնսդալ եպիսկոպոսին առջեւը — Իր նամակները՝ որ եպիսկոպոսին խրկեց — Պիլնէյ կը համոզուի իր վարդապետութիւնները ուրանալու — Իր խորին տրտմութիւնը եւ զղջումը այս բանը ընելուն համար — Պիլնէյ միտքը կը դնէ որ նորէն Աւետարանին ճշմարտութիւնը քարոզէ — Ասիկայ կը բռնուի ու Նորուիչի մէջ կ՚այրուի՝ իբրեւ նորէն մոլորութեան դարձած հերետիկոս . 37

ԳԼՈՒԽ Դ.

Լադիմէր՝ որ առաջ նախանձաւոր պապական մըն էր — Պիլնէյին քարոզութեամբը դարձի կու գայ, ու Աւետարանը կը քարոզէ — Իր անկեղծութեամբ գրած նամակը՝ որ թագաւորին խրկեց — Ասիկայ պապականներէն կ՚ամբաստանուի — Մէկ վիճակի մը եպիսկոպոս կը կարգուի — Կը ջանայ մոլորութիւնները վերցընել — Թագաւորին առջեւը քրիստոնէավայել համարձակութեամբ կը վարուի . 50

ԳԼՈՒԽ Ե.

Բէնհամ — Իր մահուան ժամանակը ըրած խօսքերը — Դրէյսիին կտակը — Ֆրիթ — Փախչիլ չուզեր — Ու Հիւեթին հետ մէկտեղ կ՚այրուի — Հալածանքը նորէն երեւան կ՚ելլէ — Պօննէր — Ժողովուրդին փափաքը Սուրբ Գիրք կարդալու համար — Փորթր — Ասոր կրած սաստիկ տանջանքը ու մահը Նիւկէյթի մէջ . . 56

ԳԼՈՒԽ Զ.

Աննա Ասքիւ — Իր համարձակութիւնը ճշմարտութեան համար — Իր կրած անողորմ տանջանքները ձգարանին վրայ — Իր այրուիլը 69

ԳԼՈՒԽ Է.

Սկովտիա — Առջի քրիստոնեայք — Քըլտիզ կոչուածները — Քրիստոնէութիւնը Հռովմայ եկեղեցւոյն միջոցովը չէր որ Բրիտանիա մտաւ — Ասոնց նոյն եկեղեցին կամաց կամաց իր իշխանութիւնը հոն կը մտցընէ — Քըլտիզներուն վրայ կը բռնանայ — Սկովտիոյ մէջ Ուիքլիֆեանց

Digitized by Google

Երես

դէմ հալածանք կ'ելլէ — Քայլըի Լոլլարտները — Հռովմայ եկեղեցւոյն ապականութիւնը Սկովտիոյ մէջ — Պատրիկիոս Համիլտոնը — Իր գրուածքը հաւատոյ և բարեգործութեանց վրայ — Ասիկայ հալածանք կը կրէ ու կ'այրուի — Կարդինալ Պիդոն — Ուիշարդ — Իր նախանձաւորութիւնը և օգտակարութիւնը — Իրեն դէմ ամբաստանութիւն — Իր դատապարտութիւնը ու այրուիլը . 79

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

1547—1558

ԳԼՈՒԽ Ա:

Էդուարդ Զ.ին բնաւորութիւնը — Իր մահը, ու մահուան ժամանակին ըրած աղօթքը — Բարեկարգողները կը բռնուին — Լէտի Ճէյն Կրէյը թագուհի կ'անուանի — Մարիամ խոստմունք կ'ընէ բրօթէսդանդներուն — Իր մտքին մէջ կ'որոշէ պապականութիւնը նորէն հաստատել — Գրամէր՝ և Լէտի Ճէյն Կրէյը դատաստանի կը կանչուին — Լէտի Ճէյն Կրէյին գլխատուիլը — Էղիսաբեթ իշխանուհւոյն վտանգը — Մարիամ թագուհւոյն հրամանը հերետիկոսութեան դէմ, և տղոց դաստիարակութեան վրայ — Բրօթէսդանդ եկեղեցականք կը մերժուին — Հռովմէական քահանայից վարքը — Անոնց հայհոյալի հպարտութիւնները — Հռովմէական հանդէսներ ու արարողութիւններ 95

ԳԼՈՒԽ Բ:

Փիլիպպոս թագաւորը Անգղիա կը հասնի — Պօննէր իր թեմին քաղաքներուն այցելութիւն ընելու կ'ելլէ — Բարլամէնդը Պապին կը հնազանդի — Հռովմէական եկեղեցին նորէն կատարեալ իշխանութիւն կը ստանայ Անգղիոյ վրայ . 107

Digitized by Google

ՅԱՆԿ

ԳԼՈՒԽ Գ.

Երես

Հալէս դատաւորը — Ճ'իւէլ — Բրօթէստանդները այ-րելու հրաման կ'ելլէ — Հուփր և ուրիշներ ալ այրուելու կը դատապարտուին — Րօճէրս՝ Սմիթֆիլտի մէջ կ'այրուի — Հուփրին տանջանքը ու մահը 113

ԳԼՈՒԽ Դ.

Գէյլօր քահանան կը հալածուի Պօննէրին միջոցովը, ու իր իշխանութենէն կը զրկուի — Հատլէյի մէջ կ'այրուի — Սաունտէրս կ'այրուի Գովէնդրի մէջ — Պօննէր ուրիշ Բրօթէստանդներ ալ կը դատապարտէ . . . 126

ԳԼՈՒԽ Ե.

Գօմքինս կը դատապարտուի ու կ'այրուի — Հընդր կը հա-լածուի՝ Սուրբ Գիրք կարդալուն համար — Ինքը կը դատապարտուի ու կ'այրուի — Հիկպէտ և Քօսդօն — Լաւրենտիոս — Ֆարար եպիսկոպոսը կ'այրուի — Ռօ-լէնս Հուայդին հաւատքը ու կրած տանջանքը . 136

ԳԼՈՒԽ Զ.

Մարշին տանջանքը ու մահը — Քարտմէյքր և Ուարն — Սիմփսօն և Ըրտլէյ — Հաուքս — Ուադս . 151

ԳԼՈՒԽ Է.

Պրատֆօրտին քննութիւնները — Կը ջանան անոր միտքը դարձընել իր ընդունած վարդապետութիւններէն — Անոր այրուելուն հրամանը կ'ելլէ — Անոր տանջանքներուն քանի մը պարագաները 161

ԳԼՈՒԽ Ը.

Պլանտ և ուրիշներ ալ կ'այրուին Քանդուարիոյ մէջ — Ռէյդ և Մարգարիտ Բօլլի կ'այրուին — Քարվէր կ'այ-րուի Լիվէսի մէջ — Րիտլէյ և Լադիմէր վերջին անգամ դատաստանի կը կանչուին — Կը դատապարտուին ու կ'այ-րուին — Րիտլէյին անողորմ տանջանքը . . 179

Digitized by Google

ՑԱՆԿ

ԳԼՈՒԽ Թ.:

Երես

Կարտինէրին սոսկալի մահը — Աւէրպ, Րօբէր և Րաբք — փօլին վարմունքը — Վիլքօդին քննութիւնները ու դատապարտութիւնը — Բանտի մէջ Բրօթէսդանդներուն քաշած չարչարանքները — Եօթը մարտիրոսներ կ'այրուին Սմիթֆիլտի մէջ 185

ԳԼՈՒԽ Ժ.:

Գրամէրին քննութիւնը ու դատապարտութիւնը — Հնազանդութեան գրուածք մը կը ստորագրէ — Ըն գրուածքը կը հերքէ, ու կ'այրուի 198

Digitized by Google

Digitized by Google

ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԵԾԻՆ ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ՄԷՋ.

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

1400—1546

ԳԼՈՒԽ. Ա.

Չորեքտասաներորդ դարուն՝ ճշմարիտ կրօնքին ի՛նչ վիճակի մէջ ըլլալը Անգղիոյ մէջ — Մուրացիկ կրօնաւորները — Ուիքլիֆ — Նոր Կտակարանին թարգմանութիւնը — Լոլլարտ կոչուածները — Հալածանք — Ուիլիէլմոս Սաուդրին՝ առաջին անգղիացի մարտիրոսը — Յովհաննէս Պատպի — Գիւղախռովութեան վրայ — Ուիլիէլմոս Թորփ — Լորտ Քոպհամի դատաստանը ու դատապարտութիւնը — Անիկայ բերդէն կը փախչի — Նորէն կը բռնուի ու կ'այրուի.

Չորեքտասաներորդ դարուն Անգղիոյ մէջ հազիւ ուրեք ճշմարիտ կրօնք-կը գտնուէր, և արդարև արժան է այն օրերը չար օրեր կոչել։ Թէ՛ աշխարհականները և թէ եկեղեցականները գրեթէ տեղեկութիւն չունէին Սուրբ Գրոց վրայով։ Ընդհանուր մթութիւն մը տիրած էր բոլոր երկրին երեսը, և ամէնքնին ալ թանձր խաւարով պատած էին։ Սակայն սկսան անդիէն աստիէն ցանցառներ ելլել եկեղեցւոյ խաբէութեանցը դէմ. տաղանդի տէր մար-

դիկ համարձակեցան ան ատենուան մոլորութիւններուն դէմ դնելու. ատոնցմէ զատ՝ ստորին աստիճանի մարդիկ ալ կային Աւետարանին պատուական ճշմարտութիւններովը ուրախացող, որ թէ և մարմնաւորապէս աղքատ էին, սակայն հոգևորապէս հարուստ, ու երկնային թագաւորութեանը ժառանգ:

Յովհաննէս Ուիքլիֆ հռչակաւոր մէկն էր Օքսֆորտի համալսարանին մէջ. անիկայ չորեքտասաներորդ դարուն միջին տարիները շատ չանցած՝ մեծ հակառակութիւն սկսեց Դոմինիկեան և Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներուն դէմ, որոնք ան ատենները կը հարստահարէին բոլոր թագաւորութիւնը և մանաւանդ աս համալսարանը: Կը քարոզէին թէ իրենց ընդունած անտեղի վարդապետութիւնները Աստուծոյ խօսքին մէջ գտնուած ճշմարտութիւններէն կատարեալ են: Ռամիկ մարդոցմէ հարկ կ'առնէին, մանաւանդ երբոր զանոնք հիւանդութեան վիճակի մէջ գտնէին. և շատ մարդիկ սուղ սուղ ծախու կ'առնէին այս կրօնաւորներուն հինցած լաթերը՝ հաւատալով որ եթէ իրենց մեռած մարմինները անոնցմով պատանուի նէ, անշուշտ հոգինին արքայութիւն կ'երթայ: Ուիքլիֆ համարձակութեամբ այս կրօնաւորներուն դէմ դրաւ, ու երևան հանեց Պապին Քրիստոնէութեան դէմ բռնած ճամբաները, որոնցմով աս կրօնաւորներն ալ համարձակութիւն կ'առնէին անանկ չարութիւններ գործելու: Նաև իր հակառակութիւնը յառաջ տանելու ճամբան ալ աղէկ գտաւ: Տեսաւ որ հոգւոյն առանց գիտութեան մնալը գէշ է. վասն որոյ 'ի պէտս յառաջադիմութեան ճշմարտութեան՝ Ուիքլիֆ Աստուածաշունչը Անգղիարէնի թարգմանեց, որ ասկէ աւելի յարմար բան չէր կրնար գտնել անոնց մոլորութիւնները կործանելու համար: Հռովմէական եկեղեցականները շատ դէմ կեցան աս բանիս.

Digitized by Google

և այն օրուան եկեղեցականաց այս նիւթիս վրայ ի՛նչ կարծիք ունենալը ցուցընելու համար , ատոր դէմ բրած խօսքերնուն մէկ օրինակը հոս դնենք ։ «Քրիստոս՝» կ՚ըսէ ատոնց մէկը , «Աւետարանը եկեղեցւոյ վարդապետներուն և միւս պաշտօնեաներուն յանձնեց , որ զանիկայ աշխարհականաց և տկար անձանց մատակարարեն , ժամանակին՝ և ժողովրդոց կարօտութեանցը նայելով . բայց այս Յովհաննէս Ուիքլիֆ վարժապետը բռնեց Լատիներէնէն Անգղիարէնի թարգմանեց , որ այսպէս՝ կարդալ գիտցող աշխարհականներն ու կանայք՝ գիտնական եկեղեցականներէն , և անոնց ալ ամենէն սրամիտներէն աւելի դիւրաւ կրնան հասկընալ . և ահա՛ ասանկով Աւետարանական մարգարիտը գետինը ձգուեցաւ ու խոզերուն ոտաց կոխան կ՚ըլլայ կոր . և ան որ առաջ պատուական բան մը կը սեպուէր թէ՛ եկեղեցականաց և թէ աշխարհականաց առջին , հիմա կարծես թէ երկուքին ալ առջին ծաղրալի բան մը կը թուի կոր . և եկեղեցւոյ ադամանդը աշխարհականաց խաղալիքն է եղեր» ։

Ուիքլեֆ խռովութեան տեններուն հասաւ , և Աստուած Տէրութեան մէկ քանի երևելի և զօրաւոր իշխաններուն քաղաքական գործերը անանկ կարգի մը դըրաւ , որ պաշտպանեցին զինքը Հռովմայու առաջնորդներուն թշնամութիւններէն , և մեռաւ խաղաղութեամբ Լուդդէրվօրդ քաղաքը՝ 1387 ին ։ Իր վերջին աշխատութիւններուն մէկը իր օրովը եղող Պապերուն (քանզի երկու հատ կային ,) Քրիստոնէութեան հակառակ վարմունքներ ունենալը ցուցընելն եղաւ ։ Ուրբանոս Զ . Պապը իրեն հակառակորդ Կղեմէս Պապին դէմ զէնք վերցուց , ու Նորուիչի Հռովմէական Եպիսկոպոսը իրեն զօրապետ ըրաւ , և կոնդակներ խրկեց Անգղիա , որոնց միջոցովը՝ թէ՛ ան-

ձամբ և թէ սատկում ալ իր ամբարշտական գործին օգնութիւն ընողներուն մեղաց թողութիւն և ներում կը խոստանար , թէ աս և թէ հանդերձեալ աշխարհին մէջ ։ «Քրիստոսի խաչին վրայի դրօշակը», կ'ըսէ Ուիքլիֆ , «որ խաղաղութեան ողորմութեան և սիրոյ նշան է , քրիստոնեաները ջարդելու համար կը գործածեն կոր» ։ Առհասարակ «Աւետարանի վարդապետ» կը կոչէին զինքը · և յայտնի է թէ բոլոր ըրած բաներուն մէջ իրեն առաջնորդ բռնած կանոնը Աւետարանին յարիլն էր ։

Հռովմէական առաջնորդները շատ խորհուրդներ ընելէն ետև՝ Բարլամենդին խնդիր ըրին որ Ուիքլիֆին թարգմանած Աստուածաշունչին տարածուելուն արգելք դնէ ; սակայն անոր անդամներուն մեծ մասը ասոնց խնդիրը մերժեցին ։ Անատենները Անգղիարէն «Նոր Կտակարանը անանկ գնով մը կը ծախուէր , որ մեր ժամանակի քսան լիրայէն աւելի էր ; և աս պատճառաւ շատ քիչ կը տարածուէր · բայց Հոգւոյն Սրբոյ առաջնորդութիւնովը ու ազդեցութիւնովը մեծ արդիւնք յառաջ բերաւ ։ Անոնք որ դարձի գալով Քրիստոսի աշակերտներն եղան , շուտով մեր Տէրոջը սա խօսքին փորձը առին , որ կըսէ՝ «Աշխարհէն չէք՝ հապա ես ձեզ ընտրեցի աշխարհէն , անոր համար աշխարհ ձեզ կ'ատէ , թէ որ զիս հալածեցին , ձեզ ալ պիտի հալածեն» ։

Քօրդնէյ՝ Լոնտրայի Եպիսկոպոսը մեծ փութով այս Քրիստոսի հետևողներուն ետևէն ինկաւ , որոնք ան ատենները Լոլլարտք կը կոչուէին ։ Կը կարծուի թէ այս անունը Ուալդր Լոլլարտուսէն եղած ըլլայ , որ այս ճշմարտութիւնը սորվեցընողներուն մէկն էր , և կամ Գերմանացւոց լեզուով սաղմոսերգու նշանակող բառէ մը եկած ըլլայ ։ Ասէֆնկրոս անու-

Digitized by Google

նով այն ատենուան Հռովմէական Արքայքննիչներէն մէկը սանկ ստորագրութիւն մը կ'ընէ Լոլլարտներուն վրայով. և զարմանալին աս է որ դատապարտութեան արժանի կը սեպէ զանոնք այս ստորագրած վարքը ունենալնուն համար ։

«Ուիքլիֆին աշակերտները խոհական և պարկեշտ վարուց տէր մարդիկ են, հանդերձի վերաբերեալ անպաճուճութիւններէ բոլորովին հեռ կեցած ։ Անոնք աշխարհային զբաղմունքներու մէջ շատ չեն մտներ, և մարդոց ըրած անառակութիւններէն շատ կը գանգատին ։ Միայն իրենց աշխատութիւնովը կ'ապրին, և բոլորովին կ'ատեն հարստութիւնը. միայն պէտք եղածներովը գոհ ըլլալով ։ Վաճառականութիւն չեն ըներ, այնչափ սուտերով՝ երդումներով և խաբէութիւններով գտանալուն համար ։ Ողջախոհ ու ժուժկալ են. գինետուն չեն երթար, և երբեք ոտոտի զբօսանաց խելք չեն տար ։ Միշտ զբաղած կը գտնես զանոնք՝ կամ սորվելու կամ սորվեցընելու ։ Պարզ ու ջերմեռանդ աղօթք կ'ընեն, և կը մեղադրեն առանց ջերմեռանդութեան երկար երկար աղօթքներ ընողները ։ Անիծելու երդում չեն ըներ. քիչ կը խօսին. և իրենց հրապարակական քարոզներուն շատը սիրոյ վրայ է ։ Եկեղեցւոյ օրօշեալ ժամերգութիւններուն չեն գար, քանզի կ'ըսեն թէ՝ ջերմեռանդութեամբ մէկ երկու Հայրմեր ըսելը՝ առանց ջերմեռանդութեան ձանձրալի ժամեր անցընելէն աղէկ է ։ Սուրբ վարդապետներէն և Հռովմայ եկեղեցիէն տարբեր կերպով մը կը մեկնեն Սուրբ Գիրքը ։ Անոնց խօսքը քիչ և խոնարհութեամբ է, ու վարքերնին բարի կ'երևի» ։

Ան ժամանակը Ռիքարտոս Բ՛ն էր Անգղիոյ Թագաւորը, ու Արքեպիսկոպոսին ձեռնտուութիւն ըրաւ Ուիքլիֆեանները հալածելու. հրովարտակ

Digitized by Google

եղաւ աս վարդապետութիւնները սորվեցընողներուն և ընդունողներուն՝ և Ուիքլիֆին ու իրեն հետևողներուն գրած գրքերն ու տետրակները առնողներուն դէմ։ Ասոր վրայ՝ շատերը բանտարկեցին, և շատ անարգական կերպերով ապաշխարանք քաշել կուտային. սակայն չերևիր թէ այս բանիս համար մարդ մեռցուցած ըլլան իր թագաւորութեան ժամանակը։

1399ին Հենրիկոս Լանքաստերցին աթոռը նըստաւ։ Ասիկայ աթոռը նստելուն պէս քաջալերութիւն տուաւ եկեղեցականաց որ ձեռք զարկած գործերնին յառաջ տանին։ Այս թագաւորին ու Արունտէլ անուն Քանդուարիոյ Արքեպիսկոպոսին օրովը շատ մեծ հալածանք մը սկսաւ։ Տէրութեան ամէն կողմը հալածանք կար, և ամէն տեղ մեծ ջանքով Լոլլարտներուն առջևը առնելու ետևէ էին։ Ու ահա՛ առջի անգամ այս թագաւորին օրովը եղաւ Անգղիոյ մէջ Հռովմէականաց մոլորութիւններուն դէմ կեցող քրիստոնեաները ՈՂՋ․ ՈՂՋ․ ԱՅՐԵԼՈՎ մարտիրոսացընելու սատանայական չարագործութիւնը։ Այս ժամանակէս սկսելով՝ շարունակուեցաւ այս հալածմունքը մինչև ան ատենը՝ որ Բարեկարգութիւնը Պապին շղթաներէն ազատեց Անգղիոյ տէրութիւնը։ Քրիստոսի հետևողներուն շատերը "սանձանքներու ու ծեծերու, կապերու ու բանտերու փորձը առին". ուրիշներն ալ "յոյսերնին վարձքերուն հատուցմանը վրայ դըրած" կեանքերնուն անցան։

Առաջիկայ համառօտ պատմութեան նպատակը՝ այս հաւատարիմ վկաներուն և անոնց պատմութեանը հետ միացած անցքերուն վրայ ծանօթութիւն մը տալ է։

Կուլիէլմոս Սաւդրին Անգղիոյ մէջ առաջին

Digitized by Google

մարտիրոսն եղաւ՝ Հռովմէական մոլորութեանց դէմ կենալուն համար ողջ ողջ այրուող : Ասիկայ Լոնտրայի մէջ քահանայ էր : Թէպէտ Նորուիչի Եպիսկոպոսին առջին անգամ մը ուրացաւ ընդունած կարծիքները, սակայն Աստուծոյ շնորհօքը կարողացաւ իր սխալանքը տեսնելու, և կրկին յայտնապէս դաւանելու Աւետարանին ճշմարտութիւնները : 1401, Փետրվար 12ին՝ որ շաբաթ օր մըն էր, Քանդուարիոյ Արքեպիսկոպոսին առեանը քաշեցին՝ ամբաստանելով թէ հերետիկոսական վարդապետութիւններ ընդունած է : Իրեն դէմ բերուած բաներուն գլխաւորները ասոնք են . մէյմը որ ըսեր էր թէ "Ես խաչափայտին երկրպագութիւն չեմ ըներ, այլ միայն անոր վրայ խաչեալ Քրիստոսին". մէյմ'ալ՝ թէ "քահանաներն ու սարկաւագները յաւէտ պարտական են եկեղեցւոյ մէջ Աստուծոյ խօսքը քարոզելու, քան թէ այն սահմանեալ ժամերգութիւններն ընելու". մէյմըն ալ աս՝ թէ "հաղորդութեան հացը սրբագործուելէն ետև՝ առաջ ի՛նչ էր նէ՝ ան նոյն հացը կը մնայ",

Քանի մը օր միջոց տուին որ այս իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւններուն պատասխանը տայ : Սահմանեալ ժամանակը լրանալուն՝ եկաւ պահանջած պատասխաններնին մէկիկ մէկիկ տուաւ, անոնց վրայ իր ունեցած կարծիքները յայտնապէս ամենուն առջին ցուցընելով . և երբ Արքեպիսկոպոսը ըսաւ որ հերքէ զանոնք, անիկայ չհերքեց, Ետքը սկսան նորէն աղէկ մը քննել հաղորդութեան խորհրդոյն վրայով անոր ունեցած կարծիքները, ու նայեցան որ առաջուան պէս կրկին կը պաշտպանէ կոր նէ, զանիկայ իբրև հերետիկոս դատապարտեցին :

Ժողովք քանի մը օր վճիռը ուշացընելէն ետև՝

Digitized by Google

«Նորուիչէ Եպիսկոպոսին այս Սաուդրիին դէմ ըրած դատը կրկին անգամ ձեռք առին, և ատեանը կանչելով զինքը՝ հարցուցին թէ հաղորդութեան հացը՝ քահանան սրբագործելէն ետև ինչ էր նէ անանկ հաց կը մնային վրա՞յ է տակաւին. և երբոր անանկ գտան նէ, ալ սկսան ընելիքնին ընել։ Փետրվար 26ին քահանայական կարգը առին՝ Հռովմայ եկեղեցւոյն այս բանիս համար ունեցած արտօրողութիւններովը, և Անգղեոյ Բարձրագոյն Պօնդէսդապլին ու Զօրագլուխին քով պահ տուին։

Այս Հռովմէական եպիսկոպոսները թագաւորին ետևէն ինկան՝ որ շուտով մահուան վճիռ տայ. և նոյն օրը թագաւորին անունովը հրաման ելաւ Լոնտրայի Քաղաքապետին և ուրիշ պաշտօնատարներուն՝ մէկ «նոր ելած հերետիկոսի մը դէմ, որ զանիկայ քաղաքին հրապարակներուն մէկուն մէջ (յանցանքը հասարակութեանը իմացընելով) կրակը ձգեն ու այրեն մոխիր դարձընեն, որ մէկալ քրիստոնեաներն ալ օրինակ առնելով՝ անանկ սոսկալի յանցանք չգործեն»։

Ասանց ժամանակ անցընելու աս հրամանը կատարուեցաւ. և ահա՛ այսպէս Հենրիկոս Դը Անգղեոյ մէջ Քրիստոսի սուրբերը այրող թագաւորներուն առաջինը եղաւ. և Կուլիելմոս Սաուդրին եղաւ՝ հոն ամենէն առաջ այս դատապարտութիւնը կրողը, ինչպէս որ կ՚երևնայ հասարակաց արձանագրութիւններէն, և շատ ուրիշ հաւատարիմ վկայութիւններէ,

Երկրորդ մարտիրոսն եղաւ Յովհաննէս Պատպին, որուն մահը յիշատակութեան արժանի է։ Ասիկայ ստորին աստիճանի մարդ մըն էր, արհեստով դերձակ։ 1409, Մարտի 1ին՝ կիրակի օրը՝ Քան-

Digitized by Google

դուարկոյ Ապողինարէլ անուն Արքեպիսկոպոսին և
Լաւոդրայի Եպիսկոպոսին և շատ ուրիշ մեծերու
ու եպիսկոպոսներու առջև բերին սա յանցանքով՝
թէ այս մարդը կը հաստատէ որ «Հացը Քրիս-
տոսի մարմին ըլլալու համար քահանան սրբագոր-
ծութիւնը կատարելէն ետև, նիւթական հացը
սեղանին վրայ առաջ ինչպէս էր նէ՝ անանկ կը մնայ.
քահանային սրբագործութիւններովը հացը Քրիս-
տոսի բուն մարմնոյն չփոխուիր»: Նաև թէ «անկա-
րելի բան է որ քահանան Քրիստոսի մարմին չընէ,
և չեմ կրնար այս բանիս հաւատալ՝ մինչև որ Քը-
րիստոսի մարմինը յայտնապէս քահանային ձեռքին
մէջ չտեսնեմ». և թէ «Քրիստոս՝ իր աշակերտնե-
րուն հետ ընթրիք ըրած ատենը՝ իր մարմինը ձեռ-
քը բռնած չէր՝ որ իր աշակերտներուն տար. հա-
պա այն ըրած խօսքերը այլաբանութիւն էին, ինչպէս
որ ուրիշ տեղեր ալ այլաբանութիւններ կը գործա-
ծէ»: Արքեպիսկոպոսը խել մը խօսքերով ու յոր-
դորանքներով աշխատեցաւ որ ասոր միտքը դար-
ձընէ: Ըրած խօսքերէն մէկն ալ սա կը պատմուի
թէ՝ Արքեպիսկոպոսը ամենուն առջին խոստացեր ու
հաստատեր է «որ (եթէ Քրիստոսի վարդապետու-
թեանը համաձայն եղած ճամբան մտնէ նէ,) իր
հոգին անոր հոգւոյն տեղը դրաւ դնէ դատաստա-
տանին օրը»: Ասանկ մեծ մեծ խոստմունքներ հի-
մա ալ շատ կ'ընեն Հռովմէականները:

Պատրիկին դէմ ըրուած ամբաստանութիւնները
նորէն մէյմ'ալ կարդացուեցաւ, ու իրմէն պա-
տասխան ուզեցին: Պատրիկին աներկիւղ հաւատա-
րիմ վկայութիւն տուաւ, և հաղորդութեան վրայ
ունեցած կարծիքն ալ պարզապէս ցուցուց ըսելով
թէ՝ «Սրբագործութենէն ետև ան առջի նիւթական
հացը՝ նիւթական հաց կը մնայ. տակայն սա կայ

Digitized by Google

որ՝ այն հացը կենդանի Աստուծոյ խորհրդաւոր նշանն է" :

Շատ ժամանակ վէճով անցնելէն ետև Պատպին զգուշութեամբ բանտի մէջ պահուեցաւ մինչուան Մարտի 15 :

Մարտի 15ին առաւօտուն դատապարտութեան վճիռը որոշուեցաւ . և նոյն օրուան կէս օրէն ետքը թագաւորէն հրաման եկաւ որ մեռցուի : Անմիջապէս առին Պատպին Սմիդֆիլտ տարին . հոն զինքը պարապ տակառի մը մէջ խոթած՝ շղթաներով ցիցի մը կապեցին , ու բոլորտիքը չոր փայտեր գիզեցին : Թագաւորին երէց որդին՝ (որ ետքը Հէնրիկոս Ե. եղաւ ,) հոն էր , և յորդորեց Պատպին որ ուրանայ ընդունած կարծիքները , սպառնալով որ եթէ այն հերետիկոսութիւններուն մէջ յամառեալ մնայ նէ՝ շատ չարիքներ պիտի գայ գլխուն : Կօրդնէյ՝ Օքսֆորտի ատենադպիրն ալ եկաւ քարոզ մը տուաւ Հռովմայ եկեղեցւոյն հաւատքին վրայ : Աս միջոցին Սմիդֆիլտի Սուրբ Բարթուղիմէոս եկեղեցւոյն աւագերէցը թափօրով՝ տասուերկու կերոն առջևէն՝ սկիհը բերաւ մօտեցուց ցիցին կապուած խեղճ Պատպիին , ու մէջի սրբագործեալ հացը ցուցընելով հարցուց թէ՝ անոր վրայ ինչ հաւատք ունի : Ան ալ ըսաւ . "Աղէկ գիտեմ որ սրբագործեալ հաց է , բայց Աստուծոյ մարմին չէ" . ասոր վրայ անմիջապէս կրակ տուին փայտակոյտին . և երբ խեղճ մարդը սկսաւ այրիլ , "Ողորմութի՜ւն" պոռաց . (հաւանականաբար ո՛չ թէ մարդոց , այլ Աստուծոյ) : Արքայազուն իշխանը այս ձայնը լսելուն պէս՝ հրաման ըրաւ որ կրակը մարեն . կրակը մարեցին . և հարցուց թէ՝ հիմա կը ձգե՞ս հերետիկոսութիւնդ՝ ու սուրբ եկեղեցւոյ հաւատքը կ'ընդունի՞ս մի . այս խոստմունքն ալ ը-

Digitized by Google

նելով որ եթէ դառնայ նէ՝ մեծ պարգև պիտի տրուի իրեն, և արքայական գանձէն ալ ուզածին չափ տարեկան թոշակ ։ Ահա՛ ժամ փորձութեան. մէկ դին անմիջական դառնակսկիծ մահ, մէկալ դին ներում և ազատութիւն ու երջանիկ կեանք մինչև ՚ի մահ ։ Սակայն Պատրին Աստուծոյ զօրութիւնովը կարողացաւ այն խոստմունքները մերժելու, և այն յորդորանքին յանձնառու չըլլալու ։ Սանորոյ հրաման ըրաւ արքայազուն իշխանը որ նորէն տակառը խոթեն, ըսելով թէ՝ ալ անկէ ետև շնորհք կամ ողորմութիւն ըներ չունի ։ Պատրին՝ ինտոր որ ըրած խոստմունքներուն չհամոզուեցաւ, անանկ ալ տուած տանջանքներուն չյաղթուելով՝ ինչուան վերջը հաստատ մնաց. Քրիստոսի ա-գուոյն տուած կարողութիւնովը աշխարհիս կատաղութեանը և զօրութեանը դէմ գրաւ, թէպէտ մեծ դժուարութեամբ և նեղութեամբ, սակայն նաև փառաւոր յաղթութեամբ ։

Արունտէլ՝ Քանդուարիոյ Արքեպիսկոպոսը շարունակեց Լոլլարտներուն դէմ կրցածը ընել ։ Աս վճիռը հանեց՝ որ եկեղեցւոյ ընդունած մէկ բանին դէմ վիճաբանելով յանցաւոր եղողներուն առաջին յանցանքին պատիժը՝ բանադրանք ըլլայ, երկրորդ անգամ անանկ յանցանք մը գործելնուն՝ ողջ ողջ այրուելին ։ Նա շատ խիստ ու հաստատուն խօսքերով արգիլեց Անգղիարէն կամ ուրիշ լեզուաւ Սուրբ Գրոց ո՛ և իցէ մասը կարդալը, ինչուան որ առաջնորդը չընդունի այն թարգմանութիւնը, ու հաստատեց նաև՝ թէ "շատ վտանգաւոր բան է Սուրբ Գիրքը մէկ լեզուէն մէկալը թարգմանելը" ։

Այս սուրբերուն տրուած հաւատքին համար քաջութեամբ պատերազմողներուն մէկն ալ Կուլիէլմոս Թօրբ անուն երևելի քահանան էր ։ 1407ին

Կէնթ քաղաքին Սալթվուտ ամրոցին մէջ բանտարկուեցաւ. ետքը Արքեպիսկոպոսին առջևը հանեցին՝ որ ուրանայ բռնած ճշմարտութիւնները. ան ալ իր հաւատքին գլխաւոր բաները մէկիկ մէկիկ ցուցընելէն ետեւ, խնդրեց որ եթէ Աստուծոյ օրէնքին հակառակ բան մը ընդունած է նէ, իրեն ցուցընեն իր սխալմունքը: Ասոր պատասխան՝ Արունտէլ կրկին հրամայեց որ ելլէ Լոլլարտներուն աղանդէն, և անկէ ետեւ եկեղեցիէն արգիլուած կարծիքները չընդունի. և աս ալ առաջարկեց որ երդմամբ հաւանութիւն տայ այս բանիս, և անկէց զատ խօսք ալ տայ՝ որ ան նոյն կարծիքները ընդունող ուր որ գտնէ նէ՝ գայ իմացընէ. սակայն Թօրփ աս առաջարկութիւնները բոլորովին մերժեց: Անատենը Արքեպիսկոպոսը սպառնալիք ըրաւ թէ Սմիթֆիլտի մէջ պիտի այրուի: «Աս սպառնալիքը բերնէն ելած ատենը», կ'ըսէ Թօրփ, «հանդարտ կեցայ, ու բերնէս խօսք մը չհանեցի. հապա մտքիս մէջ կը խորհէի թէ Աստուած մեծ շնորհք ըրած կ'ըլլայ ինծի, եթէ իր ողորմութիւնովը զիս ասանկ վախճանի մը հասցընելու ըլլայ»: Այս ալ կ'ըսէ թէ՝ «Մտքովս կ'աղաչէի Տէրոջը որ զիս միսիթարէ ու զօրացընէ անոնց դէմ կենալու, և կը խնդրէի Աստուծմէ՝ որ իր բարութիւնովը շնորհէ ինծի հեզ հոգիով ու հանդարտ սրտով խօսիլ այն միջոցին մէջ և ամէն ատեն. և թէ բոլոր խօսածներուս Սուրբ Գրքէն ճշմարիտ վկայութիւններ կամ բացայայտ պատճառներ բերեմ»: Ահա՛ «հաւատքի մէջ հաստատուն» և հեզութեամբ իր ունեցած յոյսին պատճառը ցուցընելու փափաքող քրիստոնէին պարզ և գեղեցիկ օրինակը:

Ասոր վրայ՝ սկսան երկար բարակ քննութիւններ ընել: Գոյափոխութեան վարդապետութեանը վրայ

Թօրք ուզեց որ պարզապէս Սուրբ Գրոց խօսքերը առաջ բերուի․ ո՛չ ինքը մեկնեց իր քովէն, և ո՛չ ուզեց որ անոնք մեկնեն մարդկային տրամաբանու- թիւններով, ինչպէս Թոմմաս Ագուինասին հնա- րած դպրոցական իմաստակութիւններովը՝ զորոնք Հռովմայ եկեղեցին ընդունած էր ։ Քանդականներու վրայ որ խօսք բացուեցաւ նէ, Արքեպիսկոպոսը ը- սաւ՝ թէ «Խաչին երկրպագութիւն ընելու է, քանզի անոր վրայ Քրիստոսի խաչելութիւնը ցուցուած է․ և երբոր խաչ տեսնենք նէ՝ ան միտուընիս կ՚իյնայ․ նոյնպէս ալ Սուրբ Երրորդութեան, Մարիամ Կոյսին և ուրիշ սրբոց քանդակներուն ու նը- կարուած պատկերներուն երկրպագութիւն ընել պէտք է» ։ Այս նիւթիս վրայ քիչ մ՚ալ քննու- թիւն ընելէն ետև՝ երբոր Թօրք՝ Արքեպիսկոպոսին սա խնդիրը առաջարկեց նէ, ալ անոր վրայ վէճ չըրին ։ Խնդիրն աս էր․ «Աստուած իր աստուա- ծութեամբը անձանօթ բաներուն ամէնէն անձանօ- թը՝ սքանչելի հոգի մըն է, որուն վրայ մահկա- նացու արարածոց ո՛չ ձեւը, ո՛չ կերպարանքը և ո՛չ մէկ անդամը կայ․ արդ՝ ի՛նչ նմանութիւն կամ ի՛նչ քանդակ կրնայ շինուիլ, որ Հօր Աստուծոյ պատկերն ըլլայ» ։ Խոստովանութեան՝ ուխտագնա- ցութեան և Հռովմայ եկեղեցւոյն ուրիշ մո- լորութիւններուն վրայով քիչ մ՚ալ քննութիւն ըլլալէն ետև՝ տաղտկալի բանտ մը դրուեցաւ Թօրք ։ Վերջապէս աս մարդուն ինչ ըլլալը անյայտ է․ բայց որովհետև արձանագրութեանց մէջ այրած- ներուն կարգը գրուած չէ, վասն որոյ շատ հա- ւանական կ՚երևնայ որ դաղտուկ սպաննած ըլլան բանտին մէջ, կամ ան տեղը հիւանդութիւնով մը մեռած ըլլայ ։ Ողջացած ըլլար նէ, անշուշտ Հռովմէականք պիտի պատմէին ։

Digitized by Google

Այս հալածեալ քրիստոնեաներէն յիշատակու-թեան արժանի եղող մէկն ալ Լօրտ Քօբհամն է ։ 1413ին՝ Հենրիկոս Դ. Թագաւորը մեռաւ, անոր տեղը անցաւ իր որդին Հենրիկոս Եը, որ արդէն Յովհաննէս Պատալիին պատմութեանը մէջ յի-շուած է ։ Ասիկայ աթոռը նստածին պէս՝ Առուն-տէլ Արքեպիսկոպոսը եկեղեցականաց ժողով մը ըրաւ Սուրբ Պօղոսի եկեղեցւոյն մէջ ։ Այս ժողովը ընելուն գլխաւոր նպատակը Աւետարանին տարա-ծուիլը արգիլել, և մասնաւորապէս ազնուական Լօրտ Քօբհամին հակառակիլ էր, քանզի անոր Լօլլարտներուն պաշտպան կենալը ամէն տեղ ճան-ճըցուած էր ։ Աղէկ գիտէին որ ինքը Ուիքլիֆին գրութիւնները օրինակել տուաւ, և շատ տեղ ցրուեց, ու նաև անդին ասդին պտըտող քարոզիչ-ներուն ապրուստը ինքը կը հոգար ։ Այս ժողովոյս մէջ տասուերկու Արքաքննիչ կար, որոնք առջի տարին այս պաշտօնիս համար որոշուեցան՝ որ հե-րետիկոսները և Ուիքլիֆին գրքերը փնտռեն գըտ-նեն ։ Ասոնք մէկ ցանկ մը բերին մէջը երկուհա-րիւր քառասունևուեց վարդապետութիւն գրուած՝ զորոնք Ուիքլիֆին հանած գրքերէն ժողվեր էին . և այն գրքերուն շատերը՝ ուրիշ անոնց նման գրքեր ալ մէկտեղ հրապարակաւ այրեցին, ու մէջը գը-րուածները իբրև հերետիկոսական վարդապետու-թիւնք դատապարտեցին ։ Այս ժողովոյս մէջ գլխա-ւոր խորհելիքնին՝ Լօրտ Քօբհամին ըրածներն էր . բայց՝այս մարդը թէ Թագաւորին և թէ ժողովըր-դոց շատ սիրելի մէկն ըլլալուն համար՝ հարկ եղաւ որ զգուշութեամբ բան տեսնեն ։ Վասն որոյ ելան Արքեպիսկոպոսն ու խել մը ուրիշ եպիսկոպոսներ, ու գացին Թագաւորին դիմացն ելան, և այս ազնուա-կանին դէմ շատ դառնակսկիծ գանգատներ ընելէն

Digitized by Google

եան՝ առջեւը կարդացին Ուիքլիֆին մէկ գրութիւնն ալ՝ որ Լօրտ Գոբհամին քովէն գտեր էին ․ երբոր արքան լսեց սա կարդացածները , պապին հերետիկոսութիւն լսած չուներ՝ ըսաւ , և հաւանութիւն տուաւ Լօրտ Գոբհամին դէմ ընելիքներնուն ․ բայց պատուիրեց որ քիչ մը ատեն սպասեն , ինչու պէն որ ինքը անձամբ աշխատի համոզել զանիկայ՝ իր ընդունած մոլորութիւնները ուրանալու ։ Երբոր կանչեց ու յորդորեց զանիկայ որ իր մօրը՝ Սուրբ Եկեղեցւոյն հնազանդի , և իբրև հնազանդ որդէ յանցանքի տէր ըլլալը խոստովանի , այս ազնուական քրիստոնեան սա պատասխանը տուաւ ․ “Ո՛վ յարգապատիւ իշխան՝ միշտ պատրաստ եմ յօժարութեամբ հնազանդիլ քեզի , որ Աստուծոյ սահմանած պաշտօնեան ես , ձեռքդ սուր ունենալով՝ չարագործները պատժելու համար” ։ Աս խօսքին վրայ ցուցուց նաև բոլոր մարմնաւոր բաներու մէջ անոր իշխանութեանը հնազանդելու համար իր ունեցած յօժարութիւնը ։ “Բայց Պապին” , ըսաւ ետքը , “ոչ պատիւ կրնամ տալ և ոչ ծառայութիւն ընել”։ Աս լսելուն՝ թագաւորը ալ խօսք չըրաւ հետը ։

Արքեպիսկոպոսը իր գործը յառաջ տանելու հը-րամանն ունենալով թագաւորէն՝ դատաստանի կանչեց Լօրտ Գոբհամը , ազնուականը մտիկ չըրաւ այս հրամանին ։ Ասոր վրայ Արքեպիսկոպոսը իր ըրած հրամանը Ռօչէսդրի առաջնորդարանին դրանը վրայ փակցուց ․ նայեցաւ որ ասոր ալ չեղաւնէ , բանադրեց զանիկայ , և քաղաքական զօրութիւն ձեռք առաւ՝ անով իր հրամանը կատարելու ։

Լօրտ Գոբհամ երբ տեսաւ որ չորս կողմէն պաշարուեցաւ վտանգներով , հաւատոյ դաւանութիւն մը գրեց , հիմը առաքելական հանգանակին ընելով , իրեն դէմ չարախօսութիւն ըրած բաներնին

Digitized by Google

ալ համառօտ համառօտ յիշելով • այս թուղթը առաւ դնաց Թագաւորին, և ամենայն հեզութեամբ աղերսեց Իր Վեհափառութեանը որ մէյմը աչքէ անցընէ ու նայի թէ ինչ է յանցանքը ։ Թագաւորը՝ որ կոյր զկուրայն հնազանդեր էր Հռովմայ կրօնական պահանջմունքներուն, ամենևին ականջ չկախեց Լօրտ Փօրհամին աղերսանացը, ու որոշեց որ զանիկայ իր Թշնամիներուն ձեռքը տայ, ու Արքեպիսկոպոսին հրամանը՝ որ էր Փօրհամը ատեան հրաւիրելը՝ Թագաւորը հրամայեց որ իր առջևը կատարուի ։ Ասոր վրայ Լօրտ Փօրհամ Պապին բողոքել ուզեց • բայց Թագաւորը չթողուց որ այս բողոքը ընէ • և իր հրամանաւը բռնեցին զանիկայ՝ ու Լոնտրայի բերդը նետեցին ։

Սեպտեմբերի 13ին Լօրտ Փօրհամը եպիսկոպոսներուն դիմացը հանեցին ։ Արքեպիսկոպոսը ըսաւ թէ՝ Դուն հերետիկոսութեան յանցանք ունիս • անկեց զատ բանադրուած ալ ես իմ հրամանիս չհնազանդելուդ համար, այսու ամենայնիւ կ'ուզես նէ արձակում տամ ։ Լօրտ Փօրհամ ականջ չկախեց այս խօսքին, հապա ծոցէն թուղթ մը հանեց՝ մէջը իրեն դէմ ամբաստանութիւն ըրած բաներուն գրուած, ու ամենուն առջին կարդաց՝ մէկ օրինակն ալ Արքեպիսկոպոսին տալով ։ Գրուածները ասոնք էին ։ Ա • Հաղորդութիւնը Քրիստոսի մարմինն է հացի ձևով ։ Բ • Ապաշխարանքի համար այս կ'ըսեմ, թէ փրկուիլ ուզող մարդը ատելու է իր մեղքերը, և ապաշխարելու է իր առջի յանցանքները՝ ճշմարիտ խոստովանութիւնով և զղջումով ու պէտք եղած փոխարինութիւնովը՝ Աստուծոյ օրէնքին սորվեցուցածին պէս ։ Գ • Պանդակներ գործածելու թոյլտուութիւն տուաւ եկեղեցին՝ ռամիկ մարդոց Քրիստոսի մահն ու չարչարանք-

Digitized by Google

ները ցուցընելու համար. սակայն անոնց երկրպագութիւն ընողը կռապաշտ կ՚ըլլայ ։ Դ. Ուխտագնացութեան վրայով ալ աս կ՚ըսեմ որ՝ Ամէն մարդ ճամբորդ է դէպ ՚ի երջանկութիւն կամ թշուառութիւն. և Աստուած ճանչցողներն ու իր պատուիրանքները չըռնողները բոլոր ուխտատեղիները երթան ալ նէ՝ կը դատապարտուին. իսկ զԱստուած ճանչցողներն ու անոր հրամանները պահողները կը փրկուին, թէ և ամենևին ուխտագնացութիւն մը ըրած չըլլան, ինչպէս որ շատ մարդիկ կ՚երթան Հռովմ՝ Քանդուարիա և ուրիշ տեղուանք ։

Արքեպիսկոպոսը դարձաւ Քօբհամին ըսաւ. Ատ գրուածիդ մէջ շատ աղէկ բաներ կան, սակայն ատոնցմէ զատ ուրիշ նիւթեր ալ կան, որ անոնց վրայ ալ քննութիւն ընել կ՚ուզեմ ։ Աս ըսելէն ետև սկսեց ուրիշ քննութիւններ ընել հաղորդութեան վրայով, և աս ալ հարցուց թէ՝ Կը հաւատա՞ս մի որ ամէն քրիստոնեայ անհրաժեշտ պարտքի տակ է իր մեղքերը ձեռնադրուած քահանայի մը խոստովանելու ։

Բանտարկեալը կ՚ուզէր որ գրածին վրայ մնայ՝ որ չըլլայ թէ որոգայթի մը մէջ իյնայ հարցընելու խնդիրներնին առաջարկած ատեննին ։ Վերջապէս կրկին բանտը դրին ինչուան հետևեալ Երկուշաբթին ։

Երկուշաբթի նորէն դատի սկսան Լուտկէյդի Դոմինիկեանց վանքը ։ Հոն այն կրօնաւորաց խուժանը շատ մը անարգական ու ծաղրաբանական խօսքեր ընելէն ետև, կրկին Քօբհամին առջևը դրին իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնները, և կրկին խոստացան արձակում տալ, եթէ հնազանդութեամբ ուզէ նէ ։ «Չէ՝ չէ՝ ամենևին», ըսաւ ազնուականը, «ձեզի դէմ բնաւ յանցանք մը գոր-

Digitized by Google

ծած չունիմ՝ որ ատ բանը ընեմ": Ու գետինը ծունկի վրայ գալով՝ ձեռուըները վեր վերցուց ու ըսաւ. "Ո՜վ քեզի կը խոստովանիմ՝ ով իմ յաւիտենական կենդանի Աստուածս, որ տկարութեամբ շատ սոսկալի մեղքեր գործած եմ քեզի դէմ, հըպարտութիւնով՝ բարկութիւնով՝ ագահութիւնով՝ ցանկութիւնով և անժուժկալութիւնով, շատ մարդոց վնաս տուած եմ բարկութիւնով, և ուրիշ շատ մեծամեծ մեղքեր գործեր եմ. ով ամենաբարի Տէր, թողութիւն կը խնդրեմ քենէ": Ետքը ոտքի վրայ ելաւ, և արտասուալից աչօք այսպէս աղաղակեց բարձր ձայնով. "Ահա՛՝ բարի ժողովուրդք, ահա՛ աս մարդիկը Աստուծոյ օրէնքը և պատուիրանքները կոտրելու համար երբէք զիս չնզովեցին, սակայն իրենց օրէնքներն ու աւանդութիւնները չքանելու համար սաանկ անգթութեամբ կը չարչրկեն զիս՝ և ուրիշներ ալ: Ասոր համար թէ իրենք և թէ օրէնքներնին՝ Աստուծոյ խոստմունքին պէս՝ անշուշտ բնաջինջ պիտի ըլլան":

Այս ազդու խօսքերէն քիչ մը առեն տակնուվրայ եղան եկեղեցականները: Յետոյ՝ Արքեպիսկոպոսը սկսեց բանտարկեալին հաւատքը քննել նէ, ան ալ այսպէս պատասխանեց. "Կը հաւատամ հաւատարիմաբար և կատարելապէս Աստուծոյ օրէնքներուն: Կը հաւատամ որ Աստուածաշունչ Սուրբ Գրոց մէջ ինչ որ կայ նէ՝ ճշմարիտ է: Վերջապէս իմ Տէր Աստուծոյս հաւտացուելու համար տուած բոլոր բաներուն կը հաւատամ": Ետքը եպիսկոպոսները իրենցմէ տրուած գրութեան մը պատասխանը ուզեցին Թօրհամէն՝ մանաւորապէս հաղորդութեան խորհուրդը յառաջ քշելով: Ազնուականը պատասխանեց ու ըսաւ. "Աս թուղթին վրայով ինծի բան մի՛ հարցնէք: Անատենը ‘Կա-

խաչահը հարցուց թէ՝ «Կը հաւատա՞ս որ նիւթական՝ հաց կը մնայ սեղանին վրայ սրբագործութենէն ետե»: Քիչ մը խօսակցելէն ետքը՝ «Սուրբ Գիրքը նիւթական հացի վրայ խօսք չըներ», ըսաւ Քոբհամ: «Հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի մարմինն ալ կայ, հաց ալ կայ. աչքով տեսածնիս հաց է, և Քրիստոսի մարմինը ծածկեալ է, և միայն հաւատքով կը տեսնուի»: Աս որ ըսաւ նէ՝ ամէնը մէկ բերան «Հերետիկոսութիւն է» պոռացին: Մանաւանդ եպիսկոպոսներէն մէկը ըսաւ թէ՝ «Ընդամ մը սրբագործութիւն ըլլալէն ետե՝ ալ ան տեղը հաց կայ ըսելը՝ յայտնի՛ հերետիկոսութիւն է, քանզի մինակ Քրիստոսի մարմինը կը մնայ»: Քոբհամն ալ պատասխան տուաւ ըսելով. «Ընտաքակոյս Պօղոս առաքեալ քեզի չափ խելք ունէր, և կը հաւատամ որ քեզմէ ալ շատ բան գիտէր Աստուծմէ սորված. անիկայ Կորնթացւոց թուղթին մէջ հաց կը կոչէ հաղորդութիւնը: ‹Ան հացը՝ որ մենք կը կտրենք՝ չէ՞ որ Քրիստոսի մարմնին հաղորդութիւնն է›. ահա՛ հոս Քրիստոսի մարմին չըսեր, հապա լոկ հաց կը կոչէ. և իր ըսածին պէս՝ հացը պարզապէս Քրիստոսի մարմինը ընդունելու միջոց մըն է»:

Ասոր դէմ՝ Առաքեալին աս խօսքը ուրիշ մտքով առնելու է ըսին. քանզի Հայը սրբագործութենէն ետե հաց կը մնայ ըսելը՝ հերետիկոսութիւն է: Հերետիկոսութիւն ըլլալը ինչէ՞ն գիտէք՝ հարցուց նէ Քոբհամ, Սուրբ Եկեղեցւոյ վճռոյն դէմ է՝ ըսին:

Լօրտ Քոբհամին քննութիւնը շատ երկար է. բոլոր եղածները չենք կրնար պատմել: Ամէն անգամ դէմերնին ելլելուն՝ վրան աներկիւղ քաջութիւն ու քրիստոնէական հանդարտութիւն մը կար:

Digitized by Google

Պալմեր կրօնաւորը՝ քանդակներու երկրպագութիւն ընելու վրայով քննութիւն բրած ատենը՝ հարցուց թէ «Երկրպագութիւն կ'ընեմ ան խաչին՝ որուն վրայ Քրիստոս չարչարուած է»։ «Ո՞ր է», ըսաւ Լօրտ Քօբհամ։ «Դիցուք թէ հոս ըլլար նէ», ըսաւ կրօնաւորը։ «Ի՞նչ խելքի տէր մարդ է աս, որ ուր տեղ ըլլալը չգիտցած բանին երկրպագութիւն կ'ընեմ կ'ըսէ. ի՞նչ երկրպագութիւն ընեմ», ըսաւ Լօրտ Քօբհամ։ «Պօղոս առաքեալին ըսած երկրպագութիւնը», պատասխանեց եկեղեցականներուն մէկը. «որ կ'ըսէ», «Քա՛ւ լիցի որ պարծենամ, հապա միայն մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի խաչովը»։ «Ահա՛ խաչ», ըսաւ Լօրտ Քօբհամ, թեւերը բանալով, «աս խաչը ձեր փայտէ խաչէն շատ գերապատիւ է, քանզի Աստուծոյ շինածն է, (ոչ թէ մարդու,) սակայն և այնպէս չեմ ուզեր որ մէկը երկրպագութիւն ընէ»։ «Յա՛րգելի, չե՞ս գիտեր որ Քրիստոս նիւթական խաչի վրայ մեռաւ», ըսաւ Լոնտրայի Եպիսկոպոսը։ «Շատ աղէկ գիտեմ», պատասխանեց Լօրտ Քօբհամ. «աս ալ աղէկ գիտեմ որ՝ փրկութիւննիս նիւթական խաչէն չէ, այլ միայն անոր վրայ մեռնողէն. ասկէց զատ՝ ասոր ալ խելքս աղէկ հասած է որ, Սուրբն Պօղոս ուրիշ խաչով չէր պարծենար, այլ միայն Քրիստոսի մահուամբը և չարչարանքներովը, ու նաև Քրիստոսի ցուցուցած ընթացքին հետևելով՝ իր քաշած չարչարանքներովը»։

Ասոր վրայ դատապարտութեան վճիռը կարդացուեցաւ, որուն մէջ՝ գրուած էր թէ՝ հերետիկոս է հաղորդութեան խորհրդոյն, ապաշխարանքի, Պապին իշխանութեանը և ուխտագնացութեան վրայով եկեղեցւոյ հակառակ կարծիք ունենալուն համար։ Սակայն այս վճռոյն մէջ իր դատաւոր-

Digitized by Google

ները ալ ըսեր են թէ՝ Իրենք կը հետեւին Քրիստոսի օրինակին, որ "չուզեր մեղաւորին մեռնիլը, հապա անոր դարձի գալը ու ապրիլը" :

Երբոր աս վճիռը կարդացուեցաւ, Լօրտ Քօբ-համ զուարթ դէմքով մը ըսաւ. "Մարմինս կը դատապարտէք, բայց հաստատ գիտեմ որ Սատանային Յոբ երանելւոյն բան մը ընել չկրնալուն պէս՝ դուք ալ իմ հոգւոյս ամենեւին չէք կրնար դպչիլ : Ան որ ստեղծեց զանիկայ իր անհուն գըթութեամբը՝ իր խոստմանը պէս՝ պիտի փրկէ ալ : Աս բանիս ամենեւին տարակոյս չունիմ. և իմ հաւատացած բաներուս վրայ՝ Աստուծոյ շնորհօքը մինչեւ ցմահ հաստատուն պիտի կենամ" : Անկէ ետեւ դարձաւ ժողովուրդին՝ և բարձր ձայնով ըսաւ. "Ո՛վ բարի ժողովուրդք՝ Աստուծոյ սիրոյն համար ըլլայ՝ զգուշացէք աս մարդոցմէն՝ որ չըլլայ թէ ձեզ խաբեն, և կոյր զկուրային դժոխք տանին իրենց հետը մէկտեղ" : Ու ծունկի վրայ գալով՝ թեւերը վեր վերցուց, և աչուըները դէպ 'ի երկինք դարձընելով՝ աղօթք ըրաւ այսպէս. "Տէր Աստուած յաւիտենական՝ կ'աղաչեմ քեզի՝ եթէ կը կամիս՝ ներէ իմ հալածչացս՝ քու մեծ ողորմութեամբդ" : Յետոյ նորէն առին տարին աշտարակը՝ բանտը դրին, 'ուր որ մնաց շատ ժամանակ :

Թէպէտեւ իր թշնամիները 'ի մահ դատապարտեցին զանիկայ, սակայն անմիջապէս մեռցընելու չհամարձակեցան. քանզի հասարակութեան հաճելի, և իրենց պատմիչներուն մէկուն ըսածին պէս, "արդար մարդ մըն էր, և թագաւորին ալ շատ սիրելի" : Այս պատճառներով հրապարակաւ կատարուելու սպանման գործադրութիւնը քանի մը շաբաթ ետ ձգեցին : Այս միջոցին խել մը զըրպարտութիւններ հանեցին վրան, որոնց մէկն ալ

Digitized by Google

տա էր թէ՝ Իր կարծիքները ուրացեր է . երդման թուղթ մըն ալ հրատարակեցին , Լօրտ Քօբհամին իր ձեռօքը ստորագրածն է՝ ըսելով : Լօրտ Քօբհամն ալ անդիէն շուտով մէկ ուրիշ թուղթ մը հրատարակել տուաւ այս սուտ խօսքերուն դէմ:

Ինչեւիցէ պատճառաւ որ իր մահուան դատապարտութիւնը ուշացուցին , աս միջոցին ինքը պատեհութիւն գտաւ ազատելու . ու մէկ խաւար գիշեր մը փախաւ գնաց Ուէլս , և հոն չորս տարի կեցաւ :

1417ին վերջերը՝ Լօրտ Փովիս անուն ազնուական մը ձեռք անցուց Լօրտ Քօբհամը Ուէլսի մէջ , և Լոնտրա խրկեց կապած : Ալ հիմա որ ձեռուընին ինկաւ նորէն՝ անոր մահը չուշացուցին . առին խեղճը՝ ու կամնասայլի մը վրայ դնելով բարբարոսութեամբ քաշեցին տարին Սուրբ Գիղեսի դաշտերը , կախաղանէ մը վար կախեցին շղթաներով , ու տակը կրակ վառեցին , և այսպէս Լօրտ Քօբհամ ազնուականը կամաց կամաց այրելով մեռաւ :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Գէյլօր — Փիքօք Եպիսկոպոսը — Կրօնափոխութեան վարդապետութեանը յառաջադիմութիւնը — Տպագրութեան գիւտը — Յովհաննէս Պրաուն — Սուրբ Գիրք կարդացուելուն դէմ հակառակութիւն :

Հենրիկոս Եին տեղն անցնող Հենրիկոս Զ.ը տղայ էր . այս պատճառաւ հալածիչները դեռ իրենց առջի զօրութիւնը ունէին : Նոր թագաւորութեանը առաջին տարին այրեցին Կուլիէլմոս Գէյլօք անուն Քանդուարիոյ վիճակին մէկ քահա

նան՝ Պրիսդօլի մէջ հերետիկոսութիւն սորվեցընելուն համար ․ սորվեցուցած հերետիկոսութիւնն ալ սա կ՚երեւնայ ըլլալ , որ ըսեր է թէ՝ «Մինակ Աստուծոյ երկրպագութիւն ընելու է , սուրբերը պաշտելու չէ» ։ Սակայն թուլութիւն ըրին որ իր հաստատած բանը մերժէ առջեւնին ․ և յետոյ վճռուեցաւ որ մինչև ՚ի մահ բանտի մէջ մնայ ․ ուրիշ քննութիւններ ալ ընելնէն ետև՝ այս տուած վճիռնին ալ ետ պիտի առնէին , ու զանիկայ ազատէին ․ բայց դժբաղդաբար ասոր և Սմիթ անուն մէկ ուրիշ քահանայի մը իրարու հետ ըրած մէկ քանի գրութիւններնին Վօրչէսդրի Եպիսկոպոսին ձեռքը հասուցին , ու նորէն գլխուն փորձանք եկաւ ․ թէպէտև գրածներովը միայն սա էր հաստատեր , «Թէ հոգևոր շնորհքներու համար եղած աղերսանքներուն ու աղաչանքներուն բոլորն ալ միայն Աստուծոյ ընել արժան է , և ոչ թէ՝ արարածներու» ։ Վերջապէս Պէյլօր չորս կարգ կրօնաւորաց յանձնուեցաւ որ քննեն զինքը ․ անոնք ալ քննելով հերետիկոս հանեցին՝ վերոյիշեալ վարդապետութիւնը պաշտպանելուն համար , և «Արարածոց աղօթք ընելը՝ կռապաշտութիւն է» ըսելուն համար ։ Եւ ուստի ըստ սովորութեան Հռովմէականաց՝ կարգը իրմէ առին , մազերը կտրեցին՝ որ քահանայի կերպարանքէ ելլէ , և շատ ուրիշ բաներ ընելնէն ետև՝ հրոյ ճարակ ըրին ողորմելին ։

1457ին մէկ երևելի անցք մը պատահեցաւ , որ մեծ շփոթութիւն ձգեց Անգղիոյ եկեղեցականաց մէջ ։ Իրենց մէջէն մէկը՝ Ռէյնօլտ Փիքօք անուն Չիչէսդրի Եպիսկոպոսը բանտարկուեցաւ Քրիստոսի Աւետարանին համար ։ Կ՚երևի թէ Լոլարտներուն վարդապետութիւնները կատարելապէս ընդունած չէր , և իր գրութիւններուն մէջ երբեմն երբեմն ա-

Digitized by Google

նոնց դէմ խօսած է . սակայն զանոնք բնաջնջել ընելու համար այն առեննուած եղած արիւնահեղութիւննե-րուն մասնակից չեղաւ . Սուրբ Գրոց կարդացուելուն ջատագով եղաւ , բայց ոչ թէ Անգղիարէն լեզուով կարդացուելուն , և Հռովմայ եկեղեցւոյն ըրած բռնութիւններուն դէմ հակառակեցաւ , որ անի-կայ աններելի մեղք էր . քանզի եկեղեցւոյ իշխա-նութեանը վրայ հաստատուն ու անկեղծ հաւատք ունենալը՝ փրկութեան հարկաւոր կը սեպուէր : Ատեանը անորոշ խօսքով մը՝ "Ճշմարիտ հաւատ-քին հակառակ կարծիք ունէր" կ՚ըսէ աս մարդուն համար . բայց ուրիշ տեղերէ բանը մանաւորելով կը հաստատեն որ Խաչին Պօղոսի ըսուած եկեղեցւոյ մէջ յայտնապէս քարոզեր է թէ՝ "Քրիստոնեայ ե-պիսկոպոս եղողին պէտք առջի գործը՝ Աստուծոյ խօսքը քարոզելն ըլլալու է , թէ մարդուս խելքը Սուրբ Գրքէն վեր սեպելու չէ , թէ Սուրբ Գրոց խօսքերը միայն իրենց բուն մտքովը առնուելու են", և ասոնց նման ուրիշ բաներ : Ասանկ վարդապե-տութիւններ քարոզելուն համար՝ Պուրսկէր Արք-եպիսկոպոսին առջին կանչեցին , և երկան բարակ քննութիւններ ընելով , ու շատ սպառնալիքներով ու բռնադատութիւններով վերջապէս համոզեցին զինքը : Գէյլոր մարդկային տկարութեան ցաւալի օրինակ եղաւ . այրուելէն վախնալով՝ խոստովանե-ցաւ թէ այն իր սորվեցուցած վարդապետութիւն-ները սուտ են , որ ասոր պէս խօսք իր գրութիւն-ներուն մէջ տեղ մը չկայ : Բայց իր թշնամիները գոհ չեղան այս ստիպմամբ իրենց ուզածը ընելուն , և կ՚երեւի թէ իր կարծիքները բոլորովին չձգեց , քանզի եպիսկոպոսութենէ հանեցին , ու Գօրնէի վանքը պահեցին զանիկայ մինչև ցմահ : Ոմանք կ՚ըսեն թէ բանտը մտնելուն վրայ շատ ատեն չան-

ցած տարաժամ մահով մը կեանքը վերջացաւ ։

Հետեւեալ աղօթքը՝ որ Փիրօք Եպիսկոպոսը կ՚ընէ Քրիստոսի եկեղեցւոյն վրայով՝ թէեւ համառօտ է, բայց շատ բան կը պարունակէ ։ «Ո՛վ Տէր Յիսուս՝ Աստուած եւ մարդ, Գլուխ քրիստոնեայ եկեղեցիներուդ եւ Ուսուցիչ քրիստոնէական հաւատոյ, կը խնդրեմ քու ողորմութիւնդ, գթութիւնդ ու մարդասիրութիւնդ. թող սա վտանգը հեռու ըլլայ (այսինքն պապական եկեղեցականներուն ցանկացած՝ Հռովմայ եկեղեցւոյն իշխանութեանը վրայ հաւատք ունենալը) քրիստոնեայ եկեղեցիներէն, եւ անոնց անդամը եղող ամէն մէկ անձէն. եւ այսպէս պաշտպա՛ն եղիր որ սա թոյնը քու Եկեղեցւոյդ մէջ չմտնէ, թէ որ թոյլտուութիւն պիտի ընես որ մտնէ քիչ մը ժամանակ, կը խնդրեմ քենէ որ դարձեալ շուտով դուրս ձգուի ։ Սակայն թո՛ղ տուր, հրամայէ՛ ու ըրէ՛, որ ամէն ժամանակ քու Եկեղեցւոյդ պահած օրէնքը ու հաւատքը քննուի, որպէս զի յայտնի ըլլայ թէ արդեօք քու եւ Առաքեալներուդ սորվեցուցած հաւա՞տքն է՝ թէ չէ, եւ թէ բաւական վկայութիւններ կա՞ն անոր ճշմարիտ հաւատք ըլլալուն համար՝ թէ չէ"։

Հենրիկոս Զին յաջորդը՝ Հենրիկոս Էը եղաւ ։ Ասոր թագաւորութեանը մէջ՝ 1494, Ապրիլ 28ին՝ Սմիթֆիլտի մէջ այրեցին ութսուն տարեկան որբեւարի մը Յովհաննա Բուլթոն անունով, որ ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆ եղաւ Անգղիոյ մէջ ։ Ասիկայ Եունկ անունով Լօրտի մը հետ ամուսնացած աղջիկ մը ունէր, որ ան ալ շատ նեղութիւն քաշեց՝ Ուիքլիֆին մէկ քանի վարդապետութիւնները ընդունելուն համար ։ Շատ բարակ քննութիւն ըրին այն պառաւած մարտիրոսուհիին վրայ, սակայն անիկայ անխախտ մնաց. ճշմար-

Digitized by Google

տութեան մէջ. չվախցաւ երբոր «Միտի այրիս» ըսին նէ, և բոցերուն մէջէն կ'աղաղակէր որ Աստուծոյ ամենասուրբ ձեռքը աւանդէ իր հոգին։

Թէոպէմտ Սուիքլիֆ և իրեն հետևողները Հռովմայ եկեղեցւոյն մոլորութիւններուն և նախապաշարմունքներուն շատը երևան հանեցին. սակայն եկեղեցականները յամառութեամբ անոնց մէկն ալ չձգեցին. և մէկուն վրայ բարեկարգութեան նշոյլը անգամ տեսնէին նէ, անողոքելի անգթութիւնով կը հալածէին զանիկայ. անկէց աղէկ կը հասկըցուի թէ որչափ հակառակ կը կենային Բարեկարգութեան, որ այն առջի նախապաշարմունքները ու մոլորական արարողութիւնները վերցընելուն տեղը՝ զիտմամբ կը շատցընէին։ Գոյափոխութեան վարդապետութիւնը ալ անկէ ետև աղէկ հաստատութիւն գտաւ, և եկեղեցւոյ հանգանակին մէջ գտնուող էականապէս հարկաւոր սեպուած հաւատալեաց մէկն ալ աս եղաւ։ Հաղորդութեան ժամանակ գինի տալը մեծ զգուշութեամբ կամաց կամաց վերջ ըրին։ Ասիկայ գլուխ հանելու համար՝ նախ հրամայեցին եկեղեցականաց որ շատ աշխատին սա բանը ժողովրդոց միտքը խոթելու, «Թէ միայն հացի տեսակաւ Քրիստոսի մարմինն ալ արիւնն ալ կը տրուի, այսինքն՝ Քրիստոսի ամբողջ կենդանի և ճշմարիտ մարմինը. և թէ սկիհին մէջի գինին հաղորդութիւն չէ, այլ պարզ գինի է, որ կ'ուտան՝ (դեռ անոտենը կ'ուտային,) հացը դիւրաւ զարվար երթալու համար»։ Ետքը պատուիրեցին եկեղեցականաց որ «կամաց կամաց վերցընեն գինին պզտիկ ու անծանօթ եկեղեցիներէն սկսելով. ու խորանէն ժողովուրդը որ առանց ծամելու կլլեն հացը՝ որ չըլլայ թէ ակռաներնուն մէջ մնայ»։ Եկեղեցիները սուրբ Կոյս Մարիամի և ուրիշ սրբոց պաշ-

Digitized by Google

կերպերով լեցուցին , որոնց Աստուծմէ աւելի պատիւ կ'ընէին :

Գէորգ ՝Սիմէլ՝ Նօրքի Արքեպիսկոպոսը երեսունուեօթը տեսակ մեղք կը համրէ , որ անոնց թողութիւնը Պապէն ու եպիսկոպոսներէն զատ ուրիշ մարդ չէր կրնար տալ . աս մեղքերուն առաջինն ու ամենէն մեծը հերետիկոսութիւնն էր : Այն ատենները մոլութիւնը՝ ագիտութիւնը և նախապաշարմունքները շատ հաստատութիւն գտան Անգղիոյ մէջ :

[illegible]
երևելի գործը՝ որ Աստուծոյ նախախնամութիւնովը հանդիպեցաւ , ու անոր մարդոց բոլոր գործքերուն վրայ ունեցած իշխողութեանը մէկ օրինակ մը տուաւ . այն է՝ տպագրութեան գիւտը : Ասով սկսան Հռովմէականներէն այն «Մահաբեր պզտիկ գրքեր» կոչուածները անանկ շատնալ , որ ալ անհնար եղաւ առջևը առնելը : Աղէկ ըսաւ Ֆօքս թէ՝ «Կամ Պապը կործանելու է տպագրութիւնը , կամ չէ նէ՝ տպագրութիւնը անշուշտ պիտի կործանէ զանիկայ : Թէպէտև Յովհաննէս Հուսին և Փրակացի Հերոնիմոսին և այլոց բերանը գոցեց՝ որ չքարոզեն , ու ասանկով կարծեց թէ իր թագաւորութիւնը հաստատ պիտի մնայ . սակայն անոնց տեղը Աստուած քարոզիչ մամուլ մը հանեց , որ Պապը իր թագին բոլոր ուժովը չկրնար անոր բերանը գոցել : Տպագրութիւնը՝ որ Հոգւոյն Սրբոյ գործածած գործիքներուն մէկն է , հին ատենի լեզուներ խօսելու շնորհքին պէս՝ Աւետարանին վարդապետութիւնը՝ երկինքին տակը գտնուող բոլոր ազգերուն և աշխարհիս ամէն կողմը կը խրկէ կոր , ու մէկ մարդու մը յայտնուած բանը՝ շատերուն աչքին կը հասցընէ կոր , ու մէկ

աղգին դիտցածը՝ ամենուն կ'իմացընէ կոր" ։

1509ին՝ Հենրիկոս Ը․ը գահը նստաւ․ ասոր օ- րովը Անգղիոյ Թագաւորութիւնը ազատեցաւ Պա- պին իշխանութենէն ։

Ասոր Թագաւորութեանը ժամանակն ալ շատ մարդիկ տեսակ տեսակ դատապարտութիւններ ըն- դունեցին , որոնց մէկն ալ Յովհաննէս Պրասունն էր ։ Ասիկայ բռնեցին Քանդուարիա տարին առանց իր կնկանը և բարեկամներուն իմացընելու՝ թէ ուր կը տանին․ հոն քառասուն օր բանտը պահե- ցին , որ այս միջոցին Լոնտոնի Եպիսկոպոսն է Ռո- չէսդրը Եպիսկոպոսին ձեռքը ինկած ըլլալով սոս- կալի անգթութեամբ ուզածնուն պէս տանջեցին զինքը․ ոտուըները կրակի վրայ դրին՝ որ ուրանայ հաւատքը․ բայց Պրասուն համբերութեամբ այն տանջանքներուն դիմանալով՝ իր հաւատքին մէջ անխախտ մնաց ։ Վերջապէս անիկայ իր քաղաքը Աշֆորտ խրկեցին , որ հոն այրեն ։ Իր կուան դէմ քաղաքը մտցուցին ու անոր ոտքերը կոճղի մէջ դրին ։ Այս ըրած տանջանքին դիպուածով իր տանը աղախինը քովէն անցնելով՝ նայեցաւ որ իր տէրն է , շուտ մը վազեց տունն իր խաթունին զրուցեց ։ Խեղճը մինչև այն օրը ամենևին բան մը չէր գի- տեր երկանը գլխուն եկածներուն վրայով․ հիմա ելաւ գնաց , և այնպէս ողբալի վիճակի մէջ գտաւ զանիկայ ։ Մինչև առտու քովը նստաւ , ան ալ մէ- կիկ մէկիկ պատմեց բոլոր քաշածները , և այն երկու Եպիսկոպոսներուն իր ոտուըները ինչուան ոսկորը այրելը , անանկ որ ալ վրանին չէր կրնար կոխել․ "Ասոնց ամէնը ըրին" , ըսաւ , "որ իմ Տէրս ու- րանամ․ բայց ես անանկ բան չեմ կրնար ընել․ քանզի թէ որ այս աշխարհիս մէջ ես անիկայ ու- րանամ նէ , ան ալ գալու աշխարհին մէջ զիս կ'ու-

քանայ ․ և աս կ'աղաչիմ քեզի՝ ազնիւ Նշխարքեթ", կ'ըսէր , „Ականծիդ մէջ յառա՛ջ գնա , և զաւկըներդ առաքինի մեծցուր Աստուծոյ վախովը": Հետևեալ օրը այցուեցաւ ․ ու երբոր այցելու վրայ էր , պարզ՝ բայց ջերմեռանդ աղօթք մը ըրաւ սա խօսքերով վերջացընելով ․ „Քու ձեռքդ կ'աւանդեմ իմ հոգիս ․ դուն փրկեցիր զիս՝ ով Տէր Աստուած ճշմարտութեան": Իր մէկ աղջիկը՝ որ հոն ներկայ էր , այս ցաւալի անցքերը կը ստորագրէ , ու անկարելի էր որ անիկայ բան մը մոռցած ըլլայ ․ քանզի պաշտօնատարին մէկը ըսեր էր թէ՝ „Սրբազանին տղաքն ալ կրակը պիտի նետենք , որ իրենց հօրը պէս չըլլան" :

Սուրբ հինգ հոգին համար ալ անբաստանութիւն եղաւ , հերետիկոսական գրքեր կարդալնուն համար : Դատաւորը պիտի զարմանայ՝ երբոր իմանայ թէ այս հերետիկոսական ըսուած գրքերը՝ Անգղիարէն լեզուով չորս Աւետարաններն էին ․ և սակայն բուն անբաստանութիւնը սա հետևեալն է : „Ձեզի դէմ ենք սա պատճառաւ ալ՝ որ դուք անցեալ երեք տարուան միջոցին՝ տանն տանն և յատկապէս մէկ գիշեր մը մինչև լոյս՝ ծուռ մտքով և չարութեամբ կարդացեր էք այն Բօղէրդ Տուրտանդէին շինած մէկ մեծ հերետիկոսական գրքէն Աւետարանէն մէկ քանի գլուխները Անգղիարէն լեզուով , որոնց մէջ այլ և այլ մոլար և դատապարտելի վարդապետութիւններ . ու հերետիկոսական հետևութիւններ կան", ևայլն : Կը տեսնե՞ս ով ընթերցող , Աւետարանիչներուն անգամ հերետիկոս են եղեր՝ Հռոմմայ եկեղեցւոյն հակառակ վարդապետութիւններ քարոզելնուն համար :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Թովմաս Ման — Մէկ կրակի մէջ եօթը մարտիրոսներ կ'այրուին Գովէնդրի մէջ՝ իրենց տղոցը Անգլիերէն լեզուով Տէրը Պատուիրանքները սորվեցնելնուն համար — Լինքոլնի թեմին մէջ հալածանք կ'ելլէ — Ժողովրդոց տհաճութիւնը աս հալածանքին վրայով, և եկեղեցականաց օրէ օր աւելի իշխանութիւն ձեռք բերելը — Թօնսդալ Եպիսկոպոսին հրամանը Անգլիերէն Աւետարանին դէմ — Թինտալ — Իր Նոր Կտակարանին Թարգմանութիւնը՝ որ Անգլիարէն լեզուով տպուածներուն առաջինն եղաւ — Աս Աւետարանէն շատ օրինակներ ծախու կ'առնէ Լոնտրայի Եպիսկոպոսը, ու կ'այրէ։

1518ին՝ Թովմաս Մանը այրեցին։ Ասիկայ Լինքոլնի Եպիսկոպոսին առեանը քաշեցին, ըրած ամբաստանութիւններուն գլխաւորը աս ըլլալով՝ թէ վերջին օծումին վրայ ուղիղ հաւատք չունի։ Ասիկայ եկեղեցւոյ հնազանդեցաւ. ուստի վճռուեցաւ որ միշտ իր վրան կախէ մէկ նշան մը՝ որուն վրայ խուրձ մը կիսայրեաց փայտ նկարուած ըլլայ, ու բնաւ Օքսֆորտէն դուրս չելլէ։ Ման պատեհութիւն գտնելով՝ փախաւ. ետքը Լոնտրայի մէջ առանց նշանը 'վրան ունենալու գտան զանիկայ, ու նորէն դատաստանի տարին իբրև վերստին հերետիկոսութեան մէջ ինկած։ Անոր փաստաբան մը տուաւ Եպիսկոպոսին նօտարը. ան ալ քեզի պաշտպան եմ ըսելով՝ Մանին հինգ տարի առաջ ըրած մէկ խոստովանութիւնը բերնէն առաւ, և այսպէս անոր դէմ ամբաստանութիւն ընող վկային մէկուն խօսքը հաստատեց. Մանը պահող բանտապետն ալ առեանը հանեցին, որ վկայութիւն տուաւ Մանին աստանկ խօսք մը ընելուն՝ թէ «Եկեղեցւոյ օրէնքները Պիղատոսէն և Կայիափայէն առնուած կներևէին իրեն»։ Արձանագրութեան մէջ գրուած կը գտնենք՝ թէ

Digitized by Google

եկեղեցւոյ հնազանդեցաւ . բայց սոսր սուտ կամ իրաւ ըլլալուն վրայ տարակոյս կայ . ինտոր որ եղաւ նէ՝ եղաւ , Մարտի 29ին՝ Եպիսկոպոսին նօտարին ձեռօքը Լօնտրայի պաշտօնատարին յանձնուեցաւ , այս հետևեալ կեղծաւորական վճռով . «Կը փափաքինք Տէր Յիսուս Քրիստոսի գութովը՝ որ այս բանիս համար քաշելու պատիժդ շատ թեթև ըլլայ՝ առանց ամենևին խստութեան կամ դժնդակութեան և ըստ ամենայնի հոգւոյդ փրկութեանը և բարեկաւութեանը համար» : Իրաւ բոլորն ալ հոգւոյն բարեկաւութեանը համար կ'երևի թէ եղաւ , բայց իր մարմինը տանջուելով : Պաշտօնատարը ձիու վրայ հեծած՝ ընդունեց բանտարկեալը Եպիսկոպոսին տանը ետևի դռնէն . նօտարն ալ դուռը կայնած կ'իմացընէր պաշտօնատարին՝ թէ ամենևին իշխանութիւն չունի Մանը մեռցընելու , և «կը փափաքիմ», կ'ըսէր , «որ երբև դատապարտեալ հերետիկոս պատժես , բայց չըլլայ որ մեռցընես» : Պաշտօնատարը այս խօսքերուն բուն միտքը աղէկ կը հասկընար . և մահուան վճիռը ելածին պէս՝ տարաւ Սմիթֆիլտ այրեց : Ասպէս Մանին ըսած խօսքը եկաւ ելաւ . քանզի ինտոր որ Կայիափան ու իր Փարիսեցւոց գունդը կ'ըսէին Պիղատոսին՝ թէ «Մեզի չվայլեր մարդ մը մեռցընել», ետևէն ալ կ'ըսէին՝ «Թէ որ աս մարդը արձակես , Կայսրին բարեկամը չես» , անանկ ալ ասոնք՝ պաշտօնատարին ձեռքը կը յանձնեն մարդը , գիտեն ալ թէ հարկաւ պիտի մեռցընէ , ու կեղծաւորելով կ'ըսեն թէ , Չըլլայ որ արիւն թափես :

Այս Թովմաս Մանը գաղտուկ տեղէ տեղ պտըտող Լօլլարտներուն քարոզիչներէն մէկն էր . այս պաշտօնով ինքը շատ տեղ պտըտեցաւ : Նիւպէրի քաղաքը կ'երևի թէ ճշմարիտ քրիստո-

Digitized by Google

նէից ժողով մը ունէր , որոնք տասնուհինգ տարիէ չափ անծանօթ մնացին ․ երբոր մէջերնուն սուտ եղբայր մը ելաւ գնաց մատնեց ։ Անոնց մէկ քանին այրեցան , մէկ քանին ալ ուրիշ կերպերով պատժուեցան ։ Մոռ անկէց փախաւ գնաց Ամերշամ կեցաւ՝ ինչուան որ անտեղի ժողովն ալ ցրուեցաւ ։ Այս անգամ ալ ազատեցաւ Մոռ , բայց վերջապէս ցիցին կապեցին այրեցին 1519ին ։ Եօթըհարիւր հոգի էր հաւատքին դարձուցեր էր , որ ատոր համար շատ գոհութիւն կը մատուցանէր Աստուծոյ ։ Թէ որ Աստուծոյ խօսքին բանին պէս՝ "շատերը արդարութեան առաջնորդողները աստղերուն պէս յաւիտեանս յաւիտենից լուսաւոր պիտի ըլլան" , յիրաւի Թովմաս Մոռ հիմա երկնային փառաց լուսով կը փայլի իբրև պայծառ աստղ ։

1519ին՝ եօթը մարտիրոս մէկ կրակի մէջ այրեցան Գովէնդրի քաղաքին մէջ ։ Անոնց համար եղած ամբաստանութիւնները՝ զաւակներնուն ու ազգականներնուն Տէրունական աղօթքն ու Տասնաբանեայ օրէնքը Անգղիարէն լեզուով սորվեցընելնին էր ։ Վանքի կրօնաւոր մը քննեց տղոցը իրենց հօրմէն սորված բաները , և պատուիրեց որ՝ եթէ հօրերնուն ընդունելու մահէն ազատ մնալ կ՚ուզեն նէ , Անգղիարէն Տէրունական աղօթքը , Հաւատամքը և Տասը Պատուիրանքները մէյմ՚ալ բերաննին առնելու չեն ։

Կիրակի օր մը աս եօթը հոգին նորէն Գովէնդրը բերին , և վեցին այրուելուն վճիռը տուին ․ բայց եօթներորդը թող տուին , որ Սմիթ անունով որբևայրի մըն էր ։ Երբոր դատաստանը վերջացաւ ու ժամանակը իրիկուն էր , Եպիսկոպոսին պաշտօնեաներէն մէկը Սիմէոն Մուրդոն անունով՝ հանեցաւ որ այս կնկանը հետ ընկերանայ մինչև տու-

նը ։ Յրբոր թեւը բռնած կը տանէր զանիկայ , Սիմէոն Թուղթի մը ձայն տուաւ թեւին քովէն . տեսնեմ ատ ինչ է ըսելով՝ տուաւ նայեցաւ որ Տանաքանեան՝ Հաւատամքն ու Տէրունական աղօթքն է Ընգղիարէն . «Աստնկ հա՞ , աղէ դառնանք , ասկէ աւելի յարմար ժամանակ չկրնար ըլլալ» , ըսաւ , ու առաւ տարաւ Եպիսկոպոսին . ան ալ անմիջապէս 'ի մահ դատապարտեց ։ Այս եօթը մարտիրոսները միատեղ այրեցան Ապրիլի 4ին ։

Ասոնք մեռածնուն պէս՝ [illegible] տու[illegible] կոտ ու ինչ կար չկար յափշտակեց բռնութեամբ , անոնց խեղճ կնիկները ու զաւկըները չոր տախտակի վրայ թողելով ։ Փոքր յանցանքի մը համար սաստիկ սոսկալի անգթութիւններ տեսնելով հասարակութիւնը՝ սկսան անդիէն ասդիէն գանգատներ լսուիլ . այս պատճառաւ Եպիսկոպոսը ստիպուեցաւ սաստիկ ձայն մը հանել՝ թէ Տէրունական աղօթքին՝ եւ Ընգղիարէնը քովերնին գտնուելուն համար չէր որ այրուեցան , հապա Ուրբաթ օրերը և ուրիշ պահոց օրերը միս ուտելնուն համար ։

Թէպէտեւ Աստուածոյ խօսքը հրապարակաւ քարոզելու թոյլտուութիւն չկար անատեններ , սակայն աշակերտաց թիւը եվելօք շատ էր . և անոնց նախանձը մերինին հետ բաղդատելու ըլլանք նէ , մենք անոնց քով անհոգ և անփոյթ քրիստոնեաներ ենք ։ Անոնք գիշերը ինչուան լոյս կը նստէին Աստուածոյ խօսքը կը կարդային , ու մտիկ կ'ընէին ։ Յու թէպէտ շատ աղքատ էին , սակայն հիմակուան չորս հինգ ղուրուշի գրքոյկին ութըհարիւր կամ հազար ղուրուշի չափ ստակ կու տային ու կ'առնէին։

Աս ալ կայ որ՝ այս հալածեալ քրիստոնէից դէմ կերպ կերպ ամբաստանութիւններ չէր ըլլար . ե-

Digitized by Google

ղած ամբաստանութիւններուն ամէնը չորս գլխաւոր բաժանմանց տակ կրնանք առնել , որոնք ամէն ամբաստանութեան մէջ քիչ շատ կը գտնուէին : Առաջինը՝ ուխտագնացութեան հակառակելնին . երկրորդը՝ Կոյս Մարիամը և ուրիշ սուրբերը պաշտելնին . երրորդը՝ հաղորդութեան հացին ու գինիին իրաք Քրիստոսի մարմին և արիւն ըլլալը ուրանալնին . մէյմ'ալ՝ Անգղիարէն Սուրբ Գիրք կարդալնին : Գիտելու բանը սա է որ՝ աս Լոլլարտ-[illegible] սանկ նանկ անվայել չար գործքեր կ'ընեն կոր'ի խօսք չկայ ամենևին :

Յովհաննէս Պարրետ Լոնտրացի արծաթագործը իր կնկանը ու աղախինին հետ դատապարտեցին՝ անոնց առջևը Յակոբոս առաքելոյն Թուղթը բերնուց զրուցելուն համար :

Կուլիէլմոս Լիդըլփէյճ անուն մէկը՝ իր եղբայրը դատաստանի քաշեց՝ Տասնաբանեային Անգղիարէնը սորվելուն համար :

Յովհաննէս Գրակէր անուն մէկուն դէմ ամբաստանութիւն եղաւ՝ թէ Քրիստոսի սա խօսքը սորվեցուցեր է Աւետարանէն՝ Ալիս Գրաունին . "Երանի Աստուծոյ խօսքը լսող ու ընողներուն" : մէյմ'ալ Ութը Երանութիւնք ըսուածները Անգղիարէն լեզուով , (այսինքն՝ Մատթ . Ե . 3—12) :

Թովմաս Փիլիպպոսն ու Լաւրենտիոս Գէյլօրը դատաստանի կանչեցին՝ Հռովմայեցւոց Թուղթը և Ղուկասու Ա . Գլուխը կարդալնուն համար :

Կ'երևի թէ չորս հոգի այրեցին այն տարին : Այս չորսին մէկուն՝ Յովհաննէս Աքրիվեներին որդիքը բռնադատուեցան իրենք իրենց ձեռօքը հօրերնուն փայտակոյտը բռնկցընելու :

Քիչ մը գիտութեանց մէջ յառաջ գացած և

Digitized by Google

լուսաւորուած՝ երկրի մը մէջ՝ ասանկ հալածմանց շատ ժամանակ չքշելը ամէն մարդ կրնար գուշակել առաջուց . նա մանաւանդ աս ալ տեսնելով՝ որ շատ ժամանակէ 'ի վեր էր՝ որ հասարակութիւնը եկեղեցականաց մոլութիւններէն զզուեր էին , և բոլոր Անգղիոյ բնակիչները այս պատճառաւ չէին ուզեր որ ալ վրանին մնայ եկեղեցականաց այն տաղտկալի լուծը :

Կուլիէլմոս Գինտալ անունով մէկը՝ որ Բարեկարգութեան ատենները «Առաքեալ Անգղիոյ» կ'ըսուէր , և Աստուածաշունչը Անգղիարէնի առջի թարգմանողներուն մէկն էր , ծնաւ Ուէլսի սահմանները , հաւանականաբար 1490ին , ու հալածման ժամանակները Անգղիայէն ելլելով Անդուերբ կը բնակէր . հոն իր թարգմանութիւնը լմնցուց ու տպել տուաւ : Գօնսդալ Լոնտրայի Եպիսկոպոսը՝ որ շատ նախանձով կը փափաքէր ամէն Աւետարանական գրքերը իր թեմէն վերցընելու , մանաւանդ Նոր Կտակարանին թարգմանութիւնը , ասանկ հնարք մը բանեցուց իր նպատակին հասնելու համար : Փաքինկդօն անուն մէկը՝ Լոնտրացի վաճառական՝ որ Անդուերբ քաղաքին հետ առուտուր կ'ընէր , իրեն կանչեց ու անոր հետ խորհուրդ ըրաւ թէ ինչպէս այն բոլոր Նոր Կտակարանները ձեռք ձգէ ու այրէ : Կ'երեւնայ թէ Գօնսդալ չուզեց ուրիշ եպիսկոպոսներուն պէս անգթութիւններ ու չարագործութիւններ ընել՝ Սուրբ Գրոց առջեւը առնելու համար , և աս պատճառաւ ասանկ հնարք մը բանեցուց :

Կ'ըսուի թէ Փաքինկդօն Գինտալին հետ գաղտնի բարեկամութիւն ունէր , և գիտնալով որ Գինտալ ստակի կարօտ էր ու ձեռքը շատ Նոր Կտակարան էր մնացեր չծախուած , այս բանը աղէկ մի-

Digitized by Google

ջոց մը երկնցաւ իրեն՝ Գրինտալին օգնութիւն ընե-լու : Աւստի Եպիսկոպոսին ըսաւ որ՝ եթէ հրաման ունի նէ , դեռ ծախու չառնուածներուն ստակը տայ առնէ : Եպիսկոպոսը ասոր հաճութիւն տուաւ . Գրինտալ ստակը առաւ , Փաքինկթօն ալ շատ մը շնորհակալութիւններ : Եպիսկոպոսը գրքերը ձեռք ձգեց , ու Չիփսայտի մէջ այրել տուաւ , որ աս բանիս վրայ շատերը մեծ զարմանք ու տրտմութիւն ունեցան :

Եպիսկոպոսը խելքովը կարծեց թէ ալ ամէն բան լմընցուց . սակայն շատ չքշեց՝ տեսաւ որ իր կարծիքը սխալ է եղեր : Հոլանտայի տպագրիչները երբոր իմացան որ Նոր Կտակարան շատ կը փընտռուի կոր , շուտով նոր տիպ մը հանեցին , և հետեւեալ տարին բազմաթիւ Նոր Կտակարան հասաւ Լոնտրա :

- Սիր Թովմաս Մոր՝ որ անատենը մեծ ատենադպիր էր , սաստիկ թշնամութիւն ունէր բոլոր բարեկարգութիւն մտցընողներուն , և կ'երևի թէ շատ խստութեամբ կը քննէր ան հերետիկոսները՝ որոնք Հոլանտայի հետ ո՛ և իցէ կերպով հաղորդակցութիւն ունէին : Օր մը Գէորգ Կոստանդինոս անունով մէկը ասոր առջին հանեցին : Շատ բաներ հարցընելէն ետև՝ "Քեզի բան չեմ ըներ", ըսաւ , "Թէ որ շիտակը ըսես՝ թէ Գրինտալն ու իր ընկերները որմէ՞ն ապրուստ կ'առնեն կոր": "Շիտակը աս է՝ Տէր իմ", ըսաւ Կոստանդինոս . "Լոնտրայի Եպիսկոպոսն է՝ մեզի օգնութիւն ընողը , քանզի մեզի շատ ստակ տուաւ ան Նոր Կտակարաններուն համար՝ որոնք այրեց , ու մինչև հիմա ան ստակովն է որ կ'ապրինք կոր": "Ալ հաւատամ իրաւցընէ ասոր աստանկ ըլլալուն", ըսաւ ատենադպիրը , "քանզի ես ըսի Եպիսկոպոսին որ աս բանը ասանկ պիտի ըլլայ":

Digitized by Google

ԳԼՈՒԽ Գ.

Պիլնէյ — Իր քննութիւնը՝ Թոնսդալ Եպիսկոպոսին առջեւ — Իր նամակները որ Եպիսկոպոսին գրեց — Պիլնէյ կը համոզուի իր վարդապետութիւնները ուրանալու — Իր խորին տրտմութիւնը և զղջումը այս բանը ընելուն համար — Պիլնէյ միտքը կը դնէ որ նորէն Աւետարանին ճշմարտութիւնը քարոզէ — Ասիկայ կը բռնուի ու Նորուիչի մէջ կ'այրուի իբրև նորէն մոլորութեան դարձած հերետիկոս :

Թովմաս Պիլնէյը Կամպրիճի համալսարանը վարժուեցաւ · աշակերտութեանը ատենը անուանի էր , և իրաւագիտութեան մէջ շատ յառաջ գնաց : Ասիկայ Հոգւոյն Սրբոյ ազդեցութիւնովը արթընցաւ , ու անկէ ետև աւելի մեծ բաներու տուաւ ինքզինքը , և շատ նախանձաւոր եղաւ ուրիշները ճշմարտութեան գիտութեանը առաջնորդելու : Իր աշխատանքները պարապը չելան · իր քարոզութիւններուն պտուղներուն մէկն ալ՝ Հուգոն Լադիմէր՝ այն Քրիստոսի հաւատարիմ ծառան էր , որ ետքը Անգղիոյ բարեկարգութեանը երևելի ջատագովներէն մէկն եղաւ :

Քիչ մը ժամանակէն ետև Պիլնէյ ելաւ համալսարանէն , ու շատ տեղ պտըտեցաւ՝ համարձակութեամբ Հռոմայ եկեղեցւոյն մոլորութիւնները ցուցընելով : Շատ չանցած՝ հրաման ելաւ որ Պիլնէյը բռնեն :

1527 , Նոյեմբերի 27ին՝ Պիլնէյին դէմ ամբաստանութիւն եղաւ՝ թէ Լուտերի այս ինչ և այն ինչ վարդապետութիւնները կը քարոզէ , և շատ հերետիկոսական կարծիքներ ունի · զոր օրինակ կ'ըսէ թէ՝ "Սուրբ Գիրքը Անգղիարէնի թարգմանելու է , Պապին ներողութիւնները ընդունելու չէ" , և ասոնց պէս շատ բաներ ալ :

Digitized by Google

Դեկտեմբերի 2ին Պինէյը՝ Լոնտրայի Եպիսկոպոսին՝ Գոնսգալին առջեւ հանեցին: Շատ համոզութիւններ ըլլալէն ետեւ՝ Պինէյ Հռովմայ եկեղեցւոյն դառնալու յանձնառու չեղաւ: Հետեւեալ օրը կրկին ատեանը հանեցին. ու Գոնսգալ նորէն սկսեց յորդորել որ զղջիք գայ. բայց Պինէյ դէմ կեցաւ՝ ըսելով. "Խղճիս վկայածին պէս ինչ որ ըսի նէ՝ ան ըսածներէս անդին չեմ անցնիր": Վերջապէս՝ շատ խօսքեր ըլլալէն ետեւ, և ատէպ ատէպ իր բարեկամներուն հետ տեսութիւն ընելու թոյլտուութիւն ըլլալէն ետքը, Դեկտեմբերի 7ին՝ Եպիսկոպոսը սկսաւ խստութեամբ խօսիլ հետը՝ իբրեւ թէ անկէ ետեւ ալ յամառութեանը վրայ մնայ նէ՝ պիտի այրէ զինքը. Պինէյ՝ ալ չկրնալով դիմանալ, ուրացաւ: Ասոր վրայ՝ խուրձ մը կիսայրեաց փայտ ձեռքը տալով՝ փողոցէ փողոց պտըտցուցին, ցուցընելու համար՝ թէ արժանի էր այրուելու. ու ետքը թող տուին:

Պինէյ այս Եպիսկոպոսին քանի մը նամակներ գրեր էր՝ ատեանը ելլելէն առաջ, որ ան նամակներուն մէջ գրածներովը քննութիւն եղաւ իր վրայ: Առաջին նամակին մէկ կտորը հոս դնենք, որ իր դարձի գալուն պատմութիւնն է:

"Նամակը կը սկսի՝ նախ և առաջ իր յօժարակամութիւնը ցուցընելով՝ իր վարդապետութիւններուն ինչ ըլլալը իմացընելու, ու ալ ըսելով թէ՝ "Անոնք մոլար՝ հերետիկոսական և ապստամբեցուցիչ վարդապետութիւններ չեն": Ետքը կ'ըսէ Գոնսգալին թէ, "Շատ ատեն վարդապետներ կան՝ Քրիստոսի խաչին թշնամի, որոնք հերետիկոսները հալածելը պատճառանք ըրած՝ իրենց շահը կը փնտռեն միայն": Ասանկ մարդոց մէկ քանի տեսակները մէկիկ մէկիկ համրելէն ետեւ, կը նմանցընէ

Digitized by Google

զանոնք այն բժիշկներուն, որ Ուսումնարանին մէջ յի-շուած տեսատես կինը անոնց ձեռքը լեցուց իր բոլոր ունեցածները, ու օգուտ մը չքաղեց. բայց երբոր Հաւատքով եկաւ Քրիստոսի հանդերձին ծայրին դպաւ նէ՝ նոյն ժամուն բժշկուեցաւ ։ «Ո՛վ սքանչելի կարողութեան Ամենաբարձրելոյն, որ ես իմ վրաս զգացի", կ՚ըսէ, ես որ այն կնկանը նման՝ Քրիստոսի ոտքը երթալ իյնալէս առաջ, ունեցածս չունեցածս այս տգէտ բժիշկներուն տուի. հսկումներ ըրելէն ու երկար երկար պահքեր բռնելէն՝ զօրութիւնս հատաւ. * Ներողութեան կոն-

* Ներողութեան կոնդակներ ըսելով՝ պէտք է իմանանք տեսակ մը թոյլտուութիւն, որով Պապը կը յայտնէ թէ՛ ով որ զանոնք ծախու կ՚առնէ, կամ քիչ ժամանակի կամ երկար ժամանակի և կամ մշտնջենաւորապէս կը ներուի ան մարդուն մեղքերը՝ որ անոնց մէջ յիշուած են ։ Այս կոնդակներուն գինը՝ ծախու առնողին կարողութեանը համեմատ՝ և կամ անոր ներուելու մեղքին ծանրութեանը համեմատ կ՚որոշուէր ։ Մինչև անգամ եղեռնագործ մարդիկ ալ աս առաւելութեան մասնակից կ՚ըլլային ։ Այսպէս արդիւնաւոր շահ մը կ՚ըլլար Պապին ։ Աս ներողութիւնները ծախողները եկեղեցականներն էին, ու անոնց գործքը աս էր, ասոնցմէ մեծ օգուտ կը քաղէին ։ Աս կոնդակները յայտնի կը ծախուէին ։ Անատենի ժամանակագիր մը կը հաստատէ թէ Լոնտրայի հրապարակներուն մէջ ասոնք հասարակ ապրանքներու պէս կը ծախուէին. ու մարդիկը ամէն տեսակ եղեռնագործութիւններու ու անառակութիւններու գրգռեցին ։ Աբինգալ Եպիսկոպոսը կ՚ըսէ թէ "Ասոնք ստակով առատօրէն ներողութիւններ ծախու կ՚առնէին Հռոմէն. և ան որ խիստ շատ կոնդակներ առած էր՝ իր թաղման ատենը իր հետը գերեզմանը դրուելու, (որ ես աս բանիս ականատես եմ,) մահուան համար ամենէն աղէկ ապահովութիւն տեսած կը սեպուէր" ։ Աս ներողութիւններէն մէկ քանիները հողէն գտնուած են՝ անատենի մեռելոց արկղերը բանալով ։ Երբոր մարտիրոսներ այրուելու կ՚ըլլային, անոնց այրմանը համար փայտ բերողներուն շատ անգամ քառասնօրեայ ներողութիւն կը շնորհուէր ։ Հռոմայ եկեղեցւոյն աս զզուելի բանը դեռ կը շարունակուի, թէպէտ և առաջինին չափ չէ ։ 25 տարի առաջ Պապը մէկ հրովարտակ կոնդակ մը հրատարակեց, որով կը խոստանար ներողութիւն շնորհել ան ամենուն՝ որոնք ուխտագնացութեամբ Հռոմ պիտի երթային Յոբելեան տարւոյն մէջ, 1825ին ։

Digitized by Google

դանկներ ծախու առնելէն ու պատարագուց տալէն՝ քանիս ստակ չմնաց, և միտքս ալ բոլորովին տկարացաւ. աս բոլոր ըրածներնին՝ (ինչպէս որ հիմա յայտնապէս կը տեսնենք,) իրենց շահուն համար է եղեր, և ոչ թէ տկարութեան ու թուլութեան մէջ ինկած հոգիս փրկելու համար։

«Բայց վերջապէս Քրիստոսի ձայնը ականջս հասաւ։ Աս ան ատենն եղաւ՝ երբոր Երասմոս առաջին անգամ իր Լատիներէն Նոր Կտակարանը տպագրեց ու հրատարակեց։ Լսեցի որ շատ ընտիր ոճով մը յօրինած է, ուստի լեզուին համար մէկ հատ մըն ալ ես առի՝ ամենևին բան մը չգիտնալով մէջը եղածներուն վրայ. բայց հիմա կ'իմանամ որ՝ Աստուծոյ մասնաւոր նախախնամութիւնովը ծախու առեր եմ զանիկայ։ Աղէկ միտքս է որ առաջին անգամ բանալ կարդալուս, Տիմոթէոսի Առաջին թղթին սա խօսքը դէմս ելաւ, (որ իմ հոգւոյս շատ անուշ ու մխիթարական խօսք մըն էր,) ‘Աս խօսքը ճշմարիտ է՝ և բոլորովին ընդունելութեան արժանի, որ Քրիստոս Յիսուս աշխարհք եկաւ մեղաւորները փրկելու համար՝ որոնց գլուխը ես եմ’։ Աս մէկ համարը կարդալուս՝ այն ժամանակը Աստուծոյ զօրութիւնը անծանօթ կերպով մը ազդեց սրտիս, մեղքերուս զգացումովը վիրաւորուած և գրեթէ յուսահատութեան մէջ ինկած հոգիս ուրախացաւ, և մէկ անանկ ներքին ուրախութիւն մը ու հանդարտութիւն մը զգացի՝ որ չեմ կրնար պատմել. բայց աս գիտեմ որ կոտրած սիրտս ցնծութիւնով լեցուց։ Անատենը Սուրբ Գիրքը ինծի մեղրէն անուշ եկաւ, ու խորիսխէ կաթած մեղրէն ալ. կամաց կամաց սորվեցայ որ այն քաշած աշխատութիւններս, պահք բռնելներս, հսկումներ ընելս, ներողութեան կոնդակներ ծախու

առնելս , պատարագուցնել տալս անօգուտ են ե-
ղեր . քանզի զուրկ էի Քրիստոս Յիսուսի Հա-
ւատքէն , որ ան միայն կարող է փրկել իր Ժողո-
վուրդը իրենց մեղքերէն . իմացայ որ անոնք պա-
րապ բաներ են եղեր , և Սուրբ Օգոստինոսին ը-
սածին պէս՝ ‘ Շիտակ ճամբէն խոտորիլ մը միայն’ .
և նման այն փոքր ծածկոցին , որով մեր նախնի
ծնողքը ծածկել ուզեցին ինքզինքնին . որ և անոնք
չկրցան հանգիստ և խաղաղութիւն գտնել՝ ինչուան
որ Աստուած չտուաւ այն խոստմունքը , թէ կին-
կանը սերունդը օձին գլուխը պիտի ջախջախէ :
Չկրցայ մեղաց դառն և մահաբեր խայթերէն ա-
զատիլ , ինչուան որ Աստուած չսորվեցուց ինծի
այն դասը , որ Տէրն մեր կը յիշէ Յովհաննու
Աւետարանին Երրորդ Գլխուն մէջ . ‘Ու ինտոր
որ Մովսէս անապատին մէջ օձը բարձրացուց ,
անանկ ալ պէտք է որ Որդին մարդոյ բարձրանայ :
Որ ամէն ո՛վ որ անոր հաւատայ՝ չկորսուի , հա-
պա յաւիտենական կեանքը ընդունի’: Այս դա-
սին անուշութեան համը առնելով , որ մէկը
կարող չէ իմանալ՝ ինչուան որ Աստուած չսորվե-
ցրնէ , ինչպէս որ Պետրոս առաքեալին ալ ինքը
յայտնեց . խնդրեցի Տէրոջմէս որ հաւատքս ա-
ճեցրնէ , և այս միայն կ՚աղաչէի իրեն , որ իր
փրկութեանը ցնծութիւնը սրտիս մէջն ունենալով՝
Հոգւով Սրբով զօրանամ , ու ան իս պահէ ա-
մէն ատեն . և ՚ի վերուստ զօրութիւն ընդունե-
լով՝ Աստուծոյ ճամբաները չարերուն սորվեցրնեմ ,
որ է ողորմութիւն և ճշմարտութիւն , որպէս զի
մեղաւորները Տէրոջը դարձրնեմ , եւ՝ որ առաջ
մեղաց գերի էի" :

Ասկէ ետև Պիլնէյ՝ Եպիսկոպոսին ու Կարդի-
նալին առջևը տուած քննութեանը վրայ կը խօ-

նի , և կ՚ըսէ թէ իր այն նեղութեանը ժամանակը մի միայն մխիթարութիւնը Քրիստոս էր , ու կը փափաքէր ցուցընել զանիկայ իբրև մեզի «Աստուծմէ եղած իմաստութիւն՝ արդարութիւն՝ սըրբութիւն և փրկութիւն»․ «որ և ինքը որ մեղք չէր գիտեր , մեզի համար մեղաւոր սեպուեցաւ , որ մենք անոր ձեռքովը Աստուծոյ արդարները եղած ըլլանք․ Ու ինքը մեզ ծախու առաւ օրէնքին անէծքէն՝ մեզի համար անէծք ըլլալով․ ինչու որ արդարները կանչելու չեկաւ , հապա մեղաւորները ապաշխարութեան»․ որ ըսել է՝ ոչ թէ սուտ տեղը ինքզինքնին արդար սեպողները․ քանզի «ամէնքը մեղք գործեցին և Աստուծոյ փառքէն պակաս են ։ Եւ անոր շնորհքովը ձրի կ՚արդարանան Յիսուս Քրիստոսով եղած փրկութիւնովը»։ ա̅ Կորն․ ա̅ ։ բ̅ Կորն․ ե̅ ։ Գաղ․ գ̅ ։ Մատթ․ թ̅ ։ Հռովմ․ գ̅ ։ «Եւ ուստի ձեռքէս եկածին չափ կը քարոզեմ՝ որ բոլոր մարդիկ պարտին զգալ մեղքին գէշութիւնն ու ծանրութիւնը , և ճանչնալու են բռնած ճամբաներնուն չարութիւնը , և անօթի ու ծարաւ ըլլալու են ան արդարութեանը , որ կը յիշէ Պօղոս առաքեալ սա խօսքին մէջ․ «Աստուծոյ արդարութիւնը Յիսուս Քրիստոսի հաւատքէն՝ բոլոր հաւատացողներուն վրայ է․ ու չկայ զանազանութիւն ։ Ինչու որ ամէնքը մեղք գործեցին , և Աստուծոյ փառքէն պակաս են ։ Եւ անոր շնորհքովը ձրի կ՚արդարանան Յիսուս Քրիստոսով եղած փրկութիւնովը՝ ։ Հռովմ․ գ̅ ։ Այս արդարութեանս համար անօթի ու ծարաւ եղող մարդը անշուշտ կը կշտանայ , առանց մէյմ՚ալ անօթենալու ու ծարւելու յաւիտեան ։

«Բայց շատերը աշխատեցան աս անօթութիւննին ու ծարաւնին անցընել մարդկային արդարութեամբ ,

Digitized by Google

որ այն արդարութիւնը մեր անկատար գործքերովը կ'ըլլայ ․ ինչպէս՝ ուխտագնացութիւնով, ներողութիւն ծախու առնելով, սրբոց սեղաններուն մոմեր ընծայելով *, պահեցողութիւնով և ուրիշ մնապաշտական արարողութիւններով ․ ատոնց հետ կրնանք համրել կամաւոր (կամ չափազանց բարեգործութիւնք) ըսուածն ալ, որուն ուղղակի հակառակը կը քարոզէ Աստուծոյ խօսքը ․ ‹Ձեզի պատուիրած խօսքիս վրայ բան մը չաւելցընէք, ու անկէց բան մը չպակսեցընէք, այլ ձեր Տէր Աստուծոյ պատուիրանքները պահէք, որոնք ես ձեզի կը պատուիրեմ›։ Արդ՝ ես երբեմն աս բաներուն վրայ

---

* Սուրբի մը պատկերին առջևը վառելու մոմին կամ կանթեղին ծախքը հատուցանելը՝ մէկ բարեգործութիւն մը սեպուած էր ։ Հետևեալ պատմութիւնը՝ որ երևելի տօնի մը ժամերգութեանցը մէջ կը կարդացուէր, կը ցուցընէ թէ աս աւելորդապաշտութիւնը ո՛րչափ հարկաւոր բան սեպուած էր ։ Չար կնկան մէկը՝ իր կենացը մէջ բնաւ աղէկութիւն մը ըրած չէր, բայց միայն Կոյս Մարիամին մէկ պատկերին առջևը կանթեղ կը վառէր ։ Երբոր ատիկայ մեռաւ, սատանաները առին անոր հոգին՝ իբրև իրենց օրինաւոր որսը ։ Կոյսը բարեխօսութիւն ըրաւ ․ բայց որովհետև անիկայ բարի գործ մը ըրած չէր, անպատճառ դժոխք պիտի երթար ։ “Բայց”, ըսաւ մեր Տիրուհին, “անիկայ մէկ կանթեղ մը կը վառէր իմ առջևս, անոր համար կ'ուզեմ որ անոր բարերարութիւն ընեմ, ինչպէս որ անիկայ ըրաւ ինծի”, ու հրամայեց հրեշտակի մը որ մէկ սուրբ մոմ մը վառէ, ու տանի դժոխքը անոր առջևը դնէ ։ Աս պատճառաւ սատանաները կը հեռանային, և այնչափ կը նեղուէին, մինչև որ առաջարկեցին անոր հոգին մարմինին դարձընելու ․ և Մարիամը աս առաջարկութիւնը ընդունեց ։ Աս կնիկը այսպէս նորէն իր կեանքին վերադառնալով՝ իր մօտալուտ վտանգէն ազատուիլը միտքը բերաւ, ու գնաց իր մեղքերը քահանայի մը խոստովանեցաւ, ու անկէ ետքը սուրբ կեանք մը վարեց ։ Ի՛նչ ցաւալի բան է ասանկ հայհոյական անտեղի առասպելներ հրատարակելը ․ սակայն ատիկայ հոս դրինք, վասն զի կը բացատրէ աս նշանակուած աւելորդապաշտութիւնը, ու կը ցուցընէ թէ՛ ի՛նչ զարհուրելի սխալանաց մէջ կրնայ իյնալ մարդկային միտքը, երբոր կը մերժէ Աստուծոյ յայտնուած բանին լոյսը, և Սուրբ Հոգւոյն վարդապետութիւնը ։

Digitized by Google

խօսած եմ՝ ոչ թէ զանոնք դատապարտելու յանգըգնելով , այլ միայն անոնց որչափ օրինաւոր ըլլալը ցուցընելով , և ջանալով մինչև անգամ տղայոց հասկըցընելու՝ թէ անանկ յոյս մը դնելու չեն ան բաներուն վրայ , որպէս զի իրենց Փրկչէն հեռանան ։ Ո՛ղջ լեր յանուն Տեառն ամենապատիւ հայրդ ։

«Ահա՛ կատարելապէս ցուցուցի հոս սորվեցուցած վարդապետութիւնս ։ Թէ որ ուրիշ բանի մը վրայ ուրիշ մեկնութիւն մ'ալ կ'ուզէք նէ , պատրաստ եմ կամքերնիդ կատարելու , միայն թէ կ'աղաչեմ որ ժամանակ ալ շնորհէք ։ Ժամանակ խնդրելուս պատճառը մարմնոյս տկարութիւնն է ։ Ալ փափաքիմ որ՝ եթէ մէկ բանի մէջ սխալած եմ նէ , ուղղուիմ» ։

Արդարև այս գրած նամակները աղւոր նամակներ էին . և մէկ քանի խօսքերէն կ'իմանանք որ՝ անոնց մէջ գրած խօսքերը շատ դպան Լոնսդալ եպիսկոպոսին . նաև յիշուած է թէ մինչև անգամ քանի մը ուրիշ բացատրութիւններ ալ ուզեց , ոչ թէ Պինէյին դէմ եղած ամբաստանութիւնները հաստատելու միտօք , այլ ինքը բան սորվելու համար . կ'երևի թէ աս պատճառաւ էր՝ որ Եպիսկոպոսը կ'ուզէր մանաւանդ ազատ արձակել Պինէյը , քան թէ պատժել ։

Պինէյ իր ուրացութենէն ետև Կանտաբրիդիա դարձաւ՝ իր տկարութեանը վրայ շատ տրտմած ու զղջացած ։ Լադիմէր իր քարոզներուն մէկուն մէջ՝ այս միջոցին Պինէյին մտքին ինչ վիճակի մէջ ըլլալը աղէկ մը կը ստորագրէ . կ'ըսէ թէ՝ «Ան նոյն Պինէյ վարժապետը՝ որ Աստուծոյ խօսքին համար այրուեցաւ , ուրացութեան համոզուեցաւ իր բարեկամներէն ան ատենները՝ որ Կարդինալին

ձեռքը շատ զօրութիւն կար ։ Կանտարբրիգիա դառնալէն ետքը՝ ամբողջ տարի մը անանկ սաստիկ տառապանաց և տրտմութեան մէջ էր , որ մէկ բանէ մը մխիթարութիւն չէր կրնար գտնել . մինչև անգամ Աստուծոյ խօսքը սփոփանք մը չէր կրնար տալ անոր սրտին , քանզի իրեն անանկ կու գար թէ բոլոր Սուրբ Գիրքը իրեն դէմ է , և ուր որ կարդայ նէ՝ իրեն դատապարտութեանը վճիռը պիտի ընգունի ։ Անոր հետը աղէկ բարեկամութիւն ունենալուս համար՝ շատ անգամ տեսութիւն կ'ընէի հետը . բայց մխիթարութիւն մը տալու համար ինչ որ կը ցուցընէի նէ , իրեն դէմ կ'երևնար ։ Սակայն աս ամենուն փոխարէն՝ Աստուած ետքը անանկ զօրաւոր ու կատարեալ հաւատք մը տուաւ անոր , որ չէ թէ միայն իր հաւատքը դաւանեցաւ ամենուն առջին՝ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Աւետարանին համեմատ , այլ նաև հրոյ ճարակ ըլլալու տուաւ իր մարմինը՝ ան նոյն Աւետարանին համար" ։

Պիլնէյ՝ Կանտարբրիգիա վերադառնալէն ետև՝ երկու տարիի չափ ողբաց իր տկարութեանը վրայ ։ Վերջապէս Աստուծոյ շնորհօքը կարողացաւ հաստատ դիտաւորութեամբ միտքը դնել՝ որ մինչև անգամ իր կեանքը զոհէ այն իր տկարութեան ատենը ուրացած ճշմարտութեանը համար ։ Աս ասանկ հաստատ որոշելով՝ 1531ին՝ գիշեր մը ելաւ իր բարեկամներուն ըսաւ . "Մնաք բարով՝ ես Երուսաղէմ կ'երթամ", (անշուշտ Գործոց . ԺԹ . 21 ։ Ի . 22 Պօղոսին խօսքը յիշելով ,) ու առաւ քալեց . շուտ մը Կանտարբրիգիայէն Նօրֆօք հասաւ ։ Առջի բերանը գաղտուկ կերպով կը խօսէր և կը յորդորէր մարդիկը , բայց շատ չանցած՝ սկսաւ յայտնապէս քարոզել դաշտերուն մէջ

Digitized by Google

խոստովանելով թէ ինքը սխալեցաւ , այն ուրացած վարդապետութիւնները ճշմարիտ էին , և մեծ եռանդով կը յորդորէր ամէնքը՝ որ իրմէ խրատ առնեն , ու հաւատոյ վերաբերեալ բաներու մէջ մարմիններ մոլիկ չըլլան : Վերջապէս Նորուիչ հասաւ , ու հոն՝ Տինտալին թարգմանած Նոր Կտակարանն ու Հնազանդութիւն Քրիստոնէից անունով գիրք մը մարապետի մը տալով՝ որ իրեն շատ օգնութիւն ըրած էր , բռնուեցաւ բանտը դնաց . Հոն մնաց՝ մինչուան որ դատապարտութեան վճիռն ելաւ Եպիսկոպոսէն , որ զանիկայ իբրև կրկին հերետիկոսութեան դարձող՝ այրուն :

Կրօնաւորները և ուրիշ եկեղեցականները շատ աշխատեցան՝ որ Պիլնէյը կրկին իրենց դարձընեն , բայց պարապ տեղը . և սովորական եղած կերպերովը դատապարտելով ու անարգելով՝ Նորուիչի պաշտօնատարաց ձեռքը յանձնուեցաւ :

Մեռնելէն օր մը առաջ՝ իր մէկ քանի բարեկամները բանտը տես եկան իրեն , նայեցան որ հանդարտ մտքով և ուրախ սրտով մը նստեր ընթրիք կ'ընէ կոր : Մէջերնուն մէկը ըսաւ . “Կ'ուրախանամ որ ատանկ ուրախութեամբ փորը կը կշտացընես կոր՝ գլխուդ վերևը հասած ցաւալի մահուանէդ այսչափ քիչ ժամանակ առաջ”: Պիլնէյ պատասխանեց . “Ես ալ ան փլփլորկող տուներու տէրերուն պէս կ'ընեմ կոր , որոնք մինչուան վերջը կը ջանան հաստատել իրենց կործանելու բնակարանները” : Խօսակցած ատենին՝ մէջերնուն մէկը անոր յիշեցուց ըսելով թէ՝ “Թէև կրակը շատ տաք պիտի գայ մարմինիդ , սակայն Հոգւոյն Սրբոյ մխիթարութիւնը պիտի զովացընէ զքեզ յաւիտեան” : Ըստանին քովը վկան առջևը դրուած կանթեղին բոցին բռնելով մատը՝ ըսաւ . “Ահա՛

փորձով կը զգամ և շատոնցուընէ գիտեմ՝ որ Աս-
տուծոյ սահմանադրութեամբը կրակը բնականա-
պէս տաք է. սակայն Աստուծոյ Սուրբ Խօսքէն,
և անոր մէջ պատմուած մէկ քանիներուն փորձա-
ռութիւնէն՝ որոնք բոցերուն մէջը տաքութիւն չի-
մացան, ու կրակին մէջը՝ այրելնին չզգացին, ես
ալ հաստատ կը հաւատամ որ աս մարմինս խոտոր
այրի նէ այրի, հոգիս պիտի մաքրուի, ու պիտի
ազատիմ. քաշելիքս քիչ մը ցաւ է, սակայն վերջը
անպատմելի ցնծութիւն կայ": Ասոր վրայ Եսայիին
աս խօսքերը ըսաւ. "Տէրը այսպէս կ'ըսէ, Մի
վախնար, վասն զի ես քեզ փրկեցի. քեզ քու
անունովդ կանչեցի. դուն իմս ես: Երբոր դուն
ջուրերէն անցնիս, ես քեզի հետ պիտի ըլլամ, ու
երբոր գետերէն անցնիս, քեզ պիտի չկոխեն.
երբոր կրակի մէջէն քալես, քեզ պիտի չայրէ, և
բոցը քեզ պիտի չբռնկցընէ: Վասն զի ես քու Տէր
Աստուածդ՝ Իսրայէլին Սուրբը՝ քու Փրկիչդ եմ":
Եսայ. խգ. 1—3: Այս համարիս վրայ երկար-
օրէն խօսեցաւ՝ իրեն և քովը եղող բարեկամնե-
րուն վրայ դարձընելով, որոնցմէ ոմանց ազդու-
թիւն մը եղաւ ըսածներէն, և ան խօսքին մխի-
թարութիւնը շարունակ վայելեցին մինչև իրենց
մահուան օրը:

Հետևեալ առտուն՝ 1531, Նոյեմբեր 10ին՝
պաշտօնատարին ծառաները ապանման տեղը տարին
զանիկայ: Բանտէն դուրս ելլելու առենը՝ բարեկա-
մին մէկը կարճ խօսքով մը յորդորից զանիկայ որ
հաստատ կենայ և համբերութեամբ մահուան դիմա-
նայ: Պիլնէյ ալ պատասխան տուաւ՝ նմանցընելով
զինքը անանկ նաւավարի մը՝ որ հովերէ ու ալիք-
ներէ կը տագնապի, սակայն շուտով իր բաղձա-
ցած նաւահանգիստը հասնելու յուսով՝ առջևը

եղած վտանգներուն համբերութեամբ կը տանի ։ Տարած ատեններն՝ ինչուան ցիցն որ հասաւ նէ , հանդիպած աղքատին ողորմութիւն տուաւ ։ «Ներկայ գտնուողներուն մէկը կը պատմէ թէ՝ աշխարհական վերարկու մը առած էր վրան՝ մազերը անձև կտրած , որ ասիկայ՝ քահանայութեան կարգը իրմէ առած ատեններն ըրին ․ և ինքը թէպէտ և մարմնով փոքր էր , սակայն կերպարանքին վրայ ազնուութիւն մը կը փայլէր ։ Փայտակոյտին պատրաստութիւնը լմնցած չըլլալով՝ դարձաւ իր բոլորտիքը առած բազմութեանը ըսաւ ․ «Բարի ժողովուրդք՝ ես հոս մեռնելու եմ եկեր , ինչպէս որ աս վախճանիս համար ծնած եմ ․ և հիմա իմ հաւատոյ դաւանութիւնս ցուցընեմ պիտի ձեզի , որ դուք վկայ ըլլաք՝ թէ ես ամենակարող Աստուծոյ առջևը ուղիղ հաւատք ունենալով՝ երերև ճշմարիտ քրիստոնեայ այս կեանքէս կ՚անցնիմ»։ Անատենը Առաքելական Հանգանակը զրուցեց ։

Ետքը Պինէյ վերարկուն ձգեց վրայէն , ցիցին քովը գնաց , ու մեծ համարձակութեամբ և ջերմեռանդութեամբ աղօթք ըրաւ՝ յիսներորդ Սաղմոսին սա խօսքերովը վերջացընելով ․ «Ո՛վ Տէր՝ լսէ իմ աղօթքիս ․ ակա՛նջ դիր իմ աղաչանքիս» ․ ու երկրորդ համարը իրեք անգամ կրկնելով ․ «Քու ծառայիդ հետ դատաստանի մի՛ մտներ ․ ինչու որ բնաւ կենդանի մը չարդարանար քու առջիդ»։ Այս գեղեցիկ Սաղմոսը՝ որ կարծես թէ իրեն համար շինուած էր , շարունակելով ինչուան վերջը ըսաւ ։ Երբոր լմնցաւ , հարցուց պաշտօնատարներուն թէ՝ ամէն բան պատրաստուա՞ծ է ․ անոնք ալ պատասխանեցին թէ պատրաստ է ․ ան ատենը վրայի լաթերը հանեց , միայն շապիկ մը ու վարտիք մը թողելով ․ ելաւ կայնեցաւ այն ոտք դնե-

Digitized by Google

լսելէն վրայ՝ որ ժողովուրդը զինքը աղէկ մը ատանելու համար չինար եղեր , ու շղթան անցուցին անոր մէջքը ։ Իր բարեկամներէն մէկը՝ Մուսոնը անուն բժիշկը եկաւ հրաժարական ողջոյնք տալու , բայց հեկեկալէն չէր կրնար խօսիլ ։ Պիլնէյ քաղցր ժպիտով մը շղթային վրայ կռթընելով՝ շնորհակալ եղաւ բոլոր իրեն ընդունած մարդասիրութեանցը համար՝ Լատիներէն սա խօսքն ալ ըսելով ․ "Երանի՜ հօտը , տրանի՜ հօտը , որ երբ Տէրը գայ , քեզ տրանելու վրայ գտնէ ․ մնաս բարով՝ սիրելի բարեկամս , մնաս բարով" ։ Ընատենը մէկ քանի կրօնաւորներ քովը եկան , "Պիլնէյ վարժապետ", ըսին , "ժողովուրդը անանկ գիտէ՝ թէ մենք եղած ենք քու մահուանդ պատճառ , և հաւանական է որ՝ ալ ասկէ ետև ողորմութիւն չտան մեզի ․ կ'աղաչենք՝ ըսէ որ դուն սիրով ես մեզի հետ , ու ազատէ մեզ այս բանէն" ։ Պիլնէյ ալ՝ չուզելով անոնց վրէժխնդրութիւն ընել , դարձաւ բարձր ձայնով մը ըսաւ ժողովըրդոց ․ "Կ'աղաչեմ ձեզի՝ բարի ժողովուրդք , աս մարդիկը իմ մահուանս պատճառ կարծելով՝ անոնց վնաս չտաք ․ քանզի պատճառը անոնք չեն" ։ Ըս վերջի դարձուածքէն շատ աղէկ կը հասկցուի որ՝ ժողովուրդը՝ թէպէտև եկեղեցականաց իշխանութեանը կուրօրէն հնազանդելու սովրած էր , սակայն սկսեր էր աս եղած անգթութիւններուն թշնամի ըլլալ ։ Մարտիրոսաց արիւնը քրիստոնէութեան սերմն եղաւ միշտ ։

Մարդիկը խուրձերով փայտ ու եղէգ բերին , բոլորտիքը շարեցին ու բռնկցուցին ․ շուտ մը բոցը առաւ փայտերը , և սկսաւ երեսը խանձել ․ իսկ ինքը ձեռուըներ վեր բռնած կուրծքին զարնելով՝ երբեմն "Յիսուս", և երբեմն "Տէր հաւատամ",

Digitized by Google

կ'ըսէր ։ Հովը շատ սաստիկ ըլլալով՝ երկու երեք անգամ բոցը առաւ մէկդի տարաւ , ու խեղճը քանի մը անգամ առանց կրակի կեցաւ ։ Վերջապէս բոլորը մէկտեղ աղէկ մը բռընկելով՝ շատ չքաշեց հոգին փչեց . մարմինը կծկեցաւ երեսին վրայ դէպ 'ի վար ծռելով՝ շղթային վրայ հեծած ։ Աս որ իմացաւ պաշտօնատարներուն մէկը , նիզակով մը մարմինը ցիցէն ազատեց կրակին մէջը ձգեց , ու վրան փայտ նետեցին , և մարտիրոսացեալ Պիլնէյին մարմինը շուտ մը մոխիր դարձաւ ։

ԳԼՈՒԽ Ե ։

Լադիմէր՝ որ առաջ նախանձաւոր պապական մըն էր — Պիլնէյին քարոզութեամբը դարձի կու գայ , ու Աւետարանը կը քարոզէ — իր անկեղծութեամբ գրած նամակը՝ որ Թագաւորին խրկեց — Աօիկայ պապականներէն կ'ամբաստանուի — Մէկ վիճակի մը Եպիսկոպոս կը կարգուի — Կը ջանայ մոլորութիւնները վերցընել — Թագաւորին առջեւ քրիստոնէավայել համարձակութեամբ կը վարուի ։

Ա

Հուգոն Լադիմէր՝ Պիլնէյին աշակերտը՝ համալսարանը եղած ատենը շատ նախանձաւոր էր Հռովմէականաց աւելորդապաշտութիւններուն . ուստի աս հետեւեալ խօսքերը՝ որ մէկ ուրիշ մը կը խօսի իր վրայով , խիստ աղէկ կը յարմարի Լադիմէրին ալ ։ "Երբոր Հռովմէական էի" , կ'ըսէ , "իմ վիճակս աս էր . թէ որ Կիրակի ու տօն օրերը պատարագ տեսնելու երթայի , Կոյս Մարիամին աղօթքը ու երգը ըսէի , ջերմեռանդութեամբ սրբոց (քանդակներուն) ոտքը համբուրէի լզէի , օրհնեալ ջուր ցրցըքնէի վրաս , ու մեղացս չափովը սահմանեալ ապաշխարանքը քաշէի , հնծի անանկ

Digitized by Google

կու գար թէ՝ ալ առ Աստուած ունեցած պար-
տուցս բոլորը վճարած եմ , առանց անգամ մը միտքս բերելու Քրիստոսի պատուական մահուան օգուտը , որով իմ բոլոր առջի մեղքերուս ու յանցանքներուս քաւութիւն եղած է ։ Ասանկ յանձնապաստանութիւն ունենալէս զատ , կը կարծէի որ ասոնք և խել մը ուրիշ ասոնց նման սնոտի բաներ ընելէս ետև՝ որչափ պարտաւորութիւն որ ես ունիմ դէպ 'ի Աստուած , այնչափ անիկայ ունի դէպ 'ի ինծի ․ և ճշմարիտը ըսելով՝ ինչպէս որ վաճառականին դահեկան մը տուող՝ ու դահեկանի մը բան առնող մարդը՝ մէկ աւելի բան մը ընդունածի պէս շնորհակալութիւններ չտար վաճառականին նէ , անանկ ալ ես՝ մեղքերուս թողութիւն գտնելուս համար շնորհակալութիւն մը չէի տար Աստուծոյ ։ Բայց գոհութիւն կը մատուցանեմ Տէրոջս , որ իր ողորմութիւնովը ազատեց զիս այս հերետիկոսութենէն" ։

Այս ահարկու վիճակէն Աստուած հաճեցաւ ազատել Լադիմէրը Պլինէյին միջոցով ։ Քիչ ժամանակէն՝ Լադիմէրին սրտին մէջ մեծ եռանդ մը մտաւ իր ընդունածը ուրիշներուն ալ հաղորդելու , և Աստուծոյ Խօսքին պարզ ճշմարտութեանցը հակառակողներուն քաջութեամբ դէմ կը դնէր ։

Լադիմէր՝ Աստուածաշունչը Անգղիարէն լեզուով հրատարակելու գործին վերատեսչութիւն ընող ուսումնականներէն մէկն ըլլալով , Դեկտեմբերի 1ին՝ նամակ մը գրեց Թագաւորին , որով կ'ուզէր համոզել զանիկայ՝ որ Աստուածաշունչը անխափան ամէն տեղ կարդացուելու համար ազատութիւն շնորհէ ։

Աս նամակին մէջ՝ Առաքելոց օրովը և իրենց օրերը եղող եպիսկոպոսներուն մէջտեղը եղած մեծ տարբերութիւնը Սուրբ Գրքէն ցուցընելէն ետև՝ կ'ըսէ ․

«Աւամի՝ երկու անհրաժեշտ հեռաւորութիւն՝ ամ ա-ղէկ գիտցած ըլլաս որ՝ ուր որ Աստուծոյ խօսքը քարոզուած նէ, հոն քարոզչաց և ունկնդրաց դէմ հալածմունք կ'ելլէ, և ուր որ հանդարտութիւն՝ խաղաղութիւն և աշխարհային զուարճութիւններ կայ նէ, հոն ճշմարտութիւնը բան չունի։ Քանզի աշխարհս բոլոր իրենը եղածները կը սիրէ, և իրեն հակառակ եղածները կ'ատէ։ Պօղոս առաքեալ՝ Աւետարանը Խաչի վարդապետութիւն կը կոչէ. և Սուրբ Գիրքը զինքը ընդունողներուն և իրեն հետեւողներուն ուրիշ բան չխոստանար այս աշխարհիս մէջ, բայց միայն ցաւ՝ նեղութիւն և հալածանք, որ ասոնց մէկուն ալ չեն կրնար դիմանալ աշխարհային մարդիկ»։ Յետոյ կը ցուցնէ թէ՝ Սուրբ Աւետարանը ինչպէս բոլոր մարդոց գործքերը երևան հանող լոյս մըն է. և կը յիշէ թէ «անոնք՝ որոնց գործքերն որ չար են, չեն համարձակիր այս լոյսին գալու, այլ կ'աշխատին զանիկայ խափանելու՝ մայրական լեզուովնիս Սուրբ Գիրք կարդացուելը ժողովրդեան եկածին չափ արգիլելով»։ Աս ալ կ'ըսէ թէ՝ «Այս գիրքը քովերնին ունենալնուն համար չարչարուողներուն օրէնքի դէմ յանցանք մը գործած ըլլալը անկարելի է ցուցընել, բայց մի միայն սա է յանցանքնին՝ որ Անգղիարէն Սուրբ Գիրք կը կարդան»։ Ի վերջոյ՝ այս գեղեցիկ և երևելի նամակը աս խօսքերով կը լմնցնէ. «Աւամի՝ գթածա՛ռ Արդայ՝ աստիկայ աղէկ մ'ալքը պահէ, խղճա՛ քու հօգւոյդ, և յիշէ որ քու պաշտօնդ և ձեռքդ սուրբ թափուած արեանը հաշիւը տալու օրը մօտ է։ Ան օրը ամենցած չորհերիդ փուշը չելլելուն ու ամօթով չըլլալուդ համար, և Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի արիւնովը՝ որ միայն ինքն է

կարող մեզ պահելու ան օրը , քու մեղքերուդ թողութիւն ստանալով հաշիւ տալու պատրաստ գըտնուելուդ համար աղօթող եմ յարաժամ Անոր՝ որ մեռաւ մեր մեղացը համար , որ և ինքը միշտ շնորհք կը խնդրէ մեզի համար ՚ի Հօրէ ։ Որում փառք և գոհութիւն յաւիտեանս , ամէն ։ Աստուծոյ Հոգին շնորհքով պահէ զքեզ" ։

Զարմանալի՜ հաւատարմութիւն , որով Լադիմէր դէպ ՚ի Աստուած ու Թագաւորին իր ունեցած պարտականութիւնը կատարեց ։

1532ին սկիզբը՝ Լադիմէր՝ Վարհամի Արքեպիսկոպոսին առջևը կանչուեցաւ ։ Անիկայ կրկին և կրկին քննութեան հանեցին ժողովին առջևը . երկար բարակ մոլորութեանց ցանկ մըն էին շիներ , որոնց ամէնքն ալ պէտք էր ուրանալ . սակայն վերջապէս՝ Թագաւորին օգնականութեամբը ազատեցաւ՝ մէկ երկու բաներու հաւանութիւն տալով . զոր օրինակ՝ քառասնօրեայ պահքը և ուրիշ սովորական պահքերը բռնելու , մէյմ՚ալ ասոր՝ թէ գովելի և օգտակար բան է եկեղեցւոյ մէջ խաչ ու սրբոց քանդակներ գտնուիլը՝ իբրև ՚ի յիշատակ և ՚ի պատիւ և յերկրպագութիւն Յիսուսի Քրիստոսի և սրբոց , սակայն առանց ամենևին քանդակներու երկրպագութիւն ընելը հաստատելու խօսք մը բերնէն հանելով ։ Ասկէ ՚ի զատ՝ ստիպուեցաւ ծունկի վրայ գալով ներումն խնդրել մէկ ընդհանուր խօսքով մը ։

Լադիմէր՝ 1535ին՝ Ուօրսէսդրի վիճակին առաջնորդ կարգեցաւ ։ Ասոր մեծ հոգ ունէր իր թեմին ամէն մէկ կողմը երթալ քարոզելու , ինչ սխալմունք որ գտնէր նէ՝ մեծ եռանդով վերցնելու աշխատելով ։ Թէպէտ և տարօք էր , սակայն միշտ մէկ տեղէն մէկալը ճամբորդութիւն կ՚ընէր , բոլոր

կարողութիւնովը վերջին աստիճանի ջանքով քարոզելով՝ յորդորելով ու սորվեցընելով՝ ուր որ կ'երթար նէ ։ Այս ճամբորդութիւններուն շատը ոտքով կ'ընէր՝ մէկ երկու հոգի հետը առնելով , պարզ հագուստով մը՝ ու իր գօտիէն տկնոց մը ու Նոր Կտակարան մը կախած ։ Ո՛ւր որ երթար նէ՝ ժողովրդոց կը քարոզէր . և երբ տեսնէր որ խել մը մարդիկ ժողվուած են , բայց եկեղեցի չկար որ հոն ժողվուէին , առանց ըստ ամենայնի յարմարութիւն փնտռելու՝ կը քարոզէր , և հարկ եղած ատենը՝ ծառերուն խոռոչներն անգամ ամպիոն կ'ընէր ։

Այն ատենուան պատարագներուն պահանջմունքին նայելով՝ չէր կրնար Հռովմէական արարողութիւններուն ամէնը մէկէն վերցընել . վասն որոյ յաւէտ կ'աշխատէր անոնց մէջ գտնուած մոլորութիւնները արգիլելու ։ Զոր օրինակ՝ օրհնեալ հացն ու ջուրը վերցընել չկրնալով , իր իշխանութեանը տակն եղող եկեղեցականներուն պատուիրեց որ՝ այն երկու բաներուն վրայ ժողովրդոց ունեցած մոլար կարծիքները վերցընելու համար՝ օրհնուած ջուր ցրցըքնած ատեննին սա խօսքը ըսեն ։

Յիշէ՛ քու մկրտութեանդ խոստմունքը .
Յիշէ՛ Քրիստոսի ողորմութիւնն ու անոր ամե-
նասուրբ արիւնը ,
Որուն քու վրադ ցրցըքնելովը միայն՝
Ձրի թողութիւն կ'ընդունիս քու բոլոր մեղքե-
րուդ ։

Օրհնած հաց տուած ատեննին ալ՝ ասանկ ըսեն ։

Քրիստոսի մարմնոյն նշանն է աս ,
Որ ՚ի վերայ խաչին բեկաւ վասն մեր .
Ուտէ՝ հարկ է մեղքերդ ատեցող ըլլաս ,
Թէ որ Քրիստոսի մահուանը հաղորդ պիտի ըլլաս ։

Digitized by Google

Անգամ մը՝ երբոր Լադիմեր Լոնտրա էր, Կաղանդը վրայ եկաւ։ Սովորութիւն կար որ այն օրը պալատական ազնուականներն ու եպիսկոպոսները մէյմէկ ընծայ կու տային Թագաւորին. ուստի եպիսկոպոսներէն ոմանք շատ ստակ ընծայ տուին. բայց Լադիմերին ընծան շատ պարզ բան մըն էր, ու իրեն ինչ մարդ ըլլալը կը յայտնէր, որ էր Նոր Կտակարան մը՝ Երբայեցւոց ԺԳ. գլուխ, 4 համարին երեսը նշան եղած, ուր կ'ըսէ՝ "Շնացողները ու պոռնիկները կը դատէ Աստուած"։

Հենրիկոս չբարկացաւ Լադիմերին այս անկեղծ համարձակութեանը վրայ. քիչ ժամանակէն ետեւ՝ Կարտինէր անուն մէկը Լադիմերին վրայով ամբաստանութիւն ըրաւ Թագաւորին, ըսելով թէ՝ "Ապստամբութեան գրգռող քարոզ մը տուաւ պալատականաց առջին"։ Թագաւորը խստութեամբ մը՝ "Ամբաստանութեանդ պատասխանը տուր" ըսաւ Լադիմերին. ան ալ այսպէս պատասխանեց. "Քանի որ շնորհք ըրած էք ինծի որ քարոզութիւն ընեմ, կը փափաքիմ որ իմ խղճիս հարցընելով ունկնդրացս ինչ որ խօսիլ արժան սեպեմ նէ՝ խօսիմ"։ Այսքը ճշմարտութիւնը յաղթող հանդիսացաւ. Աստուած Թագաւորին սիրտը դարձուց. անիկայ ալ հաճելով Լադիմերին անկեղծութեանը՝ խօսքը դարձուց ուրիշ նիւթի վրայ։

Digitized by Google

ԳԼՈՒԽ Զ.

Բէնհամ — Իր մանչուան ժամանակը բռած խօսքերը — Թրէյ-սիին կտակը — Փրիթ — փախչիլ չուզեր — Ու Հիւէ-դին հետ մեկտեղ կ'այրուի — Հալածանքը նորէն երևան կ'ելլէ — Պօննէր — Ժողովուրդին փափաքը Սուրբ Գիրք կարդալու համար — Փորձը — Շատ կրած տառապի տան-ջանքը ու մահը Նիւկէյթի մէջ ։

Յակոբոս Բէնհամ՝ ազնուականի մը որդի էր․ պզտիկուց քաջ կրթուեցաւ ուսմանց մէջ, և յատկապէս Լատիներէնի և Յունարէնի մէջ մեծ յառաջադիմութիւն ըրաւ ։ Վերջը իրաւագիտու-թիւն սորվելու ետևէ եղաւ․ աս արուեստին մէջ աղէկ երևցաւ իր ինչ կարողութեանց տէր մարդ ըլլալը ։ Վարքը առաքինի, յօժար կամօք կարօ-տեալներուն՝ նեղեալներուն՝ որբերուն և որբևարի-ներուն պէտք եղած խրատները ձրի տուող․ բա-րուցը կողմանէ առաքինի էր, խօսակցութեանը մէջ պարկեշտ, և միշտ աղօթքի՝ բարեգործութեանց և Սուրբ Գիրք կարդալու ետևէ ըլլալուն համար՝ կասկածի գացին անոր վրայ, ու Թովմաս Մօր ա-նուն ազնուական մը զանիկայ իր տանը մէջ բան-տարկել տուաւ ։ Քաշած նեղութիւնները շատ ծանր չէին առջի բերանը․ բայց՝ երբոր չուրացաւ նէ, սկսան գէշի դարձընել բանը ։ Ազնուականը իր պարտէզին մէջ "Ճշմարտութեան ծառ" անունով մէկ ծառի մը կապել տուաւ, ու իր ձեռօքը ա-ղէկ ծեծ մը քաշեց․ նայեցաւ որ ասանկ բաներով ալ չըլլար կոր նէ, բերդը նետեց՝ որ հոն ձգարան ըսուած տանջանարանին վրայ երկընցընեն Բէնհամը ։ Աս ձգարան գործին՝ մէկ սոսկալի գործիք մըն է․ վրան կը պառկեցընեն տանջուելու մարդը, ու կը սկսին մեքենայով մը քաշել ոտուըններէն ու թևե-

ըլլէն , ատանկ որ՝ շատ անգամ յօդուածները կը քակուին : Աս տանջանքներէն շատոնց վերցուեցաւ Ընդղիմայեն :

Դեկտեմբերէն ինչուան փետրվար՝ քանի՛ քանի՛ անգամ քննութեան հանեցին Իննհատը , ու կամաց կամաց համոզուեցաւ իր ընդունած Աւետարանա-կան վարդապետութիւնները ուրանալու և Հռով-մայ եկեղեցւոյն հնազանդելու : Վերջապէս ակա-մայ կամօք ստորագրեց իր անունը՝ ուրացութեան երդման թուղթի մը տակը : Անկէ ետև՝ վճռեցին որ երկու հազար դուրուշէն աւելի տուգանք տուժէ , ու Սրբոյն Պօղոսի թափօրը եղած ատենը ոտքը բոպիկ խաչէն առջևէն երթայ , և այն օրուան քարոզին ժամանակը՝ քարոզչին առջևը կայնի իր ուսին վրայ խուրձ մը փայտ ունենալով՝ ի նշան այրուելէ ազատուելուն : Աս ալ ընելէն ետև՝ Փետրվար 17ին ազատեցաւ :

Ամիս մը չեղաւ Իննհատին ազատուիլը՝ սկսաւ դառնացուցիչ ողբալ իր ուրացութեանը վրայ . ոչ հանգստութիւն և ոչ մտքի խաղաղութիւն ունէր . ուստի բոլոր ճանչուորներուն առջին լա-ցաւ իր այն մեծ սխալմունքին վրայ , ու Աս-տուծմէ և բոլոր մարդոցմէ ներում խնդրեց ան ժողովին մէջը՝ որ ան ատենները շաբաթական մը մէջ գաղտուկ կ'ըլլար :

Հետևեալ Կիրակին ելաւ Սրբոյն Օգոստինոսի եկեղեցին գնաց՝ Անգղիարէն Նոր Կտակարան մը ձեռքն առած , և բոլոր ժողովրդոց առջին իր նստարանին վրայ ելաւ կայնեցաւ ոտքի վրայ՝ ու լալով ըսաւ . "Ուրացայ զԱստուած , և կ'աղաչեմ որ ներէք իմ յանցանքս , ու իմ օրինակութենէս խրատ առնելով՝ դուք ալ ատանկ բան չընէք . քանզի" ըսաւ , գիրքը ցուցնելով . "Ասէ որ

"Սորուրիչի Եպիսկոպոսին այս Սաուգրինին դէմ ըրած դատը կրկին անգամ ձեռք առին, և ատեանը կանչելով զինքը՝ հարցուցին թէ հաղորդութեան հացը՝ քահանան սրբագործելէն ետև ինտոր էր նէ անանկ հաց կը մնայի՞ն վրա՞յ է տակաւին. և երբոր անանկ գտան նէ, ալ սկսան ընելիքնին ընել ։ Փետրվար 26ին քահանայական կարգը առին՝ Հռովմայ եկեղեցւոյն այս բանիս համար ունեցած արտօրողութիւններովը, և Անգղիոյ Բարձրագոյն Պօնդէոզապլին ու Զօրագլուխին քով պահ տուին ։

Այս Հռովմէական եպիսկոպոսները թագաւորին ետևէն ինկան՝ որ շուտով մահուան վճիռ տայ. և նոյն օրը թագաւորին անունովը հրաման ելաւ Լոնտրայի Քաղաքապետին և ուրիշ պաշտօնատարներուն՝ մէկ «Նոր ելած հերետիկոսի մը դէմ, որ զանիկայ քաղաքին հրապարակներուն մէկուն մէջ (յանցանքը հասարակութեանը իմացընելով՝) կրակը ձգեն ու այրեն մոխիր դարձընեն, որ մէկալ քրիստոնեաներն ալ օրինակ առնելով՝ անանկ սոսկալի յանցանք չգործեն" ։

Առանց ժամանակ անցընելու սա հրամանը կատարուեցաւ. և ահա՛ այսպէս Հենրիկոս Դը Անգղիոյ մէջ Քրիստոսի սուրբերը այրող թագաւորներուն առաջինը եղաւ. և Կուլիէլմոս Սաուգրին եղաւ՝ հոն ամենէն առաջ այս դատապարտութիւնը կրողը, ինչպէս որ կ'երևնայ հասարակաց արձանագրութիւններէն, և շատ ուրիշ հաւատարիմ վկայութիւններէ,

Երկրորդ մարտիրոսն եղաւ Յովհաննէս Պատտին, որուն մահը յիշատակութեան արժանի է ։ Անիկայ ստորին աստիճանի մարդ մըն էր, արհեստով դերձակ ։ ... կիրակի օրը՝ Պան-

Digitized by Google

կ'ըսէր ։ Հովը շատ սաստիկ ըլլալով՝ երկու երեք անգամ բոցը առաւ մէկդի տարաւ , ու խեղճը քանի մը անգամ առանց կրակի կեցաւ ։ Վերջապէս բոլորը մէկտեղ աղէկ մը բռնկելով՝ շատ չքշեց հոգին փչեց . մարմինը կծկեցաւ երեսին վրայ դէպ 'ի վար ծռելով՝ շղթային վրայ հեծած ։ Ըս որ իմացաւ պաշտօնատարներուն մէկը , եկաւ նիզակով մը մարմինը ցիցէն ազատեց կրակին մէջը ձգեց , ու վրան փայտ նետեցին , և մարտիրոսացեալ Պինէյին մարմինը շուտ մը մոխիր դարձաւ ։

ԳԼՈՒԽ Ե ։

Լադիմէր՝ որ առաջ նախանձաւոր պապական մըն էր — Պինէյին քարոզութեամբը դարձի կու գայ , ու Աւետարանը կը քարոզէ — իր անկեղծութեամբ գրած նամակը՝ որ թագաւորին խրկեց — Հռոմէական պապականներէն կ'ամբաստանուի — Մէկ վիճակի մը Եպիսկոպոս կը կարգուի — Կը ջանայ մոլորութիւնները վերցընել — Թագաւորին առջևը քրիստոնէավայել համարձակութեամբ կը վարուի ։

Ա

Հուգոն Լադիմէր՝ Պինէյին աշակերտը՝ Համալսարանը եղած ատենը շատ նախանձաւոր էր Հռոմէականաց աւելորդապաշտութիւններուն . ուստի աս հետևեալ խօսքերը՝ որ մէկ ուրիշ մը կը խօսի իր վրայով , խիստ աղէկ կը յարմարի Լադիմէրին ալ ։ “Երբոր Հռոմէական էի” , կ'ըսէ , “իմ վիճակս աս էր . թէ որ Կիրակի ու տօն օրերը պատարագ տեսնելու երթայի , Կոյս Մարիամին աղօթքը ու երգը ըսէի , ջերմեռանդութեամբ՝ սրբոց (քանդակներուն) ոտքը համբուրէի լըէի , օրհնեալ ջուր ցրցըքնէի վրաս , ու մեղացս չափովը սահմանեալ ապաշխարանքը քաշէի , կնծի անանկ

կու գար թէ՝ ալ առ Աստուած ունեցած պարտուցս բոլորը վճարած եմ , առանց անգամ մը միտքս բերելու Քրիստոսի պատուական մահուան օգուտը , որով իմ բոլոր առջի մեղքերուս ու յանցանքներուս քաւութիւն եղած է ։ Սանկ յանձնապաստանութիւն ունենալէս զատ , կը կարծէի որ ասոնք և խել մը ուրիշ ասոնց նման սնոտի բաներ ընելէս ետև՝ որչափ պարտաւորութիւն որ ես ունիմ դէպ 'ի Աստուած , այնչափ անիկայ ունի դէպ 'ի ինծի . և ճշմարիտը ըսելով՝ ինչպէս որ վաճառականին դահեկան մը տուող ու դահեկանի մը բան առնող մարդը՝ մէկ աւելի բան մը ընդունածի պէս շնորհակալութիւններ չտար վաճառականին նէ , անանկ ալ ես՝ մեղքերուս թողութիւն գտնելուս համար շնորհակալութիւն մը չէի տար Աստուծոյ ։ Բայց գոհութիւն կը մատուցանեմ Տէրոջս , որ իր ողորմութիւնովը ազատեց զիս այս հերետիկոսութենէն" ։

Այս ահարկու վիճակէն Աստուած հաճեցաւ ազատել Լադիմէրը Պիլնէյին միջոցով ։ Քիչ ժամանակէն՝ Լադիմէրին սրտին մէջ մեծ եռանդ մը մտաւ իր ընդունածը ուրիշներուն ալ հաղորդելու , և Աստուծոյ Խօսքին պարզ ճշմարտութեանցը հակառակողներուն քաջութեամբ դէմ կը դնէր ։

Լադիմէր՝ Աստուածաշունչը Անգղիարէն լեզուով հրատարակելու գործին վերատեսչութիւն ընող ուսումնականներէն մէկն ըլլալով , Դեկտեմբերի 1ին՝ նամակ մը գրեց թագաւորին , որով կ'ուզէր համոզել զանիկայ՝ որ Աստուածաշունչը անխափան ամէն տեղ կարդացուելու համար ազատութիւն շնորհէ ։

Այս նամակին մէջ՝ Առաքելոց օրովը և իրենց օրերը եղող եպիսկոպոսներուն մէջտեղը եղած մեծ տարբերութիւնը Սուրբ Գրքէն ցուցընելէն ետև՝ կ'ըսէ .

Digitized by Google

«Ուստի՝ իբրև անհրաժեշտ հետևութիւն՝ սա աղէկ գիտցած ըլլաս որ՝ ուր որ Աստուծոյ խօսքը քարոզուած նէ, հոն քարոզչաց և ունկնդրաց դէմ հալածմունք կ'ըլլէ, և ուր որ հանդարտութիւն՝ խաղաղութիւն և աշխարհային զուարճութիւններ կայ նէ, հոն ճշմարտութիւնը բան չունի: Քանզի աշխարհս բոլոր իրենը եղողները կը սիրէ, և իրեն հակառակ եղողները կ'ատէ: Պօղոս առաքեալ՝ Աւետարանը խաչի վարդապետութիւն կը կոչէ. և Սուրբ Գիրքը զինքը ընդունողներուն և իրեն հետևողներուն ուրիշ բան չխոստանար այս աշխարհին մէջ, բայց միայն ցաւ՝ նեղութիւն և հալածանք, որ առանց մէկուն ալ չեն կրնար գիմանալ աշխարհային մարդիկ»: Յետոյ կը ցուցնէ թէ՝ Սուրբ Աւետարանը ինչպէս բոլոր մարդոց գործքերը երևան հանող լոյս մըն է. և կը յիշէ թէ «անոնք՝ որոնց գործքերն որ չար են, չ'են համարձակիր այս լոյսին գալու, այլ կ'աշխատին զանիկայ խափանելու՝ մայրական լեզուովնին Սուրբ Գիրք կարդացուիլը ձեռուընուն եկածին չափ արգիլելով»: Ետ ալ կ'ըսէ թէ՝ «Այս գիրքը քովերնին ունենալնուն համար չարչարուողներուն օրէնքի դէմ յանցանք մը գործած ըլլալը անկարելի է ցուցնել, բայց մի միայն սա է յանցանքնին՝ որ Անգղիարէն Սուրբ Գիրք կը կարդան»: Ի վերջոյ՝ այս գեղեցիկ և երևելի նամակը սա խօսքերով կը լմնցնէ. «Ուստի՝ գթառատ'ս Արքայ՝ ասիկայ աղէկ մ'ազգ պահէ, խղճա՛ քու հօգւոյդ, և յիշէ որ քու պաշտօնիդ և ձեռքիդ սուրովը թափուած արեանը հաշիւը տալու օրդ մօտ է: Ան օրը ընդունած շնորհքիդ փառքը չեղելուն ու ամօթով չըլլալուդ համար, և Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի արիւնովը՝ որ միայն ինքն է

կարող մեզ պահելու այն օրը ՝ քու մեղքերուդ թողութիւն ստանալով հաշիւ տալու պատրաստ գըտնուելուդ համար աղօթող եմ յարաժամ Անոր՝ որ մեռաւ մեր մեղացը համար ՝ որ և ինքը միշտ շնորհք կը խնդրէ մեզի համար 'ի Հօրէ ։ Որում փառք և գոհութիւն յաւիտեանս ՝ ամէն ։ Աստուծոյ Հոգին շնորհքով պահէ զքեզ" ։

Զարմանալի՜ հաւատարմութիւն ՝ որով Լադիմէր դէպ 'ի Աստուած ու Թագաւորին իր ունեցած պարտականութիւնը կատարեց ։

1532ին սկիզբը՝ Լադիմէր՝ Վարհամի Արքեպիսկոպոսին ատեանը կանչուեցաւ ։ Անիկայ կրկին և կրկին քննութեան հանեցին ժողովին առջևը ․ երկար բարակ մոլորութեանց ցանկ մըն էին շիներ ՝ որոնց ամէնքն ալ պէտք էր ուրանալ ․ սակայն վերջապէս՝ Թագաւորին օգնականութեամբը ազատեցաւ՝ մէկ երկու բաներու հաւանութիւն տալով ․ զոր օրինակ՝ քառասնօրեայ պահքը և ուրիշ սովորական պահքերը բռնելու ՝ մէյմ'ալ ասոր՝ թէ գովելի և օգտակար բան է եկեղեցւոյ մէջ խաչ ու սրբոց քանդակներ գտնուիլը՝ իբրև 'ի յիշատակ և 'ի պատիւ և յերկրպագութիւն Յիսուսի Քրիստոսի և սրբոց ՝ սակայն առանց ամենևին քանդակներու երկրպագութիւն ընելը հաստատելու խօսք մը բերնէն հանելով ։ Ասկէ 'ի զատ՝ ստիպուեցաւ ծունկի վրայ գալով ներումն խնդրել մէկ ընդհանուր խօսքով մը ։

Լադիմէր՝ 1535ին՝ Ուօրսէսդրի վիճակին առաջնորդ կարգեցաւ ։ Շատ մեծ հոգ ունէր իր թեմին ամէն մէկ կողմը երթալ քարոզելու ՝ ինչ սխալմունք որ գտնէր նէ՝ մեծ եռանդով վերցընելու աշխատելով ։ Թէպէտև տարօք էր ՝ սակայն միշտ մէկ տեղէն մէկալը ճամբորդութիւն կ'ընէր ՝ բոլոր

Digitized by Google

կարողութիւնովը վերջին աստիճանի ջանքով քարոզելով՝ յորդորելով ու սորվեցընելով՝ ուր որ կ'երթար նէ ։ Իր ճամբորդութիւններուն շատը ոտքով կ'ընէր՝ մէկ երկու հոգի հետը առնելով , պարզ հագուստով մը՝ ու իր գօտիէն ակնոց մը ու 'Նոր Կտակարան մը կախած ։ Ուր որ երթար նէ՝ ժողովրդոց կը քարոզէր . և երբ տեսնէր որ խել մը մարդիկ ժողվուած են , բայց եկեղեցի չկար որ հոն ժողվուէին , առանց ըստ ամենայնի յարմարութիւն փնտռելու՝ կը քարոզէր , և հարկ եղած ատենը՝ ծառերուն խոռոչներն անգամ ամպիոն կ'ընէր ։

Այն ատենուան պատարագներուն պահանջմունքին նայելով՝ չէր կրնար հռովմէականաց արարողութիւններուն ամէնը մէկէն վերցընել . վասն որոյ յաւէտ կ'աշխատէր անոնց մէջ գտնուած մոլորութիւնները արգիլելու ։ Զոր օրինակ՝ օրհնեալ հացն ու ջուրը վերցընել չկրնալով , իր իշխանութեանը տակն եղող եկեղեցականներուն պատուիրեց որ՝ այն երկու բաներուն վրայ ժողովրդոց ունեցած մոլար կարծիքները վերցընելու համար՝ օրհնուած ջուր ցրցըքնած ատեններն սա խօսքը ըսեն ։

Յիշէ քու մկրտութեանդ խոստմունքը .
Յիշէ Քրիստոսի ողորմութիւնն ու անոր ամենասուրբ արիւնը ,
Որուն քու վրադ ցրցըքնելովը միայն՝
Զրի թողութիւն կ'ընդունիս քու բոլոր մեղքերուդ ։

Օրհնած հաց տուած ատեններնին ալ սանկ ըսեն ։

Քրիստոսի մարմնոյն նշանն է սա ,
Որ 'ի վերայ խաչին բեկաւ վասն մեր .
Ուստի՝ հարկ է մեղքերդ ատեցող ըլլաս ,
Թէ որ Քրիստոսի մահուանը հաղորդ պիտի ըլլաս ։

Digitized by Google

Անգամ մը՝ երբոր Լագիմէր Լոնտրա էր , Կաղանդը վրայ եկաւ ։ Սովորութիւն կար որ այն օրը պալատական ազնուականներն ու եպիսկոպոսները մէյմէկ ընծայ կու տային Թագաւորին . ուստի եպիսկոպոսներէն ոմանք շատ ստակ ընծայ տուին . բայց Լագիմէրին ընծան շատ պարզ բան մըն էր , ու իրեն ինչ մարդ ըլլալը կը յայտնէր , որ էր "Նոր Կտակարան մը՝ Եբրայեցւոց ժգ. գլուխ , 4 համարին երեսը նշան եղած , ուր կ'ըսէ՝ "Շնացողները ու պոռնիկները կը դատէ Աստուած" ։

Հենրիկոս չբարկացաւ Լագիմէրին այս անկեղծ համարձակութեանը վրայ . քիչ ժամանակէն ետև՝ Կարտինէր անուն մէկը Լագիմէրին վրայով ամբաստանութիւն ըրաւ Թագաւորին , ըսելով թէ՝ "Ապստամբութեան դրդող քարոզ մը տուաւ պալատականաց առջին"։ Թագաւորը խստութեամբ մը՝ "Ամբաստանութեանդ պատասխանը տուր" ըսաւ Լագիմէրին . ան ալ այսպէս պատասխանեց . "Ձանի որ շնորհք ըրած էք ինծի որ քարոզութիւն ընեմ , կը փափաքիմ որ իմ խղճիս համցընելով՝ ունկնդրացս ինչ որ խօսիլ արժան սեպեմ նէ՝ խօսիմ" ։ Այսքը ճշմարտութիւնը յաղթող հանդիսացաւ . Աստուած Թագաւորին սիրտը դարձուց . անիկայ ալ հաճելով Լագիմէրին անկեղծութեանը՝ խօսքը դարձուց ուրիշ նիւթի վրայ ։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Բենհամ — Իր մանկութեան ժամանակը ըսած խօսքերը — Պրէյ-սիին կառքը — Փրիդ — փախչելու շուքեր — Ու Հիւե-դին հետ մեկնեց կ'այրուի — Հալածանքը նորէն երևան կ'ելլէ — Պօններ — Ժողովուրդին փափաքը Սուրբ Գիրք կարդալու համար — Փորձր — Նոր կրած սոսկալի տան-ջանքը ու մահը Նիւկէյդի մէջ :

Յակոբոս Բենհամ՝ ազնուականի մը որդի էր . պզտիկուց քաջ կրթուեցաւ ուսմանց մէջ , և յատկապէս Լատիներէնի և Յունարէնի մէջ մեծ յառաջադիմութիւն ըրաւ : Վերջը իրաւագիտու-թիւն սորվելու ետևէ եղաւ . աս արուեստին մէջ աղէկ երևցաւ իր ինչ կարողութեանց տէր մարդ ըլլալը : Վարքը առաքինի , յօժար կամօք կարօ-տեալներուն՝ նեղեալներուն՝ որբերուն և որբևայրի-ներուն պէտք եղած խրատները ձրի տուող . բա-րուցը կողմանէ առաքինի էր , խօսակցութեանը մէջ պարկեշտ , և միշտ աղօթքի՝ բարեգործութեանց և Սուրբ Գիրք կարդալու ետևէ ըլլալուն համար՝ կասկածի գացին անոր վրայ , ու Թովմաս Մօր ա-նուն ազնուական մը զանիկայ իր տանը մէջ բան-տարկել տուաւ : Քաշած նեղութիւնները շատ ծանր չէին առջի բերանը . բայց՝ երբոր չուրացաւ նէ , սկսան գէշի դարձընել բանը : Ազնուականը իր պարտէզին մէջ "Ճշմարտութեան ծառ" անունով մէկ ծառի մը կապել տուաւ , ու իր ձեռօքը ա-ղէկ ծեծ մը քաշեց . նայեցաւ որ սաստիկ բաներով ալ չըլլար կոր նէ , բերդը նետեց՝ որ հոն ձգարան ըսուած տանջանարանին վրայ երկընցընեն Բենհամը : Աս ձգարան գործին՝ մէկ սոսկալի գործիք մըն է . վրան կը պառկըցընեն տանջուելու մարդը , ու կը սկսին մեքենայով մը քաշել ոտուըներէն ու թևե-

ըլլէր, անանկ որ՝ շատ անգամ յօդուածները կը քակուէին։ Սա տանջանքներէ շատոնց վերցուեցաւ Ընդդիմայէն։

Պենեդիկտոսներէն ինչուան Փետրուար՝ քանի՛ քանի անգամ քննութեան հանեցին Ինոհանը, ու կամաց կամաց համոզուեցաւ իր ընդունած Աւետարանական վարդապետութիւնները ուրանալու և Հռովմայ եկեղեցւոյն հնազանդելու։ Վերջապէս ակամայ կամօք ստորագրեց իր անունը՝ ուրացութեան երդման թուղթի մը տակը։ Ասկէ ետև՝ վճռեցին որ երկու հազար դուրուշէն աւելի տասկ տուժէ, ու Սրբոյն Պօղոսի թափօրը եղած ատենը ոտքը բոպիկ խաչէն առջևէն երթայ, և այն օրուան քարոզին ժամանակը՝ քարոզչին առջևը կայնի իր ուսին վրայ խուրձ մը փայտ ունենալով՝ ի նշան այրուելէ ազատուելուն։ Սա ալ ընելէն ետև՝ Փետրուար 17ին ազատեցաւ։

Ասիկա մը չեղաւ Ինոհանին ազատուիլը՝ սկսաւ դառնացուցիչ ողբալ իր ուրացութեանը վրայ. ոչ հանգստութիւն և ոչ մտքի խաղաղութիւն ունէր. ուստի բոլոր ճանչուորներուն առջևն լացաւ իր այն մեծ սխալմունքին վրայ, ու Աստուծմէ և բոլոր մարդոցմէ ներում խնդրեց ան ժողովքին մէջը՝ որ ան ատենները շաբաթական մը մէջ գաղտուկ կ'ըլլար։

Հետևեալ Կիրակին երբ Սրբոյն Օգոստինոսի եկեղեցին գնաց՝ Ընդդիմարէն Նոր Կտակարան մը ձեռքն առած, և բոլոր ժողովրդոց առջևն իր նստարանին վրայ ելաւ կայնեցաւ ոտքի վրայ՝ ու բարձր ըսաւ. «Ուրացայ զԱստուած, և կ'աղաչեմ որ ներէք իմ յանցանքս, ու իմ տկարութենէս խրատ առնելով՝ դուք ալ ատանկ բան չընէք. քանզի» ըսաւ, գիրքը ցուցընելով. «Ասիկէ որ

վերստին ճշմարտութեան չդառնայի , ու Աստուծոյ Խօսքը պէտի դատապարտէր զիս հոգւով և մարմնով դատաստանին օրը" ։ Ատենը նորէն յորդորեց ժողովուրդը որ մահուան յանձնառու ըլլան , և իրեն պէս ճշմարտութիւնը չուրանան ․ իմացընելով անոնց՝ որ ալ անկէ ետև բոլոր աշխարհքը իրեն տան նէ , անանկ մեծ տառապանաց մէջ պէտի չձգէ ինքզինքը ։ Աս բանը ձանձրնուելով՝ շուտ մը բռնուեցաւ , ու կրկին Լոնտրայի բերդը խոթեցին ։

1532 , Ապրիլի 19ին՝ Եպիսկոպոսին դրագիրին ու փոխանորդին և ուրիշ եկեղեցականաց առջին հանեցին Բենհամը ։ Փոխանորդը՝ առջի դատատանին մէջ քննուած հերետիկոսական վարդապետութիւններն ու ստորագրուած ուրացութեան թուղթը կարդաց , և մէկ քանի հատ ալ նամակ բերաւ՝ զորոնք Բենհամ գրեր էր Եպիսկոպոսին և իր եղբօրը ։ Ուրիշ մէկ քանի բաներու վրայ ալ քննութիւն ընելէն ետև , կրկին բանտը խրկեցին ։ Հետևեալ օրը՝ փոխանորդը նորէն իրեն կանչեց զանիկայ , ու հաղորդութեան վրայով՝ մասնաւոր քննութիւն ըրաւ ։ Եւ ըսաւ Բենհամին թէ , "Մեր սուրբ ու կաթուղիկէ Մայր Եկեղեցին սաանկ վճռուած է , և սաանկ կը սորվեցընէ , թէ սրբագործութիւնը կատարուելէն ետև՝ ալ սեղանին վրայ մնացածը հաց չէ ․ դուն սաանկ կը հաւատա՞ս մի" ։ Բենհամ պատասխան տուաւ ․ "Պօղոս առաքեալը զանիկայ հաց կ'անուանէ աս խօսքովը ․ Քանի անգամ որ աս հացը ուտէք ու աս գաւաթը խմէք , Տէրոջը մահը պատմեցէք՝ մինչև որ ինքը գայ"։ ա̄ Կորնթ ․ ժա̄ ․ 26 ։

Ատենը աս ամբաստանութիւնը ըրին թէ՝ Բենհամ այնպէս կը հաւատայ և կը սորվեցընէ եղեր

Digitized by Google

թէ՝ ո՛վ որ Աւետարանը հաւատարմաբար քարոզէ ՚նէ, Պապին չափ զօրութիւն ունի ։ Ասոր՝ այս պատասխանը տուաւ . “Ան որ Աստուծոյ պարզ խօսքը կը քարոզէ, և ըստ այնմ կը վարուի, այն ՚ի յերկինս և յերկրի կապող և արձակող բանալին իր ձեռքն է, որ ան բանալին իր քարոզած Սուրբ Գիրքն է . և Պապն ալ աս բանալիէն ՚ի զատ կապելու արձակելու զօրութիւն չունի” ։

Այս ամբաստանութիւնն ալ ըրին թէ՝ Քրիստոսի համար լոկ մարդ էր՝ ըսած է . ասոր ալ պատասխան, “Ես բնաւ ատանկ խօսք ըրած չունիմ”, ըսաւ, “ո՛չ ալ ատանկ խորհուրդ մը միտքէս անցած է” ։ Սակայն՝ աս Աւետարանական է ըսելով ամբաստանուած անմեղ մարդկանց վրայ ասանկ հայհոյական զրպարտութիւններ դնելը՝ Հռովմէականներէն հեռու բան մը չէ, սովորական անզգամութիւններն է ։

Նոյն ամսուն 26ին՝ նորէն քննութիւն ըրին . աս քննութեան մէջն ալ հարցուեցաւ՝ թէ “Հաղորդութիւնը Քրիստոսի բուն մարմի՞նն է մի՝ աստուածութեամբը և մարդկութեամբը ներկայ՝ մարմնով և արիւնով” . պատասխանեց, “Հո՛ն է մարդկութեամբն ու աստուածութեամբը՝ հացի տեսակաւ” ։

Ատեանը դատապարտութեան վճիռն ելաւ, և զինքը պաշտօնատարին ձեռքը տուին ։ Պաշտօնատարը առաւ Նիւկէյդի բանտը տարաւ, և Ապրիլի վերջին օրը՝ այրեցին Սմիդֆիլտի մէջ՝ կէսօրէն իրեք ժամ ետքը ։ Իր ուրացութենէն առաջ բանտարկուած միջոցին՝ շատ գէշութիւններ ըրին ։ Երկու շաբաթի չափ Եպիսկոպոսին ածխանոցը մնաց՝ ոտուըները շղթան զարնուած . երկու գիշեր ալ Թովմաս Մորին տունը՝ շղթայով ցիցի մը

Digitized by Google

կապուած . մինչէ ալ վերցուցին տարին Փուլհամ , և տասնուհինգ օրէ չափ ալ հոն նեղեցին ողորմելին : Ցուքը բերդը խրկեցին , և հոն ալ շատ ծեծեցին իր վարդապետութիւնները մերժել տալու համար :

Իր այրուելուն վրայով յիշատակութեան արժանի բան մըն է աս , ինչպէս որ հոն ներկայ գտնուող բոլոր մարդիկը վկայեցին , որ բոցերուն մէջէն՝ Թևերն ու ոտուըները կէս այրած այս խօսքերը ըսաւ . «Ո՛վ հռովմէականք , դուք հրաշք կ՚ուզէք տեսնել , ահա՛ աչուընուդ առջին է . փափուկ անկողինի մը մէջ պառկելէն եվել ցաւ մը չեմ իմանար կոր աս կրակին մէջ . ինծի վարդէ անկողինի պէս կու գայ կոր»: Այսպէս ահա՛ Տէր Աստուած պահեց իր ծառան այն հուրին մէջ , որ առաջ այնչափ ահարկու երևցեր էր անոր՝ որ հաւատքը ուրացաւ : Նու դիտելու արժան բան է այս որ՝ երբոր իր հալածչացը կամքին հնազանդելով ազատութիւն գտաւ նէ , ուրախութիւն ու երջանկութիւն գտնելուն տեղը՝ իր հոգին անանկ տանջուել սկսաւ , որ անոր նմանը չգտնուիր մարմնաւոր տանջանաց մէջ :

Արդարև՝ Գիլնէյին և Բենհամին պէս մարդոց մարմնոյ դըրգումէն յաղթուելով՝ առ ժամանակ մի ճշմարտութիւնը ուրանալնին ցաւալի բան է . սակայն իրենց այն տկարութիւնը՝ պաշտպանած կրօնքներնուն իրօք ճշմարտութիւն ըլլալուն՝ շատ հաստատ ապացոյց մըն է : Յայտնի կ՚երևի ասկէ՝ որ խելքերնուն անանկ փչելովը հնարուած չէին հաստատած վարդապետութիւններնուն , այլ սակայն Աստուածային ճշմարտութիւններ ըլլալնին տեսնելով և հաւատալով : Որ անանկ ըլլալը աս փորձէն շատ աղէկ կը հասկըցուի : Տանջանքը երբոր դէ-

Digitized by Google

միրնին ըլլալ նէ, սաստկութենէն վախնալով մէկդի քաշուեցան. ինչու որ մարդկային ուժը չկրնար դիմանալ։ Բայց աս ընելով՝ խիղճերնին տակնուվրայ եղաւ, և սկսաւ անանկ սաստիկ տանջանք տալ, որուն մարդ կարող չէր դիմանալ. և Յիսուսի Քրիստոսի զօրութիւնովը՝ որ ան միայն կրնայ զօրացընել, կարողացան կեանքերնին բանի տեղ չդնելու՝ վարձքերուն հատուցմունքին սպասելով։ Ուրեմն Հռովմայ եկեղեցին պարապ տեղը թող չուրախանայ՝ այս վկաներուն սանկ քիչ մը ժամանակ տկարութեան մէջ իյնալուն համար։

1532ին՝ մէկ դիպուած մը պատահեցաւ, ուսկից յայտնի կ'երևի Հռովմէական եկեղեցականաց անգոսնելի ատելութիւնը՝ որ կը ցուցընէին իրենց հերետիկոս սեպած մարդոցը մեռած մարմիններուն վրայ։ Էն առենները սովորութիւն կար որ մէկ մարդ մը կտակ ընէր նէ, աս խօսքով կը սկսէր. "Հոգիս կը յանձնեմ Աստուծոյ, և մեր Տիրամայր Սուրբ Մարիամին, ու երկնից բոլոր սուրբերուն ձեռքը"։ Կուլիէլմոս Դրէյսի անուն ազնուական մը՝ գիտնալով թէ որչափ անօտի բան է սուրբերէն օգնութիւն յուսալը, որոնք կարող չեն ամենևին օգնութիւն մը ընել, աս մոլար դաւանութիւնը չըրաւ իր կտակին մէջ։ Ասոր մեռնելէն յետոյ՝ երբոր առին կարդացին կտակը, ասանկ սկսուած գտան։

"Ամէն բանէն առաջ՝ ինքզինքս Աստուծոյ և իր ողորմութեանը կը յանձնեմ, առանց երկբայանաց հաստատուն հաւատալով՝ որ իւր շնորհօքը և Յիսուսի Քրիստոսի արժանաւորութեամբը՝ որ մեռաւ և յարութիւն առաւ, ներեալ է ինծի իմ բոլոր մեղքերս, ու յարութիւն պիտի առնեմ հոգով և մարմնով՝ ինչպէս որ գրուած է։ Գիտեմ

որ իմ Փրկիչս ողջ է , ու անիկայ վերջին ժամանակը պիտի ելլէ երկրի վրայ ։ ‹ Ու թէ և մորթես ետքը՝ աս ալ փճանայ , բայց իմ մարմինովս զԱստուած պիտի տեսնեմ ' . աս յոյսը աղէկ մը հաստատուած է սրտիս մէջ . և կը հաւատամ որ հոգւոյս փրկութեանը համար այս հաւատքը բաւական է , և ուրիշ մարդոց բարի գործոցը ու արժանաւորութեանը կարօտութիւն չունիմ ։ Կը հաւատամ որ մէկ Աստուած և մէկ միջնորդ կայ Աստուծոյ և մարդոց մէջտեղը . և ուրիշ Քրիստոսէն զատ՝ ոչ երկինքէն ու ոչ աշխարհէս մէկը կրնամ միջնորդ բռնել Աստուծոյ և իմ մէջս բարեխօսութիւն ընելու ։ Սրբերն ալ շնորհք խնդրելու կարօտ են , բայց ամենևին կարող չեն շնորհք բաշխելու . ուստի ես ալ իմ ննջեցածներուս և ոչ մէկ կտորը կու տամ մեկուն՝ հոգւոյս օգնութիւն մը ընելու համար . քանզի այն օգնութիւնը միայն Քրիստոսէն կը յուսամ ։ Իմ առաջուանքիս վրայով իմ դիտաւորութիւնս աս է , որ Աստուծոյ շնորհքը թողում զանոնք՝ իբրև իմ հաւատքիս պտուղը , գիտնալով որ այս ընելովս մէկ արժանաւորութիւն մը չեմ ունենար . քանզի իմ արժանաւորութիւնս միայն Յիսուս Քրիստոսի վրայ ունեցած հաւատքէս է , որովհետև այսպիսի գործերը իրմով բարի կ'ըլլան ։ Նա միշտ մտացընիս ըլլալու է այս մեծ ճշմարտութիւնը՝ թէ բարի մարդը բարի գործքէն չըլլար , այլ բարի գործքը բարի մարդէն կ'ըլլայ . քանզի մարդս հաւատքով կ'ըլլայ բարի և արդար . ‹ Ինչու որ արդարը հաւատքով պիտի ապրի , և ինչ բան որ հաւատքով չէ՝ մեղք է ' ":

Յովհաննէս Փրիգը՝ Կանտարբրիգիու քաղաքին համալսարանը կրթուած հաշակաւոր գիտնական

Digitized by Google

մըն էր ։ Անիկայ Աստուծոյ շնորհքովը Դինտալէն՝ Նոր Կտակարանին թարգմանչէն տեղեկութիւն ստացաւ Աւետարանին վարդապետութիւններուն վրայով ։

1525ին՝ Կարտինալ Ուոլզէյ՝ Կանտաբրիգիոյ համալսարանէն և ուրիշ մէկ քանի տեղերէ խելացի և գիտնական մարդիկ ընտրեց՝ Օքսֆորտ քաղաքը նոր շինած Ճեմարանին անդամ ըլլալու համար ․ Յովհաննէս Ֆրիթն ալ աս ընտրուածներէն էր ։ Անոնց մէջ խօսք կը դառնար Հռովմայ եկեղեցւոյն մէջ մտած այն մեծամեծ մոլորութիւններուն վրայ ։ Ասոր համար Կարտինալին ականջը հասնելով՝ զանոնք Ճեմարանին տակը ստորերկրեայ շտեմարանի մը մէջ բանտարկեց, որ տեղին մէջ կը պահուէր աղած ձուկերը, (քանզի անանկ շատ կ'ուտէին պահոց օրերը) ։ Ան գարշելի տեղին ապականեալ օդէն, ձուկին գէշ հոտէն և ուտելիքներուն սակաւութենէն շուտով հիւանդցան ։ Փետրուարէն ինչուան Օգոստոս՝ որ․ հոն մնացին նէ, մէջերնուն երեքը մեռան ․ ասոր վրայ Կարտինալը հրաման ըրաւ որ ալ մէկալ մնացածներուն հետ անանկ խստութեամբ չվարուին ։ Անկէ ետև՝ Ֆրիթ քիչ մ'ալ կեցաւ Ճեմարանին մէջ, ու ետքը ծովով հեռու տեղ մը փախաւ ։

Երկու տարիի չափ դուրսերը մնալէն ետև՝ Անգղիա վերադարձաւ ․ բայց հոն չկրնալով երկար ատեն ապահով մնալ, բռնուեցաւ ։ Բանտը եղած օրերը քանի քանի հեղ քննութեան հանեցին ․ և Հէնրիկոս թագաւորը հրաման ըրաւ Կանդուարիոյ Արքեպիսկոպոսին որ աղէկ քննութիւն մ'ալ ընէ, որ անով պէտքի գայ նէ՝ գայ, չէ նէ՝ դատապարտուի ։

Ուստի Արքեպիսկոպոսը ատենաւոր մարդ մը

խրկեց՝ հետը պաշտօնեայ մը տալով՝ որ բռնէ Փրիդը իրեն բերէ • սակայն Փրիդին բարեկամը ըլլալով՝ կը ջանար համոզել զանիկայ որ զերծի դայ : "Ը՛նկեր՝ շնորհակալ եմ բարեկամութեանդ • սակայն ես իմ խղճիս դէմ վկայութիւն չեմ կրնար տալ", ըսաւ Փրիդ, "ես պատրաստ եմ իմ վարդապետութիւններս պաշտպանելու Սուրբ Գրքէն և հին հայրապետներէն • ուստի թէ որ զիս դատապարտելու ըլլան նէ, սուրբ Օգոստինոսն ու շատ ուրիշ հայրապետներ, և սա՛նցմէ զատ՝ ա- ռաջին դարերը Հռովմայ Եպիսկոպոս և Պապ ե- ղող այն երևելի մարդիկն ալ հետս մէկտեղ դա- տապարտած կ'ըլլան : Աւելի աղէկ է որ մեռնիմ, քան թէ խղճիս տանջանքներովը ապրիմ • իմ Ա- մենակարող Աստուածս՝ որ անոր ճշմարտութիւնն է պաշտպանածս՝ և ո՛չ թէ իմս, գիտէ նուաստ ծառայիս ի՛նչ ընելիքը • կը հաւատամ որ իր շնոր- հօքը՝ քանի որ շունչս վրաս է նէ՝ ձեռքէ չձգեմ պիտի իր ճշմարտութիւնը" :

Վերջապէս բարեկամը չուզելով որ անոր մէկ օգնութիւն մը չըրած՝ զանիկայ իր սպանութեանը առաջնորդէ, ըսաւ • "Եթէ փախչիլ կ'ուզես նէ՝ փախիր • հոգ չէ իմ վտանգի մէջ իյնալս՝ քեզ ձեռքէս փախցընելուս համար" • շատ ալ աշխա- տեցաւ որ անոր միտքը դարձընէ սա ըսածը ընելու • բայց Փրիդ յանձնառու չեղաւ : "Սուրբ Գրոց վրայ աւելի տեղեկութիւն տանելու պատեհու- թիւն գտնելու համար առաջ փախչիլ կ'ուզէի", ըսաւ, "խսկ այժմ՝ որ Աստուծոյ թոյլտուութեամբը բռնուեցայ, ու եպիսկոպոսներուն ձեռքը մատ- նուեցայ, ու ճշմարտութեան համար վկայութիւն տալու կանչուեցայ, թէ որ փախչելու ըլլամ, Աս- տուծոյ դէմ գործած կ'ըլլամ, և յաւիտենական

Digitized by Google

դատապարտութեան կ'արժանանամ : Հիմա թէ որ իս ձգէք Արքեպիսկոպոսին երթաք ալ նէ , ես ետեւնուդ պիտի գամ", ըսաւ : Աս խօսքերէն ետև՝ շնորհակալութիւն ցուցուց իրեն այն բարի դիտաւորութեանը համար , և զուարթութեամբ բարի ու զուարճալի խօսակցութիւններ ընելով՝ հասան Քրոյտոն քաղաքը՝ ուր էր արքեպիսկոպոսարանը : 1533 , Յունիսի 20ին՝ Վինչէսդրի՝ Լոնտրայի և Լինքոլնի Եպիսկոպոսներուն առջևը բերին Ֆրիդը՝ Սուրբ Պօղոսի եկեղեցին , և քաւարանին ու գոյափոխութեան վարդապետութիւններուն վրայով նորէն քննութիւն ըրին . Ֆրիդն ալ՝ անոնց վրայ ինչ որ գրեր նէ , նորէն ըսաւ . տեսան որ ուրանալիք չունի նէ , այրելու վճիռ տուին :

Յուլիսի 4ին՝ քաղաքապետը ու պաշտօնատարները՝ Ֆրիդը առին Սմիթֆիլտ տարին այրեցին : Մեծ համբերութեամբ և քաջութեամբ դիմացաւ Ֆրիդ այս սոսկալի մահուանը . ու երբոր փայտի խուրձերը բռընկեցան , թեւերը բացաւ փաթթուեցաւ անոնց , ըսելով թէ ինքը յօժար կամօք Քրիստոսի և անոր ճշմարտութեանը համար մահուան յանձնառու կ'ըլլայ , և արիւն թափելով՝ վկայութիւն կու տայ այն իր պաշտպանած վարդապետութիւններուն ճշմարիտ ըլլալուն : Բոցը հովին սաստկութենէն դէպ 'ի անոր քովը այրուող Հիւէդին երթալով՝ իր տանջուիլը երկարեցաւ . բայց Աստուած համբերութիւն և զօրութիւն տալով իրեն՝ կ'ուրախանար իր ընկերին ցաւերուն շուտ վերջանալուն վրայ , առանց իր տանջուիլը հոգալու :

1541ին՝ շատ մը մարդիկ դատաստանի քաշուեցան հերետիկոսութեան կասկած ըլլալով վրանին : Անոնց համար՝ երկու հարիւր հոգիի չափ էին ,

Digitized by Google

կըսէ Փօքս պատմիչը ։

Անգղիոյ տէրութեանը մեծ Եպարքոս Կրօմուէլին օրովը հրովարտակ ելաւ, որ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ մէյմէկ Անգղիարէն Աստուածաշունչ դրուի ։ Պօննէր արքեպիսկոպոսը՝ Կրոմուէլին աչքը մտնել ուզելով՝ այս հրամանն որ եղաւնէ, շատ ուրախանալ ցուցընելով խոստացաւ որ մէկ հատ մը չէ՝ այլ վեց հատ դնէ իր աթոռանիստ եկեղեցին․ ու աս խոստմունքը կատարեց, որ ամէն կարդալ գիտցողը կարող ըլլայ ուզած ատենը կարդալու ։ Այս Աստուածաշունչներուն եղած տեղը մէկ խրատական գրուածք մ'ալ կար գրուած՝ Աստուածաշունչ կարդալու եկողները յորդորելու համար, որ սնափառութիւնը՝ կեղծաւորութիւնը և բոլոր ապականեալ կիրքերը վրանուն ձգեն, ու խոնհականութեամբ՝ բարի դիտաւորութեամբ՝ սիրով՝ յարգանօք և հանդարտ ոգւով զան կարդան՝ հոգևոր շինութիւն գտնելու համար․ սակայն խել մը մարդիկ գլուխնին չժողվեն, ու ես սանկ անանկ հասկըցայ ըսելով՝ մեկնութիւններ չտան, աստուածային պաշտամունք եղած միջոցին բարձր ձայնով չկարդան, ու իրարու հետ վէճի չմտնեն՝ անոր խօսքերը մէջ ձգելով ։

Այս պատեհութիւնը ժողովրդոց ձեռքն անցածին պէս, սկսան անսպառմելի եռանդով մը Սուրբ Գրոց հետևիլ ։ Աստուածաշունչը արգելուած գիրք մըն էր առաջ, բայց այժմ նայեցան որ արգելքը վերցաւ ։ Շատերը տղաքնին պզտիկ պզտիկ դպրատուն խրկել սկսան, որ շուտով կարդալ սորվին, ու առնեն զանոնք Սրբոյն Պօղոսի եկեղեցին տանին՝ որ “Աստուծոյ օրէնքներէն հրաշքներ լսեն” ։ Կ'երթային եկեղեցի, և Աստուածաշունչները վրան գրուած սեղաններուն բոլորտիքը կը դիզուէին, ու

կը ստիպէին կարդացողը՝ որ լսուելու չափ ամուր ձայնով կարդայ. Արքեպիսկոպոսին գրած խրատը այնչափ չկրցաւ ազդել, անոնք երբեմն հրապարակաւ կը ծանուցանէին այն ինչ խօսքերէն ինչ հասկընային։ Հնարաւո՞ր բան էր որ Քրիստոսի հաղորդութեան գինիին համար ըսած՝ «Ամէնքդ ալ ասկէ խմեցէք» խօսքը, և կամ օտար լեզուով Աստուծոյ երկրպագութիւն ըլլուելուն դէմ՝ Պօղոս առաքելոյն ըսած խօսքերը կարդացուած ատենը, ժողովրդոց մտքէն չանցնէր Հռովմայ եկեղեցւոյն այս բաներուն մէջ ճիշդ Սուրբ Գրոց հակառակը գործելը։ Ասոր վրայ Արքեպիսկոպոսը յորդորական գրուածքը երկընցուց՝ գանգատելով աս եղած բաներուն համար, և սպառնալիք ընելով՝ որ եթէ ասանկ երթալու ըլլայ նէ, շուտով վերցընէ պիտի Աստուածաշունչները։

Աս Աստուածաշունչ կարդացողներուն մէջ՝ Յովհաննէս Փորդր անուն երիտասարդ մը կար. ասիկայ միշտ մեծ ջանքով Սուրբ Գրոց հետեւելով, և Բարեկարգիչ անձանց քարոզութիւնները մտիկ ընելով, աղէկ մը սորվեցաւ Աստուծոյ խօսքին ճշմարտութիւնները։ Աս բաները ասանկ գացին մինչուան Քրոմուէլին վախճանիլը. անկէ ետև Աւետարանականներուն դէմ աշխարհիս ունեցած ատելութիւնը կրկին բորբոքեցաւ։ Անատենը Պօննէր արքեպիսկոպոսը իրեն կանչեց Փորդրը, ու եկեղեցիին մէջ բարձր ձայնով Աստուածաշունչ կարդալուն համար՝ վերջին աստիճան կշտամբանօք յանդիմանութիւն մը ըրաւ. աս ալ ըսաւ Փորդրին թէ, «Դուն մեկնութիւն ալ կու տաս եղեր կարդացած խօսքերուդ ; և գունդ գունդ մարդիկ գլուխդ կը ժողվես եղեր աղմուկ հանելու մտօք»։ Փորդր ասոր պատասխան՝ «Ատ ըսածներուդ մէկն

ալ խօսք ընելս չեն կրնար ապացուցանել , և ես քու հաստատած կանոններուդ դէմ բան մը բրած չունիմ ”, ըսաւ ։

Ըս ինքզինքը պաշտպանելու համար բրած խօսքերը Արքեպիսկոպոսին ականջը չմտան • Պօնեէր բռնեց զանիկայ Աիւկէյդ խրկեց • հոն ձեռուըները ոտուըները շղթան զարկին , ու վիզը երկաթէ անուր մը անցուցած՝ զընդանին պատին կապեցին ոտքի վրայ ։ Ըս աղէտալի վիճակին մէջ էր մէկ ազգականէն լուր խրկեց որ իրեն գայ • և աս մարդը մինչև Եղիսաբեթին թագաւորութեանը ժամանակը ողջ ըլլալով՝ Փօքսին պատմեց տեսած բաները ։ Երբոր եկաւ , և զանիկայ անանկ անտանելի թշուառութեան մէջ որ տեսաւ , սիրտը չդիմանալով բանտապետին ոտքը ինկաւ , վերջապէս աղ'րսանքով ու ստակով համոզեց որ զընդանէն հանէ ։ Զընդանէն ելաւ Փորդր ; ու վիճակը ինկաւ գողերուն ու մարդասպաններուն մէջը ։ Հոն որ գնաց՝ նայեցաւ որ առտուընէ ինչուան իրիկուն բանտերնին գործերնին հայհոյութիւն ու այլ և այլ պիղծ խօսքեր ընեն է նէ , սկսաւ իր այն անդուլ աշխատութեամբը Սուրբ Գրքէն սաղմոսները քարոզելով յորդորել՝ որ ձգեն ան չարութիւնները ու վարք ընին շիտկելու աշխատին ։ Բայց աս ըրածը զինքը բանտարկողներուն ատած բանն էր • ուստի երբոր ականջնին հասաւ բանտին մէջ աս քարոզութիւն ընելը , շղթայ շղթայի վրայ զարկին խեղճին չորս դին , ու ստորին զընդանը իջեցուցին • ասոր վրայ շաբաթ մը չանցաւ , մեռելը դուրս հանեցին զընդանէն ։ Քովի ներքնատանը մէջ պառկող բանտարկեալները՝ անոր մեռնելէն գիշեր մը առաջ լսեցին որ աղիողորմ կը հեծէր , որ ասկէ կասկածի գացին թէ՝ Աիւկէյգի

Digitized by Google

քանոր գործածուած Վ ճեղի վրայ սատանայ ըրուած այն սարսափելի տանջանարանով կը տանջէն կոր , որ շատ սաստիկ ցաւ կու տար տանջուողին . ու անոր մէջը մտնողը քանի որ ցաւերէն երերար նէ , այնքան կը ճզմուէր մեքենային տակը , մինչև որ մէկ քանի ժամէն ետև՝ ալ երերալէն կը դադրէր , սիրտ չդիմանալու աղաղակներով հոգին փչելով ։

ԳԼՈՒԽ Է ։

Աննա Ասքիւ — Իր համարձակութիւնը ճշմարտութեան համար — Իր կրած անողորմ տանջանքները ձգարանին վրայ — Իր այրուիլը ։

1546ին՝ սպաննուողներուն մէկը շատ երևելի ազնուատոհմիկ կին մըն էր . ուստի այս պատճառաւ ամէն մարդ ուշի ուշով կը նայէր թէ ինչ պիտի ընեն այս մեծազգի կնկանը . և երբոր բրած բարբարոսութիւններին տեսան նէ , հասարակութիւնը բոլորը մէկէն շատ մեղքցան անոր ։ Ասոր պատմութիւնը արժան է որ իր սեռէն եղողները՝ կանայք առաւել ևս միտադրութեամբ մտիկ ընեն ։

Աննա Ասքիւն՝ Սիր Կուլիէլմոս Ասքիւին աղջիկն էր՝ Լինքօլնշէր նահանգը ծնած ։ Իր օրովը կանանց սովորութիւն եղածէն աւելի կրթութիւն ստացաւ , և իր մանկութենէն կ՚երևէր թէ կրօնական բաներու վրայ շատ սէր ունէր ։ Իր մեծ քոյրը Քայմ անունով մէկուն նշանուած էր , բայց չամուսնացած մեռաւ . Սիր Կուլիէլմոս աղջկանը հայրը՝ աս մարդը ձեռքէ չփախցընելու համար՝ ստիպեց իր պզտիկ աղջիկը Աննան՝ որ առնէ զանիկայ , թէպէտ և Աննան բնաւ չէր ուզեր անոր հետ ամուս-

Digitized by Google

նանալ ։ Վերջապէս՝ իր կամքին դէմ ամուսնա-նալով ու մարդուն հետ՝ իր երջանկութիւնն ու հանգիստը ձեռքէն գնաց․ քանզի կոյր նախան-ձաւոր Հռովմէական մըն էր դէմն ելլողը․ ասոր հակառակ՝ Աննան ալ մեծ մտադրութեամբ Սուրբ Գրոց հետևելով, և Բարեկարգիչ անձանց գրու-թիւնները կարդալով՝ ճշմարտութեան անգենկա-ցած լուսաւորուած մէկն էր ։ Վերջապէս՝ Քայմ իր կնոջը բռնած ճամբաներուն բարկանալով՝ տու-նէն դուրս ըրաւ զանիկայ․ ան ալ ելաւ Լոնտրա գնաց՝ դատաստանարանէն արձակման թուղթ առ-նելու ։ Լոնտրա հասնելուն՝ հոն մեծ մարդասիրու-թեամբ ընդունեցին զինքը Կատարինէ Թագուհին ու պալատական տիկիններէն ոմանք, որոնք գաղտնի կերպով Աւետարանին ճշմարտութիւններուն կը հետևէին․ և ալ անկէ ետև՝ իր աղջկութեանը անունովը կը կանչէին Աննան ։ Ասոր էրիկը ու Հռովմէական քահանաները մէկ եղան, ու միտուը-նին դրին որ զանիկայ այն սատանայական անողորմ օ-րէնքներուն զոհ ընեն․ ուստի 1545ին՝ ամբաստա-նութիւն եղաւ անոր համար՝ թէ հաւատքի դէմ Աւետարանական գաղափարներ ունի ։

Իրեն եղած քննութիւններուն շատ բաները ինք իր ձեռօքը գրած է ։ Առաջին քննութիւնը Քրիս-տափոր Տէյր անուն Արբաքննիչէն ատեանը եղաւ, 1545ին ։ Արբաքննիչը սկսեց անոր հարցընել՝ թէ «Հաղորդութեան հացը իսկապէս Քրիստոսի մար-մի՞նն է մի»․ «Ասոր պատասխան», կ'ըսէ ինքը, «աս հարցումը ըրի․ Ի՞նչ բանի համար Սուրբն Ստեփաննոս քարկոծուեցաւ»․ աս գիտնական Արբաքննիչը խոստովանեցաւ՝ թէ չգիտեր ինչու հա-մար էր ։ Շատ ուրիշ բաներ ալ հարցուցին, և հարցման կէտերուն վերջինը աս էր․ «Պատարագը

Հանդուցեալ հօգւոց օգուտ չունի՞ մի" ։ Նոր այս պատասխանը տուաւ , թէ "Մեծ հուապաշտութիւն է Քրիստոսի մահը ձգելն՝ ու ատոր վրայ յոյս դնելը" ։

Յետոյ տուին զինքը՝ Սիր Մարտինոս Պօլէս մեծ դատաւորին առջևը տարին , որ կրօնական բաներու դատաստանները տեսնելու որոշուած ըլլալով՝ արժան սեպեց հաւատոյ վերաբերեալ բաներու մէջ իրեն ինչ աստիճան խելքի տէր մարդ ըլլալը ամենուն ցուցընել այս միջոցիս . և ուստի "Սիրելեցէք քա՛րեկամներ" ըսելով իր պաշտօնակցացը՝ սկսեց այսպէս հարցմունքներ ընել . "Խե՛նդ կնիկ՝ կ'ըսեն որ քահանաները Քրիստոսի մարմին չեն կրնար շինել" ։ "Այո՝ տէր իմ", ըսաւ Աննա , "քանզի շատ հեղ Աստուծոյ մարդս ստեղծելը կարդացի , սակայն մարդուս զԱստուած ստեղծելը իմացուած հիմա տեղ մը կարդացած չունիմ , և ասկէ ետև չկարդալուս ալ բոլորովին անտարակոյս եմ" ։ "Ո՞յդպէս , խե՛նդ կնիկ" , ըսաւ դատաւորը վախմարար , "սրբագործութիւնը ըլլալէն ետև՝ հացը Քրիստոսի մարմին չ՞ըլլար" ։ Պատասխանեց Աննա . "Ո՛չ , հապա լոկ սրբագործեալ հաց է , և ա՛չ այլ ինչ" ։ "Նա ի՞նչ կ'ըսես կոր" , ըսաւ դատաւորը , "խելքդ թռուցեր ես դուն՝ խե՛նդ կնիկ , ես մոտիկ ըրէ , նայէ՛ ինչ պիտի հարցընեմ . թէ որ սրբագործութենէն ետև մուկ մը գայ անկէց ուտէնէ , ի՞նչ կ'ըլլայ ան մուկը , դուն ինտո՞ր կը հաւատաս" ։ "Ձեր մեծութիւնը ի՞նչպէս կը հաւատայ" , հարցուց Աննա քաղաքավարութեամբ ։ "Ի՞նչ պիտի ըսեմ , դատապարտեալ է այն մուկը": "Վա՜խ , ողորմելի՜ մուկ", ըսաւ Աննա՝ ատոր պատասխանն ։ Նոր վրայ պատուածարան դատաւորին պաշտօնակիցները նայեցան որ բանը խայտառա-

Digitized by Google

կութեան կը դառնայ կոր նէ, չունով խօսքը բերաննուն առին, և սկսեցին ուրիշ խնդիրներ ընել։

Քննութեան ատեն Արքեպիսկոպոսին փոխանորդը ըսաւ Աննային. «Սուրբ Գրքէն վկայութիւններ բերելովդ մեծ մեղք կը գործես կոր. քանզի Պօղոս առաքեալ արգիլած է կնիկները Աստուծոյ խօսքին վրայ զրոյցք ընելէն»։ Պատասխան տուաւ Աննա և ըսաւ. «Պօղոս առաքեալ ան տեղը (Ա Կորնթ. ԺԴ) ըսած խօսքովը ըսել կ'ուզէ թէ՝ կնիկները ժողովներու մէջ իբրև ուսուցիչ խօսելու չեն». և հարցուց թէ՝ իրեն ամպիոնը ելլել քարոզ տալը տեսած ունի՞ մի։ «Ոչ է», ըսաւ փոխանորդը։ «Անանկ է նէ, այս օրէնքին դէմ չմեղանչած՝ զիս մի՛ մեղադրեր», ըսաւ Աննա։

Վերջապէս բանտը դրին զանիկայ. ու մէկ քանի օրէն ետքը քահանայ մը խրկեցին անոր քովը, որ նենգութեամբ բաւական խնդիրներ ընելէն ետև՝ հարցուց անոր. «Թէ որ նշխարը սկիհէն վար իյնայ, ու կենդանի մը զանիկայ ուտելու ըլլայ նէ, ան կենդանին զԱստուած իր ներսիդին ընդունած կ'ըլլա՞յ թէ չէ»։ «Խնդիրը հրամանքդ ըրիր, պատասխանն ալ հրամանքդ տուր. ես պատասխան չեմ տար. քանզի կը տեսնեմ որ զիս փորձելու համար եկար», ըսաւ Աննա։ «Դպրոցական կանոններուն դէմ է հարցընողէն պատասխան ուզելը», զրուցեց քահանան։ «Ես կնիկ եմ, անանկ դպրոցական օրէնքներէ չեմ հասկընար», պատասխանեց Աննա։

Մարտի 23ին՝ Պրիդէյն անունով իր ազգականներէն մէկը՝ մեծ դատաւորին գնաց աղաչեց որ իր երաշխաւորութեամբը թող տայ Աննան. դատաւորը զանիկայ Արքեպիսկոպոսին փոխանորդէն խըր-

Digitized by Google

կեց ; ան ալ Արքեպիսկոպոսին , Արքեպիսկոպոսն ալ ըսաւ որ՝ վաղը ես պիտի քննեմ զանիկայ ։

Հետեւեալ օրը՝ Պօմնէր արքեպիսկոպոսը ազնուականՀմիկ Ըննան իրեն կանչել տուաւ ։ Երբոր Ըննային բարեկամները ժողվուեցան , Արքեպիսկոպոսը բռնադատեց զանիկայ՝ որ Հաւատոյ վերաբերեալ վարդապետութեանց մէջ ինչ որ իրեն խիղճ եղած է նէ , թող խօսի . սակայն Ըննա՝ Սրբաքննիչներուն սովորական եղած այս խորամանկ Հնարքները աղէկ գիտնալով՝ զգուշացաւ , ու լռած որոգայթներուն մէջ չինկաւ ։ Ըստանկը Պօմնէր քանի մը վարպետաբան խնդիրներ ըրաւ Հաղորդութեան վըրայով , որոնց ամենուն ալ մէյմէկ Համառօտ պատասխան տուաւ Սուրբ Գրքէն . եւ սանկ կարճ կարճ խօսքեր ընելուն Համար աղէկ յանդիմանութիւն մ'ալ լսեց Արքեպիսկոպոսէն ։ Երկար քննութիւն մը ընելէն ետեւ , Պօմնէր թուղթի մը վրայ գրեց գոյափոխութեան վարդապետութիւնը մէկ անսովոր ոճով մը , ու Հրամայեց Ըննային որ ստորագրէ . քովը կայնողներն ալ վրան խինալով՝ Ըննա ստիպուեցաւ ստորագրել , բայց սա խօսքով . «Ես՝ Ըննա Ասքիւ , կը Հաւատամ Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյն (ըսել կ'ուզէր Քրիստոսի եկեղեցւոյն , եւ ոչ թէ Հռովմայ) բոլոր Հաւատացածներուն» ։

Երբոր Պօմնէր կարդաց սա խօսքը , խիստ շատ զայրացաւ , ու շատ մեծ դժուարութեամբ բարկութիւնը իջեցուցին ։ Վերջապէս՝ Արքեպիսկոպոսը ազատ թող տուաւ զանիկայ , սակայն սա գաշինքով՝ որ իր ուզած ատենը նորէն իրեն բերեն անոր բարեկամները ։

Շատ չանցած՝ նորէն բռնուեցաւ Ըննա , եւ Գրինուիչ քաղաքը թագաւորին ու խորՀրդականաց առջեւը Հինգ ժամ քննուեցաւ ։ Հետեւեալ

Digitized by Google

օրը կրկին աս նոյն ատեանը հանելնէն ետև՝ Նիւկէյդի բանտը խրկեցին ։

Ի վերջոյ՝ Կիլտհալի ժողովին դիմացը հանեցին. հոն ըսին իրեն որ, «Եթէ աս կարծիքներուդ վրայ մնաս նէ՝ հերետիկոս ես, և ըստ օրինաց դատապարտեալ»։ «Ես հերետիկոս չեմ», ըսաւ ասոր պատասխան, «և Աստուծոյ օրէնքով մահուան ալ արժանի չեմ. բայց իմ բանտարկուած ատենս գրած հաւատոյ դաւանութեանս համար կը հարցընէք նէ, ճշմարիտ է ան, և ամենևին չեմ կրնար ուրանալ»։ Միւսանգամ հարցուցին թէ՝ «Չե՞ս հաւատար որ սրբագործեալ հացը Քրիստոսի մարմինն է»։ Պատասխանեց, «Ո՛չ. քանզի ան նոյն Որդին Աստուած՝ որ ծնաւ Մարիամ Կոյսէն, փառաւորեալ է այժմ երկինքը, և վերջին օրը կրկին պիտի գայ, ինչպէս որ համբարձաւ. Գործ. ա. բայց այն ձեր Աստուած ըսածը՝ հացի կտոր է. ու ասոր շիտակ ըլլալը իմանալու համար, իրեք ամիս տուփին մէջ թողուցէք անիկայ, ետքը բորբոսեալ պիտի գտնէք, որ ալ անկէ ետև բանի մը չիգար. ասոր համար աղէկ խելքս հասած է որ ան հացին կտորը Աստուած չկրնար ըլլալ»։

Անատենը ստիպեցին որ քահանայի մը խոստովանի. ասոր վրայ ժպտեցաւ Աննա ։ «Ինչո՞ւ, գէ՞շ բան է խոստովանանքը», հարցուցին անոր ։ Պատասխանեց, «Ես իմ մեղքերս Աստուծոյ կը խոստովանիմ, քանզի աղէկ գիտեմ որ կը ներէ ինծի իմ բոլոր մեղքերս»։ Ժողովը յանցաւոր գտաւ զանիկայ և դատապարտեց ։

Դատապարտութեան վճիռն ելլելէն ետև՝ Աննա այս նամակը գրեց Հենրիկոս Ը. թագաւորին. «Ես՝ Աննա Ասքիւ, որ աղէկ յիշողութեան տէր եմ, թէպէտև Աստուած իմ հացս ներողութեան

Digitized by Google

և իմ Ջուրս Թշուառութեան ըրաւ , սակայն մեղքերուս արժան եղածէն շատ պակաս է , կը փափաքիմ ծանուցանել Տէրութեանդ՝ որ թէ և օրէնքով իբրև չարագործ դատապարտուեցայ , սակայն երկինք և երկիր վկայ են որ անմեղութեամբ պիտի մեռնիմ . և ինչպէս որ առաջ ըսի , ու ինչուան վերջն ալ պիտի ըսեմ , ատելով կ'ատեմ ես ամէն տեսակ հերետիկոսութիւնը : Հաղորդութեան վրայ ունեցած հաւատքս ալ՝ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ինչ որ ըսաւ նէ , ան է , որ և իր ըսածները իր պատուական արիւնը թափելով հաստատեց : Իր սուրբ կամքը ինտոր որ կ'ուզէ նէ , և իր Կաթուղիկէ Եկեղեցին ինչպէս որ կը սորվեցընէ նէ , անանկ կը հաւատամ . քանզի իր սուրբ բերնէն ելած պատուիրանքին անհնազանդութիւն պիտի չընեմ . բայց Աստուծոյ իր բերնովը ինծի հրամայածները ներսի դիս պահած եմ: Այսպէս ահա՛ խօսքս կը վերջացընեմ իմ տգիտութեանս պատճառաւը . Աննա Ասքիւ":

‘Դատապարտութեան վճիռն ելլելէն ետև՝ ‘Աիւկէյդէն Լոնտրայի բերդը խրկուեցաւ :

Կարտինէր եպիսկոպոսը ու իր ընկերները շատ կ'ուզէին որ Կատարինէ Փար թագուհւոյն և պալատական տիկիններէն մէկ քանիներուն վրայ ամբաստանութիւն ըլլայ , որոնք Աւետարանականաց շատ օգնութիւն կ'ընէին . ուստի խորհեցան որ մէկ կերպով մը Աննան համոզեն՝ որ ամբաստանող ըլլայ :

Անոր զանիկայ գընդանը իջեցուցին , ու ձգարան կոչուած տանջանարանին վրայ պառկեցուցին , որ այսպէս անոր միտքը դարձընեն՝ ան կնիկներէն մէկ քանիներուն վրայով ամբաստանութիւն ընելու : Սիր Անտոնիոս ‘Նէվէդ՝ բերդին հրամանա-

Digitized by Google

մարը պատուէր տուաւ բանտապետին որ բանեցընէ այն սոսկալի մեքենան . բանտապետը սկսեց դարձընել , ու բաւական ժամանակ անցնելէն ետեւ Թող պիտի տար , ինչպէս որ իր տէրը իրեն հրամայեր էր . սակայն մեծ Իպպարքոս Ռիօդէսլին չուզեց որ ազատի՝ առանց իրենց կամքը կատարելու խօսք տալու . վասն որոյ հրաման ըրաւ Սիր Ընտանիքոսին որ նորէն բանեցընել տայ մեքենան : Ընտանիքոս՝ կնկանը տկարութեանը համար սիրտը չդիմանալով , յանձնառու չեղաւ սա հրամանը կատարելու : Սոր վրայ Ռիօդէսլին՝ բարկութեամբ «Այս սա անհնազանդութիւնդ Թագաւորին կ'իմացընեմ" ըսելով՝ նետեց վերարկուն վրայէն , նոյնպէս ալ Ռիչ անուն աքքունի խորհրդական մը . ու առնք դիմացէ գիմաց անցան՝ իրենք իրենց ձեռքը սկսան անողորմաբար տանջել խեղճ կինը : Զարմանալու բանը սա է որ՝ աս գործը չսկսած հարցուցին թէ՝ Երկու հոգուո՞վ ես մի : «Ըսիկա՞յ հոգ կ'ընեք կոր», ըսաւ , «դուք ձեր կամքը կատարելնիդ նայեցէք» : Ըսատենը սկսան կըցածնուն չափ արագ դարձընել . և նայեցան որ հանգարտ պառկած անմնակին չպոռար կոր նէ , այնչափ քաշեցին որ՝ ալ ոսկորները ու յօդուածները գրեթէ բաժնուեցան իրարմէ , ու կիսամեռ մնաց : Վերջապէս բերդին հրամանատարը քակել տուաւ՝ ձգարանէն վար իջեցուց . Ըննան անմիջապէս մարեցաւ գետինը ինկաւ . բայց շուտով խելքը գլուխը բերին : «Ըսկէ ետև», կ'ըսէ ինքը , «երկու ժամու չափ գետինը նստայ , ու մեծ Իպպարքոսին հետ վիճաբանեցայ . շատ շողոքորթութիւններով աշխատեցաւ համոզել զիս որ հերետիկոսութիւն ըսպած բաներնին ձգեմ . բայց իմ Տէրս՝ որուն յաւիտենական գթութենէն կը գոհանամ , զօրութիւն տուաւ ին-

Digitized by Google

ծի այդ տանջանքներուն դիմանալու , և կը հաւա-
տամ որ Յիսուսին վերջն ալ զիս այնոր չձգէ իր
ձեռքէն" : Ի՞նչ զգացումի տէր մարդ ըլլալու է՝
առանց խռովելու վիճակի մէջ գտնուած կնկան մը
հետ աս կերպով վիճաբանողը :

Հիմա Աննային դատապարտութեան վճիռը ե-
լած ըլլալով՝ Համեմատականները առանց ձայն մը
հանելու թէ՝ զերկիր եկաւ , ծածկելով այն դա-
տանութեան թուղթը ինչ խօսքով ստորագրելը :
Ասոր երբոր ականջը հասաւ այս սուտ խօսքը ,
հաւատոյ դաւանութիւն մը հրատարակեց՝ մէջը
հաղորդութեան վրայ ունեցած կարծիքը բացատ-
րած , և այս հետևեալ աղօթքն ալ վերջապան
դրած :

"Ո՛վ Տէր , ահա՛ թշնամիներս գլխուս մազէն
շատ են . բայց՝ ո՛վ Աստուած իմ , չըլլայ որ ա-
նոնք կարենան իրենց սուտ խօսքերովը յաղթել
զիս . այլ դուն՝ ո՛վ Տէր , իմ տեղս պատերազմէ՛ ,
քանզի քեզի կը յանձնեմ իմ բոլոր հոգս : Ձեռ-
քերնուն եկած թշնամութիւնը կ'ընեն կոր ինծի՝
աղօրմելի ազախնոյդ . սակայն՝ ո՛վ իմ անուշիկ
Աստուածս , չըլլայ որ ես աս բաները հոգ ընեմ ,
քանզի իմ բոլոր ուրախութիւնս դուն ես : Ես ո՛վ
Տէր , բոլոր սրտովս կը խնդրեմ որ քու գթառատ
բարութեամբդ ներես անոնց իրենց ըրած ու ընելու
բանութիւնները , և բանաս սրտերնուն կուրացած
աչուըները , որ սակէ ետև քեզի ընդունելի եղածը
ընեն , ու քու ճշմարտութիւնդ չծածկեն . այլ
յայտնեն զանիկայ ամենուն՝ մէկդի ձգելով մեղան-
չական մարդոց երևակայութիւնէն ծնած մոլորու-
թիւնները : Եղիցի և եղիցի , Տէր Ամենակալ" :

Թէպէտև Աննան այնչափ տանջանք քաշած
էր՝ որ ալ երկար ատեն չկրնալով ապրիլ , պի-

ան մտնէր ինքնիրմէն , սակայն իր թշնամիները չթողուցին որ խաղաղութեամբ վախճանի . այլ՝ օր մը սահմանեցին որ դատապարտութեան վճիռը ՚ի գործ դնեն . ու երբոր օրը եկաւ՝ աթոռի մը վրայ նստեցուցած Սմիթֆիլտ տարին , քանզի իր քաշած տանջանքներէն քալելու կամ ոտքի վրայ կայնելու կարողութիւն չունէր . Հոն ցիցին կապեցին շղթայով մը , որուն վրայ ձգեց իր մարմինը ողորմելին՝ ինքզինքը բռնելու ճար չունենալուն համար : Ականատես եղողին մէկը կ՚ըսէ թէ՝ "այս միջոցին Անեան խնդում երես մը ունէր հրեշտակի նման" : Իրեն հետ մէկտեղ ուրիշ իրեք հոգի ալ մարտիրոսացան նոյն տեղը :

Ահագին բազմութիւն մը ժողվուած էր ատոնց այրուիլը տեսնելու . ընելու չարագործութիւններնուն մէկ ահարկութիւն մը տալու համար , իրիկուան մթնշաղին ձգեցին : Սուրբ Բարթուղիմէոս եկեղեցւոյն առջին՝ բազմոցի մը վրայ նստեր էին մեծ Եպարքոսը , Նորֆոլքի դուքսը , Պետֆորտի կոմսը , քաղաքապետը և մէկ քանի ուրիշներ : Մեծ Եպարքոսը թագաւորէն գրաւոր ներողութիւն մը խրկեց Անեային , որ եթէ զեղջի գայ նէ՝ ազատութիւն գտնէ : Վրան անգամ չնայեցաւ Անեան , ըսելով թէ՝ Ես Տէրս ուրանալու չեկայ հոս : Ասոր պէս առաջարկութիւններ մէկալներուն ալ ըրին , որ անոնք ալ մերժեցին իր օրինակէն քաջալերութիւն առնելով :

"Ահա՛ այսպէս" , կ՚ըսէ Ֆօքս պատմիչը , "այս բարի կինը այն իրեք մարտիրոսներուն հետ այնքան տանջանքներ քաշեց , այն երկարատև դառնակսկիծ չարչարանքներուն դիմացաւ , և իբրև ողջակէզ ընդունելի Աստուծոյ՝ բոցերուն մէջէն անցնելով ննջեց Քրիստոսի գիրկը . և տանելով քրիստո-

նէական հաստատութեան անանկ օրինակ մը թողուց, որ մարդու կը վայլէ անոր հետեւիլ :

ԳԼՈՒԽ Ը.

Սկովտիա — Առջի քրիստոնեայք — Քըլտիզ կոչուածները — Քրիստոնէութիւնը Հռովմայ եկեղեցւոյն միջոցովը չէր որ Բրիտանիա մտաւ — Այս նոյն եկեղեցին կամաց կամաց իր իշխանութիւնը հոն կը մտցընէ — Քըլտիզներուն վրայ կը բռնանայ — Սկովտիոյ մէջ Ուիքլէֆեանց դէմ հալածանք կ'ելլէ — Քայլթի Լոլլարտները — Հռովմայ եկեղեցւոյն ապականութիւնը Սկովտիոյ մէջ — Պատրիկիոս Համիլտոն — Իր գրուածքը հաւատոյ և բարեգործութեանց վրայ — Անիկայ հալածանք կը կրէ ու կ'այրուի — Կարդինալ Պիդոն — Ուիշարդ — Իր նախանձաւորութիւնը և օգտակարութիւնը — Իրեն դէմ ամբաստանութիւն — Իր դատապարտութիւնը ու այրուիլը :

Ինչպէս որ Անգղիա՝ նոյնպէս և Սկովտիա հասած էր Քրիստոս Յիսուսով եղած փրկութեան աւետիսը՝ Առաքեալներուն և կամ անոնց աշակերտացը ձեռօքը : Հռովմայ հեթանոս կայսրերուն ըրած հալածմունքներուն ժամանակները՝ շատ քրիստոնեաներ Բրիտանիոյ հիւսիսային կողմերը փախան . և ինտոր որ կ'ըսէ Տերտուղիանոս՝ երկրորդ դարու հայրապետը, Աւետարանը Բրիտանիոյ մէջ տարածուեցաւ՝ մինչև անգամ Հռովմայեցւոց բնակած տեղերէն ալ անդին անցնելով : Հռովմայէն փախչող ու Բրիտանիա գացողները խաղաղութիւն գտան հոն, և տեղացիները մեծ մարդասիրութեամբ ընդունեցին զանոնք : Աւետարանին լոյսը՝ որ հետերնին տարբեր էին, փարատեց ան տեղացիներուն կռապաշտութեան խաւարը . կռոց երկրպագութիւն ընելը վերցաւ . խաբեբայ քուր-

մերուն տեղը՝ հոգևոր և աստուածապաշտ մարդիկ անցան. և այսպէս քրիստոնեաները բազմացան հոն, ու շատ դարեր Քրիստոսի ճշմարիտ հաւատքին վրայ անխախտ մնացին. և Հռովմայ եկեղեցւոյն հոգևոր ու մարմնաւոր իշխանութեանց տէր. նոր եղած ատենները՝ առջի գործած բարբարոսութիւններուն ալ դէմ կեցան: Այս իրենց մէջը եւլող բարեպաշտ մարդիկը՝ որ Քըլտիզ կը կոչուէին առհասարակ, մասնաւոր պատմութիւններ ունին յիշատակութեան արժանի, բայց հոս տեղս չենք կրնար զանոնք ծայրէ 'ի ծայր պատմել:

Սակայն ետքէն ճշմարտութիւնը սկսաւ կամաց կամաց հեռանալ: Մարգարիտ՝ Մալքօլմի Թագուհին Մետասաներորդ դարուն մէջ կարողացաւ մէկ ընդհանուր միութիւն մը հաստատել Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ՝ թէ վարդապետութեանց, և թէ պաշտամանց եղանակներուն կողմանէ. ուստի այս ատենէս սկսան Քրիստոսի հօտին այն ցիրուցան եղած մնացորդները հալածմունք կրել հոն: Պատմիչները ասոնց վրայ մասնաւոր տեղեկութիւններ չեն կրցեր տալ. սակայն Սկովտիոյ մէջ ասանկ մարդիկ գտնուիլը Հռովմէական մատենագիրք ալ կը վկայեն, որոնք Վալտենսեանց աղանդին վրայ խօսած ատեննին՝ յիշած են, թէ նոյն մարդոցմէն և Ուիքլիֆին հետևողներէն՝ ինչպէս որ Անգղիոյ մէջ՝ նոյնպէս և Սկովտիոյ մէջ կան: Անշուշտ ասոնք ալ նոյն հալածմունքները կրած են:

Սակայն և այնպէս՝ ան օրերն անգամ Սկովտիոյ լեռներն ու ձորերը ապաստանարան էին՝ այն երկրին մէջ Աստուծոյ ունեցած փոքրիկ ժառանգութեանը. և Փիէմոնթի հովիտներուն մէջ՝ Աստուծոյ ու մարդոց մէջտեղը Քրիստոսը մի միայն միջնորդ ճանչցողներու փոքրիկ ժողովներ կ'ըլլային: 1494ին

Պլաքադեր՝ Կլասկովի Արքեպիսկոպոսը Թագաւորին ու անոր խորհրդականներուն առջին ամբաստանութիւն ըրաւ երսուն հոգիի համար , որոնք Կայլցի Լոլլարտներ կը կոչուէին : Ասոնց վրայ գրուած յանցանքները Կլասկովի արձանագրութեանց մէջ գրուած են , որոնց մէկ քանին ասոնք են : Պատկերները և մասունքները երկրպագութիւն չեն ըներ . Քրիստոս՝ Պետրոսին և միւս Առաքեալներուն իշխանութիւն տուաւ , բայց Պապին չէ՝ կ՚ըսեն . գոյափոխութիւնը , այսինքն՝ հացին խնկապէս Քրիստոսի մարմնոյն և արեանը փոխուիլը կ՚ուրանան . Քրիստոս Պետրոսին "Ետևս գնա՛ սատանայ" ըսած ատենը՝ Պետրոս ինչ վիճակի մէջ էր նէ , Պապը միայն այն վիճակին յաջորդն է , Պետրոսի յաջորդը չէ՝ կ՚ըսեն : Նաև կ՚ըսեն՝ թէ Պապը ժողովուրդը կը խաբէ կոնգակներով և ներողութեան թուղթերով . . թէ պատարագը քաւարանին մէջն են ըսուած հոգիներուն օգուտ մը չըներ . թէ Պապը ինքզինքը Աստուծմէ վեր կը դասէ : Անիկայ քաւարանին մէջ՝ հոգիներուն քաշելու տանջանքը չկրնար դադրեցընել . թէ քահանաները կրնան ամուսնանալ . թէ Պապը մեղաց թողութիւն չկրնար տալ , բայց միայն Աստուած . թէ Հռովմայ եկեղեցւոյն հրաշքներուն հաւատք ընծայելու չէ . և թէ փառաւորեալ Մարիամ Կոյսին աղօթք ընելու չէ , այլ միայն Աստուծոյ . քանզի ան միայն կարող է լսել և օգնութիւն ընել մեզի :

Ասկէ յայտնի կ՚երեւի որ ան ժամանակը Սկովտիոյ մէջ գտնուող "Ճշմարտութեան վկաներուն" բռնած վարդապետութիւնները՝ Անգղիոյ մէջ գըտնուողներուն դաւանածներուն նման էին , ինչպէս որ հիմա ալ :

Այս Պուլցի Լոլլարտները թշնամիներնուն ձեռ-քէն խալսեցան : Այս ժամանակէն սկսելով մինչև քսան տարուան միջոց մը անցնիլը՝ այն ատենին մարտիրոսաց տանջանք քաշելուն և կամ հալած-մունքին վրայ մասնաւոր պատմութիւններ չկայ · սակայն անշուշտ քիչ շատ հալածմունք եղած ըլլալու է :

Սկովտիոյ մէջ տանջուողներէն գիտցածներնուս երկրորդը՝ Պատրիկիոս Համիլտոնն է : Ասիկայ ազնուական տնէն ըլլալով՝ իր պատանեկութեան ժամանակը մեծ մեծ պատուոյ աստիճաններու հա-սաւ , ու իր հասակին քսանուիրեքերորդ տարին վանքի մը մեծաւոր կարգուեցաւ · սակայն աշխար-հիս ունայնութիւնները չկրցան ետ բռնել զանիկայ այն լաւագոյն աշխարհքը փնտռելէն : Համիլտոն ելաւ գնաց Գերմանիա՝ աստուածգիտութիւն ձեռք ձգելու մտքով · հոն Լուտերին՝ Մելանքթոնին և ուրիշ Բարեկարգիչ անձանց հետ ծանօթացաւ , և մանաւանդ Ֆրանչիսկոս Լամպէրդին հետ շատ մտեր-մացաւ · ու աս մարդուն խօսքերէն՝ Աստուծոյ շնորհքովը շատ բան սորվեցաւ , և Աւետարանին վարդապետութիւններուն վրայ որոշ գաղափար ու-նեցաւ , ինչպէս որ կ՚երևի հաւատոց և գործոց վրայ իր շինած ճառէն , որ արդարև կարդալու արժանի բան է · անկէ մէկ երկու կտոր բան հոս դնենք ·

«Օրէնքը և Աւետարանը կը վիճին իրարու հետ :

«Օրէնքը կ՚ըսէ · Պարտքդ վճարէ :
«Աւետարանը կ՚ըսէ · Քրիստոս վճարեց :
«Օրէնքը կ՚ըսէ · Մեղաւոր ես · յուսահատէ , պիտի դատապարտուիս :

Digitized by Google

"Աւետարանը կ՚ըսէ․ Ներուած են քեզի քու բոլոր մեղքերդ․ մխիթարուէ, պիտի փրկուիս։

"Օրէնքը կ՚ըսէ․ Մեղքերուդ համար վճա՛րը ըրէ։

"Աւետարանը կ՚ըսէ․ Քրիստոս ըրաւ քու տեղդ։

"Օրէնքը կ՚ըսէ․ Զօրութեանց Տէրը բարկացած է քեզի։

"Աւետարանը կ՚ըսէ․ Քրիստոս հաշտեցուց զԱնիկայ քեզի հետ։

"Օրէնքը կ՚ըսէ․ Ո՞ւր է քու արդարութիւնդ՝ բարութիւնդ և փոխարինութիւնդ։

"Աւետարանը կ՚ըսէ․ Քրիստոս է քու արդարութիւնդ՝ բարութիւնդ և փոխարինութիւնդ։

"Օրէնքը կ՚ըսէ․ Գերի ես ինծի՝ Սատանային և դժոխքին։

"Աւետարանը կ՚ըսէ․ Քրիստոս ազատեց զքեզ անոնց ամենէն ալ։

"Իմ բարի գործքերը չեմ դատապարտեր, այլ բարի գործոց վրայ դրուած սուտ յոյսը․ քանզի երբոր մարդս իր գործքերուն վրայ յոյս կ՚ունենայ, անոնք կը թունաւորին, և վերջը կը չարանան։ Ասոր բարի գործքեր ըրէք, բայց սա ալ աղէկ նայեցէք՝ որ մտքերնիդ չդնէք թէ անոնցմով օրհնութեան պիտի արժանանաք․ քանզի թէ որ անանկ ընէք նէ, անատենը Աստուծմէ ընդունած օրհնութիւննիդ՝ ո՛չ թէ իբրև շնորհք, այլ իբրև պարտք պիտի ընդունիք․ ասանկով ինքզինքնիդ Աստուծոյ հաւասար դասած կ՚ըլլաք, քանզի ձրի բան մը չէք առներ կոր իրմէ։ Ի՞նչ ըսել է այս․ միթէ Աստուած քու մէկ բանիդ կարօ՞տ է, որ ինքն է ամէն բարեաց պարգևողը, ու իր պարգևը տալով չաղքատանար։ Ասոր իրեն շնորհք մը ընելու մտօք բան մի՛ ըներ, բայց միշտ ա՛ռ իրմէն․ քանզի հեզ ու քաղցր է Տէրը, և մեզի պէտք եղած-

ներուն ամէնը ինքը աւելի յօժարականութեամբ կու տայ՝ քան որչափ մենք յօժարակամ ենք առնելու ։ Եւ թէ որ մէկ հարկաւոր բանի մը պակասութիւնը ունենանք ; մենք զմեզ թող մեղադրենք՝ յանցանքը մերը սեպելով ։ Ուրեմն մի՛ յանդգնիր քու բարի գործքերովդ երկնից թագաւորութիւնը բանի առնելու . քանզի ատ ընելովդ՝ դուն քեզ բոլորովին սուրբ՝ և հաւասար դատած կ՚ըլլաս Անոր , քանզի առանց հատուցման բան մը առնել չես ուզեր կոր իրմէ . վասն որոյ աս ճամբով՝ չար հրեշտակներն իր հպարտութեանը համար ՚ի յերկնից թօթափուելուն պէս՝ դուն ալ պիտի իյնաս դժոխքին անդունդներուն մէջը":

Քիչ մը առնենէն ետև՝ Համիլտոնին Սկովտիա վերադարձաւ , ու թէ գաղտնի և թէ հրապարակաւ սկսեց Սուրբ Գրոց ճշմարտութիւնները քարոզել , և համարձակութեամբ Հռովմայ եկեղեցւոյն մոլորութիւններն ու նախապաշարմունքները երևան հանել ։ Իր քարոզութիւնները շատ ազդուութիւն ըրին ժողովրդոց սրտին , և մեծ վախ ձգեցին եկեղեցականաց վրայ ։ Արդեն արքեպիսկոպոսը Սուրբ Անդրէի եկեղեցին հրաւիրեց զանիկայ՝ քարոզած վարդապետութիւններուն վրայ խօսակցելը սուտ պատճառանք ընելով , և բուն նպատակը անոր վրայ ամբաստանութիւն ընելու առիթ մը գտնել էր . այս նպատակաւ նաև Աղեքսանդր Քամ Պէլ անուն կրօնաւորին մէկը կը խրկէր՝ կեղծաւորութեամբ ճշմարտութիւնը սորվելը պատճառանք ընելով , որ իմանայ անոր ինչ վարդապետութիւններ ունենալը ։ Վերջապէս քննեցին նայեցան որ , այս մարդուն քարոզածները ուղղակի հակառակ կու գայ կոր իրենց վարդապետութիւններուն նէ , եպիսկոպոսները խորհեցան ժամանակ չանցուցած

ընելքընին ընել ։ Ուստի Թագաւորը (որ դեռ պատանի մըն էր ,) համոզեցին որ ուխտ ընէ՝ երթայ Բոզշայրի մէջ եղած Սուրբ Տուլթակին մասունքը տեսնէ ․ և երբոր Թագաւորը գնաց , ձեռուընին պատեհութիւն անցնելով՝ Համիլտոնը կէս գիշերուն անկողնէն առին տարին՝ նետեցին բերդը ։

Հետևեալ օրը՝ 1528 , փետրվար 28ին՝ մայր եկեղեցին բերին զանիկայ եպիսկոպոսներուն ու եկեղեցականներուն առջևը , և անոր վրայով ամբաստանութիւն ըրին՝ թէ ուխտադրժացութեան՝ քաւարանին՝ սուրբերուն աղօթք ընելու՝ ննջեցելոց համար բարեխօսութիւն պէտք ըլլալուն՝ և ուրիշ վարդապետութեանց վրայ Լուտերին ունեցած կարծիքները ունի ։ Համիլտոնին աս բամբասանքներուն մէկն ալ չուրանալէն զատ՝ անանկ մէկ համարձակութեամբ մը ամէնն ալ պաշտպանեց , որ իր թշնամիները ալ աւելի հաստատ միտքերնին դրին զանիկայ կորսնցընելու ։ Եւ ուստի՝ իբրև յանցաւոր հերետիկոս դատապարտեցին , ու անմիջապէս տարին հին ձեմարանին առջևը ցիցին կապեցին ։

Ամէն մարդ զարմացաւ աս ըրածնուն վրայ , և սա կարծիքը ըրին՝ թէ Համիլտոնը՝ վախցընելու համար է ․ բայց նայեցան որ իրաւ կ՚այրեն կոր ։ Այրման տեղն որ հասան նէ , Համիլտոնն մէկ քանի կտոր լաթերը վրայէն հանեց՝ ու սպասաւորին տուաւ՝ ըսելով ․ «Կրակին մէջը ասոնք ինծի պէտք չեն , բայց դուն կրնաս գործածել ․ ասիկայ ինծմէ ընդունած օգուտներուդ վերջինն է , մէկդի հանելով մահուան օրինակը , որն որ կ՚աղաչեմ աղէկ միտքդ պահես ․ վասն զի թէպէտ աս այրիլը մարդուս սոսկալի բան կ՚երևի , և արդարև մեծ տանջանք է մարմնին , սակայն յաւիտենական կենաց դուռ է , որ ան կեանքը՝ մեր Տէր Յիսուս Քրիս-

տօսը այս չար ազգին առջևը ուրացողներուն մէկը կարող չէ գտնել"։

Փայտակոյտը վառօդով բռընկցընել ուզելով՝ խել մը վառօդի կրակ տուեին, որ միայն աՀարկու բոց մը Հանեց, ու ողորմելի մարդը խանձեցաւ սաստիկ ցաւով, բայց անշարժ կեցաւ. և վերջապէս երբոր բռընկցուցին փայտակոյտը՝ բարձրաձայն կ'աղաղակէր Համիլտոնն. "Տէր Յիսուս՝ ընկա՛լ զոգի իմ ։ Մինչև երբ խաւարը աս երկրիս վրայ պիտի տիրէ, և ինչուան ո՞ր ատեն պիտի թողուս որ աս մարդիկը ասանկ բռնութիւններ ընեն"։ Քամ Պէլ կրօնաւորն ալ դուրսէն կ'ըսէր. "Դարձիր՝ դարձիր՝ Հերետիկոս. Մարիամ Կոյսին աղաղակէ", ևն ։ Երբոր ասանկ խօսքեր կը կրկնէր, Համիլտոնն պատասխան տուաւ. "Չա՛ր մարդ՝ գիտես որ ըսածդ մոլորութիւն է, և ինծի խոստովանած ալ ես անանկ ըլլալը. Յիսուսի Քրիստոսի ատեանը դատաստանի կը Հրաւիրեմ քեզ". աս ըսելով վշտալից մաՀուամբ մը վերջացաւ ։ Դիտելու արժանի բան մըն է աս, որ մէկ երկու օր չանցաւ՝ Քամ Պէլ մեռաւ՝ յուսաՀատութենէն խելքը ցնորած ։

Յակոբոս Պիտոն՝ Սուրբ Անդրէի արքեպիսկոպոսը մեռաւ 1539ին. իր տեղն անցաւ Դաւիթ Պիտոն եղբօրորդին, ասիկայ անվեՀեր՝ խոժոռադէմ և անգութ մարդ մըն էր, որ երկար ատենէ 'ի վեր շատ յարմար մէկը սեպուած էր Պապին առջին՝ Սկովտիայէն Հերետիկոսութիւնը բնաջինջ ընելու. և մեծ եռանդով աս գործը կը կատարէր ։

Դէորգ Սիշարդ երևելի ընտանիքէ մըն էր, և իր պատանեկութեանը ժամանակը մեծ Համբաւ ստացաւ՝ ուսման մէջ ըրած յառաջադիմութեանը Համար ։ 1540ին՝ Բրէքի եպիսկոպոսը զանիկայ

Սկովտիայէն հալածեց ․ Մոնդրոս ըսուած քաղաքին մէջ մէկ քանի հոգիի Յունարէն Նոր Կտակարան սորվեցընելուն համար ․ ան ալ Գերմանիա փախաւ ․ և անկէ ալ ելլելով Կանտաբրիգիա քաղաքը ճեմարանի մը մէջ ապահովութիւն գտաւ ։

1544ին՝ Ուիշարդ կրկին Սկովտիա դարձաւ ։ Այս ազնիւ մարդուն վրայ իր աստուածպաշտական եռանդին՝ քաղցրութեանը՝ և ճշմարտութեան համար ունեցած նախանձաւորութեանը հետ մէկտեղ՝ մեծ հեզութիւն՝ համբերութիւն և խոհեմութիւն ալ կար ։ Ժամանակ մը իր ընտանիքին հետ մնալէն ետև ․ ալ դուրս ելաւ ․ սկսեց համարձակութեամբ քարոզել Հռովմայ եկեղեցւոյն ծուռ վարդապետութիւններուն՝ և եկեղեցականաց մոլութիւններուն դէմ ։ Ուր որ կ'երթար նէ ․ շատ մարդ կը ժողվուէր գլուխը ․ և խօսած խօսքերը մեծ ազդեցութիւն կ'ընէին ունկնդիրներուն ․ և այսպէս շատերը իր միջոցովը ճշմարտութեան գիտութեանը հասան ։

Եկեղեցականներն ու յատկապէս Կարդինալ Պոլոն սաստիկ զայրացան Ուիշարդին աս ըրածին վրայ ․ և խորհեցան սպաննել զանիկայ ։ Նախ և առաջ ուզեցին որ գաղտուկ սպաննեն՝ ժողովուրդէն վախնալնուն համար ։ Այս ատենները Ուիշարդ Տունտի քաղաքը գնաց ․ ուր շատերը ժանտախտով բռնուած էին ․ տեղացիները շատ ուրախացան իր գալստեանը վրայ ․ և քարոզութիւն կ'ընէր երբեմն եկեղեցւոյն մէջ՝ և երբեմն եկեղեցւոյն արևելեան դրանը վրայէն ․ ցաւէն բռնուածները դրանը մէկ կողմը ու աղէկ եղողները մէկալ կողմը կայնեցընելով ։ Հոս Ուիշարդ ժամանակ մը կեցաւ ․ ու հիւանդներուն տես կ'երթար ․ և անոնց հոգևոր ու մարմնաւոր պէտքերը կը հոգար ։ Երբոր քանի

որ առանձին զբաղած էր , կրօնաւորին մէկը Ռէկյ-ղօն անուն՝ վրան առաւ զանիկայ սպաննելու գործը . և գիտնալով որ Միշարդ՝ քարոզը լմնցընելէն ետև մինչև որ եկեղեցին չպարպուէր՝ ամպիոնէն չէր իջնէր , գնաց օր մը ամպիոնին սանդուղքին վարի ծայրը կայնեցաւ՝ զգեստին տակը դաշոյնակ մը բռնած : Միշարդ՝ որ շատ սրատես մէկն էր , սանդուղքէն վար իջած ատենը կրօնաւորին կերպարանքը տեսնելով՝ հասկըցաւ որ բան մը կայ , և երբոր ձեռքովն ալ զգեստին տակը բան մը բռնած տեսաւ նէ՝ կասկածի գնաց , յանկարծ յարձակեցաւ կրօնաւորին վրայ , խլեց ձեռքէն դաշոյնակը՝ աղաղակելով , "Այ բարեկամ , ի՞նչ պիտի ընէիր ինծի" : Ըս ձայնէն նորա վազեցին մէկ քանի հոգի՝ որ դրանը առջևը կեցեր էին , ու քիչ մնաց որ կրօնաւորը կտոր կտոր պիտի ընէին . բայց ազնուասիրտ Միշարդը թևերուն մէջ առաւ զանիկայ՝ ու աղաղակեց մէկալներուն , թէ "Ո՛վ որ աս մարդուն վնասէ նէ՝ ինծի վնասած կ'ըլլայ . ան ինծի վնաս չըրաւ", ըսաւ , "այլ օգուտ . քանզի յայտնեց ինծի որ առջևնիս վտանգ կայ . մենք ալ ասկէ ետև պէտք եղած զգուշութիւնը կ'ընենք" :

Տունանիէն ելաւ Միշարդ՝ Մօնդըրոզ գնաց : Հոն եղած ատենը՝ Կարդինալ Պիդոն՝ Միշարդին մէկ խիստ մտերիմ բարեկամին անունովը սուտ նամակ մը խրկեց , որով կը ծանուցանէր թէ յանկարծական հիւանդութիւնով մը բռնուած է , և կ'ուզէ որ առանց ժամանակ անցընելու գայ՝ զինքը շուտով տեսնէ :

Թղթաբեր տղան ձի մըն ալ բերեր էր հետը , ու Միշարդ շուտ մը մէկ քանի բարեկամ առնելով հետը՝ ճամբայ ելաւ : Երբ դեռ շատ հեռացած չէին , Միշարդ կանգ առաւ , ու ձին ետ դարձուց . "Ես

չեմ երթար" , ըսաւ , "Աստուած չուզեր կոր որ երթամ . աղէկ գիտեմ որ հոս մէկ սատանութիւն մը պիտի ըլլայ . գացէք սա տեղը , նայեցէք թէ ինչ կայ": Ելան գացին , նայեցան որ վաթսուն զինուոր գիւղէն մղոն ու կէսի չափ հեռաւոր տեղ մը՝ Կարդինալին հրամանաւը կը սպասէին կոր Միշարդին , որ զանիկայ սպաննեն : Երբոր եկան Միշարդին պատմեցին՝ անանկ որոգայթ մը լարուած ըլլալը , անիկայ ըսաւ . "Գիտեմ որ ան արիւնահեղ մարդուն ձեռօքը կեանքս պիտի վերջանայ , բայց այս կերպով պիտի չըլլայ եղեր" :

Ասկէ ետեւ գնաց դէպ 'ի Ռատիսպուրկ . քանզի հոն կանչեցին զինքը որ Հուսմէականներուն հետ հրապարակաւ կրօնական վիճաբանութիւն ընէ : Ճամբուն վրայ Ինվէրկորի գիւղը իջեւան ըրաւ . իր բարեկամներէն երկու հոգի գիշերը լսեցին ասոր անկողինէն ելելը , ու իրենք ալ կամաց կամաց ետեւէն գացին ինչուան տանը բակը , և նայեցան որ մէկ ժամէն աւելի աղօթք ըրաւ մեծ ջերմեռանդութեամբ : Հետեւեալ առտուն այնքան աղօթք ընելուն պատճառը հարցուցին ու շատ աղաչեցին որ ըսէ . վերջապէս ըսաւ . "Գիտեմ որ իմ վախճանս մօտ է . վասն որոյ աս խնդրեցի իմ Տէրոջմէս , որ փորձութեանց սաստկութեան ժամանակը զիս պաշտպանէ՝ որպէս զի չըլլայ թէ վախ մը գայ վրաս":

Երբոր Միշարդ Ռատիսպուրկի մօտերը հասաւ , արեւմուտքի կողմէն իրեն գալու խօսք տուող բարեկամները չեկան . ուստի քաղաքին մօտը գըտնուող գիւղերուն մէջ քարոզելով պտըտեցաւ քիչ մը ատեն : Այս միջոցիս Թշնամիներուն ձեռքը ինկաւ . Ռատիսպուրկէն Սուրբ Անդրէաս տարին զանիկայ , հոն բանտը դրին Փետրվար ամսուն սկիզբէն ինչուան վերջը . որ աս միջոցիս իր դատը տես-

նելու համար ընելու պատրաստութիւններնին տե֊
սան . իր պատճառաւը Կլասկովի Արքեպիսկոպոսն
ու Կարդինալ Պիդոն՝ որ իրարու թշնամի էին ,
հաշտուեցան ։

1545 , փետրվար 1ին՝ Վիշարդը եկեղեցի բերին
գունդ մը զինուորով , և հոն երկրորդ վանահայրը
ազդու քարոզ մը տուաւ հերետիկոսութիւնը բնա֊
ջինջ ընելուն հարկաւորութեանը վրայով ։ Քա֊
րոզը լմըննալէն ետև՝ ամպիոնը հանեցին Վիշարդը ,
ու երկար ամբաստանութեան թուղթ մը կարդա֊
ցին ։ Անատենը մարտիրոսը ծունկի վրայ եկաւ ,
ու աղօթքով ինքզինքը Աստուծոյ յանձնելէն ետև՝
ոտքի վրայ ելաւ , ու թոյլտուութիւն խնդրեց , որ իր
բռնած վարդապետութիւններուն ինչ ըլլալն ու
Սուրբ Գրոց ինչպէս համաձայն գալը ցուցընէ .
քանզի հայհոյալի վարդապետութիւններ կը հաս֊
տատէ ըսելով՝ շատ զրպարտութիւններ ըրեր էին
վրան ։ Եպիսկոպոսները հրաման չտուին որ խօսի ,
այլ իրենք և իրենց նման չար ժողովուրդները նա֊
խատական անուններ կու տային միշտ անմեղ մար֊
դուն ։ Ասոր վրայ շուտով դատապարտութեան
վճիռը պիտի տային . սակայն Կարդինալին խնդիր
ըլլալով՝ հրաման ըրաւ որ ամբաստանութեան
թուղթը անգամ մըն ալ կարդացուի . կարդա֊
ցուեցաւ . սակայն քանի որ Վիշարդ խօսքի կը
սկսէր նէ , մէկ երկու խօսք չըսած՝ լռել կը հրա֊
մայէին ։ Ըս առաջին ամբաստանութենէն յայտնի
կ՚երևի՝ մնացածներն ալ ինչ ոգւով գրելնին ։

“Դուն՝ ով սուտզրուց հերետիկոս , ուրացող ,
մատնիչ , գող , որ ժողովուրդը կը խաբես , որ
եկեղեցին կ՚անարգես , և մեր տէր իշխանին խօսքը
ոտքի տակ կ՚առնես ։ Որ երբ Տունտի գիւղը քա֊
րոզութիւն ըրած ատենդ՝ մեր տէր իշխանը հրաման

Digitized by Google

ըրաւ քեզի որ ձայնդ կորես , չհնազանդեցար . այլ քու կամակորութեանդ վրայ կեցար ։ Ես քանիս համար Պրեքի Եպիսկոպոսը ղրկեց քեզ ու Սատանային մատնեց եւ պատուիրեց որ մէյ մ՚ալ քարոզութիւն չընես , սակայն դուն քու բռնած ճամբէդ ետ չդարձար եւ յամառութեամբ քու կամքդ կատարեցիր" ։

Մէկ ուրիշ օրինակ մըն ալ գտնենք ։ Հռովմայ եկեղեցւոյն շատ վարդապետութիւնները յիշելէն ետեւ՝ մեռածներուդ յօդուածին մէջ կ՚ըսէ . "Դուն՝ ով սուտերուց հերետիկոս , կ՚ըսես թէ՝ Ուրբաթ օրը կիրակի օրուան պէս օրինաւոր է միս ուտել" ։ Վիշարդ պատասխան տուաւ աս կտորը կարդալնէն ետեւ . "Պօղոս առաքելոյն թուղթին մէջ կարդացի որ մաքուր եղողին՝ ամէն բան մաքուր է . ասոր հակառակ պիղծ եղողին ալ՝ ամէն բան պիղծ է ։ Հաւատարիմ՝ մաքուր ու սուրբ մարդը Աստուծոյ ստեղծուածները սուրբ խօսքով կը սրբացընէ . բայց ստեղծուածը չկրնար ընդունելի ընել մարդս Աստուծոյ ։ Պիղծ եւ անհաւատարիմ մարդը ստեղծուածներով չսրբանար . իսկ հաւատարիմ մարդուն ամէն բան սուրբ է՝ աղօթքով եւ Աստուծոյ խօսքովը" ։ Ասոր վրայ եպիսկոպոսն՚երը եւ իրենց կողմնականները աղաղակեցին , "Ալ վկայի կարօտութիւն չմնաց . ահա՛ յայտնապէս հայհոյութիւն ըրաւ" ։

Կարդինալը հրաման ըրաւ որ կրակը պատրաստուի . եւ Վիշարդը կրկին բերդը խրկեց , որ ինչուան պէտք եղած պատրաստութիւնները ըլլալը՝ հոն մնայ ։ Երկու կրօնաւոր խրկեցին քովը որ խոստովանի . ան ալ պատասխանեց , "Ես չեմ խոստովանիր" ։

Բերդին կառավարիչը մէկ քանի բարեկամներ

Հետը առած՝ Միշարդին քովն եկաւ և հարցուց անոր՝ թէ հետերնին նախաճաշիկ ընել կ'ուզէ՞ մի ։ Ուզեց ․ նախաճաշիկը պատրաստուեցաւ ․ նստան ուտելու ։ Այս միջոցին Միշարդ երկար խօսեցաւ անոնց հետ՝ Տէրունական ընթրիքին և Քրիստոսի չարչարանացը վրայով , և յորդորեց զանոնք որ սիրով բարի գործքերու հետևէ ըլլան ։

Յետոյ երկու զինուոր եկան , և անոր չորս դին պարկերով վառօդ կախելէն ետև՝ թևերը ետին կապեցին , ու տարին ցիցին քովը՝ բերդին արևմտեան դրանը առջևը ու վանքին մօտ ։ Աս սպանման տեղին վրայ նայող բերդին պատուհանները պատուական վարագոյրներով ու բազմոցներով զարդարեր շիներ էին ․ Կարդինալն ու ուրիշ եպիսկոպոսներ փառաւորապէս բազմեր էին հոն՝ մարտիրոսին քաշելու տանջանքներուն վրայ նայելու ․ Մէկ կողմէն ալ թնդանօթները լեցուած պատրաստ՝ զինուորներն ալ լուցկիքը ձեռուընին վառած կայներ էին , որ եթէ ժողովուրդը զՄիշարդը ազատելու ընէ նէ՝ արգիլեն ։ Երբոր զանիկայ դէպ 'ի փայտակոյտը կը բերէին , այն երկու կրօնաւորները ըսին ․ «Պարո՛ն Գէորգ , աղաչէ՛ մեր Տիրամօրը որ քեզի համար բարեխօսութիւն ընէ իր Որդւոյն» ։ Անիկայ հեզութեամբ պատասխանեց ․ «Դադրեցէք , կ'աղաչեմ ձեզի՝ ալ մի՛ փորձէք զիս» ։ Եւ տարին զինքը փայտակոյտին քովը , ուր ծունկի վրայ գալով՝ իրեք հեղ ասանկ ըսաւ ․ «Ո՛վ Փրկիչ աշխարհի՝ ողորմէ՛ ինծի , ո՛վ երկնաւոր Հայր՝ հոգիս քու ձեռքդ կ'աւանդեմ» ։ Ետքը դարձաւ յորդորեց ժողովուրդը՝ որ Աստուծոյ խօսքը սիրեն , և չմոռնան անոր բաները , զորոնք Աստուծոյ շնորհօքը աշխատեցաւ սորվեցընելու անոնց ․ աս ալ ըսաւ՝ թէ «Իմ վարդապետու-

Digitized by Google

թիւնս մարդոցմէ հնարուած առասպել չէ . քանզի թէ որ սորվեցուցածս մարդոց վարդապետութիւն ըլլար նէ , մարդոցմէ պատիւ կը գտնէի . բայց Աստուծոյ խօսքին և իր շնորհքովը ինծի տրուած Աւետարանին համար՝ ահա՛ այսօր կը չարչարուիմ կոր . ո՛չ թէ տրտմելով , այլ ուրախ սրտով և համբերատար մտքով . ասոր համար խրկուեցայ ես՝ որ Քրիստոսի համար կրակով այրուիմ : ‘Նայեցէք՝ ու իմ դէմքիս վրայ ընաւ այլայլութիւն մը պիտի չտեսնէք . այս ահարկու կրակէն ես չեմ վախնար . և թէ որ Աստուծոյ խօսքին համար ձեր վրայ ալ հալածմունք գայ նէ , մի՛ վախնաք անոնցմէ՝ որ միայն մարմինը կրնան սպաննել , բայց ամենևին կարողութիւն չունին հոգին սպաննելու" : Յետոյ՝ իր վրայ ամբաստանութիւն ընողներուն համար աղօթք ըրաւ : Զինուորը ներումն խնդրեց , ան ալ յօժար կամօք ներեց . անատենը բռնկցուցին փայտակոյտը : Բերդին կառավարիչը մօտ եկաւ՝ ու ըսաւ որ կտրիճ կենայ , և իր մեղքերուն թողութիւն խնդրէ Աստուծմէ : Վիշարդ պատասխան տուաւ . "Ես կրակը մարմինս կը տանջէ , բայց հոգիս չկրնար թուլցընել" : ‘Նոյն պատմագիրը կ'ըսէ թէ՝ յետոյ Կարդինալին դարձաւ ու ըսաւ . "Ատ բարձր տեղը նստող ու իմ տանջանքներովս զուարճացողը քանի մը օրէն ան նոյն պատուհանէն վար պիտի կախուի՝ հիմակուան վայելած փառքին չափ անարգութեամբ" : Անատենը զինուորը քաշեց վիզը կապուած չուանը , ու խեղդուեցաւ վկան , և մէկ քանի վայրկեանէն բոլորովին այրեցաւ մոխիր դարձաւ :

Կարդինալը՝ այս յանդգնութեամբ գործած մեծ անգթութիւնովը՝ կը կարծէր որ ալ կատարելապէս յաղթական հանդիսացաւ հերետիկոսաց վրայ , և

քիչ առեններն բոլորովին բնաջինջ պիտի ըլլան ան երկրէն. սակայն այնպէս չեղաւ: Ըստ ըրած բաներնուն վրայ շատ մարդիկ սաստիկ զայրացան. և Ըսեստարանին վրայ անհոգ եղողներն անգամ մտածեցին՝ որ սանկ խռովութեանց մէջ իրենց կեանքն ու ստացուածքներն ալ ապահով չկրնար մնալ: Սուտ Միշարդին մահուանը վրայ շատ չանցած, քանի մը հոգի յանկարծ բերդը մտնելով Կարդինալին վրայ հասան, ու զարկին մեռցուցին, և անոր մարմինը ժողովրդոց ցուցընելու համար՝ անոյն պատուհանէն վար կախեցին, ուր որ նստեր էր Միշարդին այրուիլը տեսնելու համար:

ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԵԾԻՆ ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ՄԷՋ.

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

1547—1558

ԳԼՈՒԽ Ա.

Եդուարդ Զ.ին թագաւորութիւնը — Իր մահը, ու մահուան ժամանակին ըրած աղօթքը — Բարեկարգողները կը բռնուին — Լէտի Ճէյն Կրէյը թագուհի կ'անուանի — Մարիամ խոստամունք կ'ընէ բրօթէսդանդներուն — Իր մտքին մէջ կ'որոշէ պապականութիւնը նորէն հաստատել — Կրանմէր և Լէտի Ճէյն Կրէյը դատապարտանի կը կանչուին — Լէտի Ճէյն Կրէյին գլխատումը — Եղիսաբեթ իշխանուհւոյն վտանգը — Մարիամ թագուհւոյն հրամանը հերետիկոսութեան դէմ, և տղոց դաստիարակութեան վրայ — Բրօթէսդանդ եկեղեցականք կը մերժուին — Հռովմէական քահանայից վարքը — Անոնց հայհոյալից հրատարակութիւնները — Հռովմէական հանդէսներ ու արարողութիւններ ։

Հենրիկոս Ը. 1547, Յունուարի 28ին՝ վախճանեցաւ. իր միակ որդին՝ իշխան Եդուարդը (որ Եդուարդ Զ. կը յիշուի,) ինը տարեկան ըլլալով՝ անոր տեղը անցաւ ։ Ասիկայ ճշմարիտ Աւետարանական բրօթէսդանդ թագաւոր մըն էր ։

Digitized by Google

1552ին՝ շատ բաներ եղաւ աւելորդապաշտ արա-րողութիւնները եւս առաւել փճացընելու համար :

Եդուարդ մէկ քանի ամիս հիւանդ պառկելէն ետեւ՝ 1553, Յուլիսի 26ին մեռաւ :

Մեռնելէն մէկ երկու ժամ առաջ՝ կարծելով թէ քովը մարդ չկայ՝ սա աղօթքն է ըրեր :

«Ո՛վ Տէր՝ ազատէ՛ զիս այս ցաւալի ու թշուառ կեանքէս, և քու ընտրեալներուդ մէջն ա՛ռ. բայց ո՛չ թէ իմ կամքս, այլ քո՛ւկդ թող ըլլայ: Տէր՝ հոգիս քու ձեռքդ կ՚աւանդեմ : Ո՛վ Տէր՝ դուն՝ գիտես որ եթէ քեզի հետ ըլլամ նէ՝ ո՛րչափ երջանիկ կ՚ըլլամ. սակայն քու ընտրեալներուդ համար կեանք և առողջութիւն տուր ինծի՝ որ ճշմար-տապէս քեզի ծառայեմ : Ո՛վ Տէր իմ և Աս-տուած իմ՝ օրհնէ՛ քու ժողովուրդդ, և փրկէ՛ քու ժառանգութիւնդ : Ո՛վ Տէր Աստուած՝ փրկէ՛ Անգղիոյ մէջ ունեցած ընտրեալ ժողովուրդդ : Ո՛վ Տէր իմ և Աստուած իմ՝ աս թագաւորու-թիւնը պապականութենէ պաշտպանէ՛. և քու ճշմարիտ հաւատքդ թո՛ղ տիրէ, որ ես և իմ ժո-ղովուրդս քու սուրբ անուանդ գոհութիւն մատու-ցանենք՝ քու Որդւոյդ Յիսուսի Քրիստոսի համար»:

Աղօթքը լմնցընելէն ետեւ՝ դարձաւ նայեցաւ որ քովը կայնողներ կան նէ, «Հո՞ս էք եղեր», ըսաւ, «կարծեցի թէ դուրս էք ելեր» : Վերջին խօսքերը ասոնք էին. «Ալ մարիմ կոր. Տէր՝ ո-ղորմէ՛ ինծի, և ա՛ռ հոգիս»:

Այսպէս վախճանեցաւ Եդուարդ Զ. ուսում-նականութեան՝ հանճարի՝ և մանաւանդ աստուած-պաշտութեան կողմանէ երեւելի թագաւորը :

Անոր տեղն անցաւ իր մեծ քոյրը՝ Մարիամ իշխանուհին, յաջորդութեան կարգը անանկ պա-հանջելուն, և հայրենին՝ Հենրիկոս Ըն ալ կտա-

Digitized by Google

կով այնպէս պատուիրելուն համար : Աս Թագուհին կոյր նախանձաւոր Հռովմէական մըն էր : Եդուարդէն ետև աթոռին ժառանգը ինք ըլլալը առաջուց յայտնի ըլլալով՝ շատ կասկածներ մտաւ բոլոր ճշմարտութեան յարողներուն սրտին մէջ : Մանաւորապէս Եդուարդ Թագաւորը շատ վախցաւ , խորհելով որ՝ եթէ աս բանը ըլլայ նէ , ճշմարտութեան համար իր ըրած բոլոր ջանքերը պարապը պիտի ելլէ : Եւ ուստի երբոր ՙՆորդըմպըրլանտ դուքսը "Կտա՛կ ըրէ , ու Թագաւորութիւնդ Հենրիկոս Է.ին Թոռանն աղջկանը՝ Լէտի Ճէյն Կրէյին թող" , ըսաւ նէ , շուտ մը համոզուեցաւ :

Բայց Մարիամ իր թշնամեացը վրայ դիւրաւ յաղթութիւն ստացաւ՝ Բրօթէստանդներուն ձեռօքը : Բարեկարգութեան պաշտպանները հաւանութիւն չտուին օրինաւոր ժառանգին իր ժառանգութենէն զրկուելուն : Անոնց շատերնին միատեղ Մարիամ իշխանուհւոյն գացին , հարցուցին թէ բոլոր կրօնից վերաբերեալ բաները Եդուարդ Թագաւորին օրովը ինչոր էր նէ՝ անանկ պիտի թողուն մի : Իշխանուհին ամենահաստատ խոստմունքներ տալով հաւատացուց անոնց՝ թէ ամենևին փոփոխութիւն մը ընելու չէ . այլ միայն սա կ'ուզէ՝ որ զինքն ալ թողուն որ իր կրօնքը բռնէ : Ասոր վրայ շատ ազնուական մարդիկ ոտք ելան , և ըրին չըրին՝ վերջապէս Մարիամին ձեռքն անցուցին Թագաւորութիւնը . և Օգոստոսի 3ին՝ յաղթութեամբ Լոնտրա մտաւ Մարիամ՝ Թագուհի եղած :

Սակայն շատ չանցած՝ ըրած խոստմունքներէն դարձաւ , առանց ամենևին պատճառ մը տալու խօսքին վրայ չկենալուն . որ աստով յայտնապէս սա խոստովանած եղաւ , թէ Հռովմէականներ

Հերետիկոսներու հետ ըրած ուխտերնին աւրեն նէ, հոգ չէ: Այսպէս Մարիամ հաստատեց մտքին մէջն որ՝ Պապին իշխանութիւնն ու Հռովմէական կրօնքին պատիւը տեղը բերէ: Նախ և առաջ Բրոթեստանդ եպիսկոպոսները ելան, ու Հռովմէական եպիսկոպոսները նորէն իրենց առջի տեղերը բռնեցին:

Նոյեմբերի 13ին՝ Գրամեր արքեպիսկոպոսը և Լէտի Ճէյն Կրէյը ու իր այրը դատաստանի քաշեցին Կիլտհալ ըսուած պալատը. և Մարիամ թագուհւոյն դէմ դաւաճանութիւն գործող համարելով՝ անոնց դատապարտութեան վճիռը տուին:

1554ին Ուագ շարժութեան մէջ՝ առաւել ևս աղէտալի դիպուած մը պատահեցաւ: Թէպէտ և Լէտի Ճէյն Կրէյին այնչափ ակամայ կամօք թագուհի անունը վրան առնելը, ու ետքը մեծ ուրախութեամբ արքունի թագը ետ տալը շատ յայտնի էր ամէնուն, ու թէպէտ և անանկ ազնիւ բնութեան տէր էր՝ որ մարդուս գութը չէր ներեր առ ազնուութեան ձեռք դպցընելու՝ մանաւանդ անանկ դեռափթիթ հասակի մէջ. սակայն արիւնահեղ Մարիամ՝ որ միշտ կ'ատէր զանիկայ՝ մանաւանդ անոր կրօնքին համար, թէ և առաջ չկրցաւ համարձակիլ դատապարտութեան վճիռը 'ի գործ դնել տալու, բայց ետքը յարմար պատեհութիւն մը գտնելով՝ զանիկայ սպաննելու հրաման ըրաւ:

Ուստի Լէտի Ճէյն՝ որչափ որ իր ազգականացը փառասիրութեանը զոհ եղաւ նէ, իր բռնած կրօնքն ալ մեծ պատճառ մըն էր իւր սպաննուելուն: Փետրուարի 12ին՝ իր այրը Լօրտ Կիլտֆօրտ Տըտլին՝ որ դեռ տասնուինը տարեկան պատանի էր, գլխատուեցաւ Դաուըր Հիլ ըսուած բլուրին վրայ. մէկ ժամէն ետքն ալ Լէտի Ճէյնը նոյնպէս Թուրէ անցուցին այն մօտ տեղուանքը եղող

բերդի մը մէջ ։

Լէոն Ռ'էյնիէն հանդիպած այս ձախորդ դիպուածին վրայ ամէն մարդ լռեցաւ · մանաւանդ այս պատճառաւ որ բարեպաշտութեան և խելացութեան կողմանէ փոխոս նրևեշի մէկն էր ։

Պիտանելու արժանի բան է որ՝ իր մահուանը գործին մէջ դատաւորներուն քանի քանիները տարաժամ մահուամբ մեռան · որոնց մէկն ալ Մօրկան դատաւորը՝ Լէոն Ռ'էյնիին մահուան վճիռը տուողն էր ։ Լէոն Ռ'էյնիին մահէն մէկ քանի օր ետքը՝ մոլեգին խելագար մը եղաւ աս մարդը՝ ու այն վիճակին մէջ մեռաւ , անդադար աղաղակելով՝ որ Լէոն Ռ'էյնը աչքին առջեւէն անդին տանին ։

Կոյր նախանձաւոր Մարիամ թագուհին՝ կասկած բռնաւ թէ՝ իր քոյրը Եղիսաբեթ իշխանուհին (որ ետքէն թագուհի եղաւ ,) համաձայնութիւն ունէր իր իշխանութեանը դէմ ընդվզողներուն , և կամ օր կ'ըլլայ որ իր թշնամիները զանիկայ գործիք կ'ընեն՝ իրեն վնաս մը հասցընելու ։ Մեծ Եպարքոս Կարտինալն ալ շատ կ'ուզէր որ աս իշխանուհին սպաննուի · քանզի՝ երբոր Մարիամ մեռնէր , ու Եղիսաբեթ աթոռը նստելու ըլլար նէ , գիտէր գլխուն գալիքը ։ Ուստի ակնարկէօ հնարքներ բանեցուցին Եղիսաբեթին դէմ զանիկայ յանցաւոր հանելու համար · և Կարտինալին՝ ու ժողովք անդամներէն տասնուինը հոգիի առջև քննութիւն ըլլալէն ետև՝ բերդը խրկեցին բանտարկուելու , ու զանիկայ մատնիչներու սանդուխէն ներս մտցուցին՝ որ աս բանը ան օրերը մահուան կարապետ էր · և Եղիսաբեթ ինքն ալ անտանկրասեպեց թէ պիտի մեռցընեն զինքը ։ Սակայն այս փորձութիւններուն մէջ չակաբացաւ · և կ'երևէր որ իր յոյսը Աստուծոյ օգնութեանը վրայ էր ։ Բայց Քրիստոսի վրայ հաստատեալ

Digitized by Google

յոյս ունենալը կամ չունենալը չէնք գիտեր աղէկ մը ։ Թէպէտ և Ռուստարանին վարդապետութիւններուն յարեալ էր , սակայն և այնպէս դրսուանց Հռովմայ եկեղեցւոյն արարողութիւնները կը կատարէր , ու պատարագի կ'երթար ։ Բայց այս բռնած ճամբովը անհնար բան էր՝ որ Կարտինէրը իր դիտաւորութիւնները 'ի գործ դնելէն ետ կենալու համոզուէր . անիկայ իր գործը յառաջ տարաւ մինչև այն աստիճան , որ բերդին կառավարիչին հրամանագիր խրկեց՝ ժողովին անդամներէն մէկ քանիներուն ստորագրութեամբը՝ որ Եղիսաբեթը սպաննէ ։ Բերդին կառավարիչը չհամարձակեցաւ՝ աթոռին ժառանգ ըլլալու Եղիսաբեթ իշխանուհւոյն դէմ եղած այս հրամանը անմիջապէս կատարելու , որ դեռ դատաստանը տեսնուած կամ դատապարտուած չէր ։ Ուստի ելաւ գնաց Թագուհիին . ան ալ՝ "Ես աս բանը չեմ գիտեր , աղէկ ըրիր որ ան հրամանը չկատարեցիր" , ըսաւ բերդին կառավարիչին . բայց որովհետև Կարտինէրին ասանկ բան մը ընելուն . ինչու անհաճութիւն մը չցուցուց , ուստի ասկէ յայտնի կ'երևի որ՝ այս բանը չըլլալուն փափաք մը ցուցընելը սուտ էր ։ Սակայն Եղիսաբեթը իր մէկ հատիկ քոյրը ըլլալուն համար՝ չուզեց որ անոր սպանման վճիռը ինքը տայ ։

Մայիս ամսուան մէջ՝ Եղիսաբեթը Ուստօղք խրկեցին անգութ վերակացուի մը ձեռօք , որուն հետ մէկտեղ ազնուական մը կար , որ ան չըլլար նէ՝ իշխանուհւոյն չքաշածը չէր մնար այն գազանաբարոյ մարդուն ձեռքէն ։ Հոն քանի մը ամիս անցուց մեծ նեղութիւնով . ամէն օր կը սպասէր կամ հրապարակաւ գլխատուելու , և կամ գաղտնի կերպով սպաննուելու ։ Օր մը՝ երբոր մէկ կաթ ծախող կնկան մը ուրախ սրտով երգելը լսեց ,

Digitized by Google

«Ո՛ւրիշ աղէկ է կաթ ծախող ըլլալ, քան թէ իշխանուհի», ըսաւ, «երանի՜ թէ ան իմ տեղս անցնէր, ու ես ալ անոր տեղը»։ Ասիկայ շատ ազդու օրինակ մըն է բարձր աստիճանի մէջ եղող անձանց ինչ նեղութիւններու ենթակայ ըլլալուն ։

Մարտի 4ին՝ Թագուհին հրովարտակ հանեց եպիսկոպոսներուն, որով Եդուարդ Թագաւորին օրովը եղած անկարգութիւնները ըստ իւր կարծեացը ցուցընելէն ետև, կը պատուիրէր եպիսկոպոսներուն՝ որ իր հօրը օրովը եղած եկեղեցական կանոնները ու օրէնքները զգուշութեամբ կատարեն. ասկէց զատ՝ կրօնական բաներու մէջ արքունի իշխանութեան հնազանդելու համար ըրած երդումներնէն արձակեց եկեղեցականները, և հրամայեց որ՝ հերետիկոսութեանց ու եղեռնագործութեանց առջևը առնեն՝ մանաւանդ եկեղեցականաց մէջ եղածներուն. և ան հերետիկոսութիւնները հանողները ու անանկ յանցանքներ գործողները ըստ արժանւոյն խրատեն՝ պատժեն ։ Նաև աս պատուէրն ալ կար՝ որ հերետիկոսական գրքերը դատապարտեն, ամուսնացեալ եկեղեցականներուն բոլորն ալ պաշտօնէ հանեն, ու կնիկներնէն զատեն, և այն յանցանքին արժանաւոր պատիժը տան. և Հենրիկոս Թագաւորին օրովը ինչ արարողութիւններ ու տօներ կային նէ, անոնց ամէնն ալ նորէն պահուին ։ Եդուարդին Թագաւորութեանը ժամանակը կարգ առնող եկեղեցականներէն՝ որն որ իր պաշտօնին մէջ մնալու արժան տեսնեն նէ, զանիկայ վերստին ձեռնադրեն ։ Վարժապետներն ալ աղէկ քննեն, և թէ որ մէկուն ծուռ վարդապետութիւններ ընդունած ըլլալուն վրայ կասկածի երթալու ըլլան նէ՝ զանիկայ հանեն, ու անոր տեղը Հռովմէական վարժապետ մը դնեն. որպէս զի

տղայքը կարող ըլլան պատարագի ժամանակ իրենց վերաբերեալ պատասխանը տալու քահանաներուն ։ Հռովմէականաց բռնած ճամբան միշտ աս է ։ Ան երկիրներն որ իրենց մոլորութիւններուն դէմ հակառակութիւն մը չկայ՝ կամ եղածը ոչինչ բան մըն է նէ , ան եղողանքի տղաքները խորին տգիտութեան մէջ կը թողուն ․ սակայն այն տեղերն որ ճշմարտութեան լոյսը կը հասնի , և տգիտութեան խաւարը փարատելու կ'ըլլայ նէ , շուտով իրար կ'անցնին ու կը սկսին տղոցը միտքը աւելորդապաշտութիւններով նախապաշարել ․ և աս ընելով՝ խելքերնին կը կարծեն թէ՝ աւ Աւետարանին լոյսը անոնց մտքերուն մէջը մտնելու տեղ չմնար ։

Թագուհին՝ աս ըրած պատուէրներուն սաստկութիւնը ցուցընելու մօք՝ ինք իր վճռովը հրամայեր էր հրովարտակին մէջ՝ որ այս ինչ անունով չորս եպիսկոպոս պաշտօնէ հանեն՝ ամուսնացած ըլլալնուն համար ․ իրեք ուրիշ ալ ․ վկայականներնուն մէջ այսպէս գրուած ըլլալուն համար , թէ "Որչափ ատեն որ բարի վարքերնուն վրայ մնան նէ , այնչափ ժամանակ եպիսկոպոսութիւն պիտի ընեն" ։ Հրովարտակին մէջ աս եօթը եպիսկոպոսներուն համար ըսեր էր թէ՝ "Իմացայ որ ատոնք մոլար վարդապետութիւններ կը սորվեցնեն , և Աստուծոյ օրէնքներուն ու ընդհանրական եկեղեցւոյն սովորութեանցը հակառակ բաներ կ'ընեն" ։ Այսպէս եօթը եպիսկոպոս անմիջապէս իշխանութենէ ելան՝ Բարեկարգութեան յարելնուն համար ․ և աս բանը միայն թագուհւոյն կամքովը և իշխանութեանը եղաւ ․ և ասանկով իր հօրը ու եղբօրը եկեղեցւոյ վրայ բանեցուցած իշխանութենէն աւելի իշխանութիւն բանեցուցած եղաւ ինքը , որ աս բանիս եկեղեցւոյ դէմ ըլլալը ինք կը ըմբռնէր

Digitized by Google

խոստովանած էր ։ Գրամէրը՝ Միտլէն և մէկ քանի ուրիշ եպիսկոպոսներ ալ պաշտօնէ հանեցին՝ զանազան պատճառանքներ գնելով վրանին ․ երկու ուրիշ եպիսկոպոս ալ մեռան ․ և ասոնց ամենուն տեղը նոր մտնող Հռովմէադաւան եպիսկոպոսները տասնուվեց հոգի էին , որոնք ան նոյն տարին մտան եկեղեցւոյ մէջ , և զանիկայ կրկին իր առջի վիճակին դարձուցին ։

Այս նոր նստող առաջնորդները առանց ժամանակ անցընելու՝ Թագուհւոյն պատուէրները սկսան կատարել ։ Ամէն եկեղեցւոյ մէջ ըստ նախնի սովորութեան պատարագ կ'ըլլար , ու այլ և այլ հին մնապաշտական թափօրներն ու աբարողութիւնները կը կատարուէին ։ Այս հրովարտակին Լոնտրայի մէջ տարածուած օրինակներուն հետ յաւելուած ազդարարութիւն մ'ալ կար Պօննէր եպիսկոպոսէն , որով իր թեմին մէջ գտնուող տասուերկու տարուընէ վեր եղողներուն ամենուն ալ պատուէր կու տար՝ որ քահանաներուն երթան խոստովանին , և ըստ սովորութեան Հռովմէականաց՝ հաղորդ առնեն յառաջիկայ Զատկին ։ Քաղաքապետը պատուիրեց Լոնտրայի խորհրդականներուն ամենուն ալ՝ որ պահապաններուն ապսպրեն որ ամէն տուն երթան , պատուիրեն տանը մեծերուն՝ թէ հարուստներուն և թէ աղքատներուն՝ որ թէ իրենք և թէ կնիկնին՝ թէ իրենց զաւկըները և թէ սպասաւորները պարտական են ան նոր հաստատուած կրօնական պատուէրները ամէն կերպով պահելու ․ և որու համար որ ան պատուէրներուն դէմ յանցաւոր գըտնուին ըսեն 'նէ , շուտով գան խմացընեն ։

Արօթէադանգ եկեղեցական՝ ալ չմնաց ․ քանզի Թագուհին աթոռը նստածին պէս , անոնց մէջ գըտնուող երևելի քարոզիչները ըռնեցուցին ․ ամուս

նացած քահանաներուն դէմ ելած հալածանքներուն համար անոնք ալ քահանայութենէ ելան ։ Ասոնց շատը ձգեցին ուրիշ երկիր փախան , շատն ալ թանտարկուեցան ։ Եկեղեցական պատմագրին մեկուն հաշուին նայելով՝ անատենը տասնուվեց հազար եկեղեցական կար Անգղիոյ մէջ , և ասոնց տասուերկու հազարի չափը պաշտօնէ ինկան , ու առանց մէկ ստակի՝ կնիկներովնին ու զաւկըներովնին յետին նեղութեան մէջ ինկած մնացին , Հենրիկոսին օրովը՝ պաշտօնէն զրկուող կրօնաւորներուն տրուած ոչինչ թոշակն անգամ ձեռուընին անցնելու հնարքը չըլլալով ։ Ասկէ 'ի զատ՝ անոնց դէմ սաստիկ հրաման եղաւ որ իրենց կնիկներէն զատուին։

Աս իրենց ըրած անիրաւութիւնները ծածկելու համար՝ եկեղեցականաց ամուսնանալ արժան չըլլալուն վրայ խել մը գրքեր հանեցին . որ աս բանիս օրինաւոր ըլլալը ա՛յնքան յայտնի ցուցուած է Սուրբ Գրոց մէջ , որ ալ ասոր վրայ երկար բարակ վէճի մտնել հարկ չէ հոս ։ Աս աղէտալի վիճակին մէջ ինկողներուն մէկ քանին աս բանիս դէմ գրեցին , ու ցուցուցին որ ան Հռովմէական քահանայից ծախած անարատութիւնը ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն իրենց ըրած բազմատեսակ ապօրինաւոր գործքերը ու անառակութիւնները ծածկելու պատրուակ մը ։ Հռովմէական եկեղեցականաց երևելիներէն շատերուն ունեցած զաւկըները աս բանիս ստուգութիւնը կը հաստատէին ։ Պօննէր եպիսկոպոսը՝ Սավէյճ անուն Լէյսէստըրշիրի քահանայի մը պոռնկորդին կը սեպուէր առհասարակ . և Պօննէր՝ ինքն ալ տասնակ զաւակներու հայր էր ։ Ասո-տի՝ Սթրայփ պատմագրին ըսածին պէս՝ աս ատեններս եկեղեցին աղէկ մը լեցուած էր տգէտ ու անառակ քահանաներով , թեպէտև չամուսնացած ։

Digitized by Google

Անոնք մէյմէկ գեղ կը խրկուէին․ կ՚երթային ի՞նչ կ՚ընէին՝ հարցընես նէ․ քաներնին գործերնին սա էր․ եկեղեցւոյ պաշտօնները կատարել լփըռտելով՝ անանկ լեզուով մը՝ որուն առհասարակ ո՛չ իրենք և ո՛չ ժողովուրդը տեղեկութիւն ունէին․ ժողովըրդոց հետ կռիւ ընել, իւղագինը, օրհնած ջուրին սակը, հաւկիթներ, իրենց երեքամսեայ իրաւունքը, մեռելոց քաւարանէն ազատուելուն համար մատուցուած պատարագին սակը պահանջելով, եւ։ Անոնք՝ որ բարձր աստիճանի եկեղեցականներ էին, մեծ պատուոյ և փառաց մէջ էին․ իսկ ստորին կարգի եղողները շատ անարգ մարդիկ էին․ քանզի այնչափ Բրօթէստանդ քահանաներ իրենց եկեղեցիէն հանուած էին, որ եթէ կրթուած ու խոհեմ կրօնաւորները ընտրելու ըլլային նէ, շատ պարապ տեղեր պիտի մնար․ անոր համար՝ առանց քննելու անոնց որպիսութիւնը, ամէն մէկը մէյմէկ տեղ կը խրկէին։ Անոնցմէ շատերը Սուրբ Գիրք կարդալու և Աւետարան քարոզելու կողմանէ բոլորովին անհոգ էին․ հապա խելըրնին կու տային իրենց պաշտպաններին տանը պարտէզը շիտկելու, անոր հաւերը ու Թռչունները նայելու, ու եկամուտներնին հաշուելու․ սակայն և այնպէս՝ Աւետարանականները մատնելու, և զանոնք կերպ կերպ նեղութիւններու մէջ ձգելու ջանքէն ետ չէին կենար։ Իսկ այն ստորին կարգի կրօնաւորները՝ որ յիշեցինք, թէպէտ և շատ նուաստ մարդիկ էին, բայց եպիսկոպոսները միշտ կը բարձրացընէին զանոնք։ Եկեղեցական ժողովի մը մէջ՝ Պօննէր եպիսկոպոսը բոլոր մարդոցմէ և հրեշտակներէն ալ վեր կը դասէր քահանաները։ Բրած խօսքերուն մէկ քանիները ասոնք են․ կ՚ըսէր թէ, «Քահանաները բոլոր մարդոցմէ երկրպագութիւն

ընդունելու արժանի են , և անոնք Մարիամ Կոյսին նման են" . աս բանձներուն ճշմարտապէս տեսնել ըլլալն ալ աս կերպով կը հաստատէր . "Սրբագործութեան ժամանակ՝ քահանան հինգ բառով Նշխարը Քրիստոսի մարմնոյն կը դարձընէ" , կ'ըսէր , "և Կոյս Մարիամին զանիկայ իր թևերուն վրայ առնելուն նման՝ քահանան ալ կը վերցընէ Քրիստոսի մարմինը , կը պտըտցընէ , և ձեռուըներովը կը շօշափէ . ուստի ասկէ յայտնի է որ քահանայք հրեշտակներէն գերապատիւ են . քանզի հրեշտակներէն մէկուն կարողութիւն տրուած չէ Քրիստոսի մարմինը շինելու . ըսել է որ քահանաներուն պիտի յետինը՝ ամենաբարձր հրեշտակին երկինքին մէջ ընելու կարող չեղած բանը կրնայ ընել աշխարհիս մէջ . վասն որոյ քահանայք մեծ պատուոյ արժանի են աշխարհիս բոլոր թագաւորներուն՝ իշխաններուն և մեծերուն առջին . քանզի քահանան թագաւորէ ալ՝ մեծ՝ և հրեշտակէ ալ երանելի է՝ իր Արարիչը ստեղծելովը", ԼԶ , ԼԸ :

Երևելի եկեղեցական հանդէսներ ըլլալու կողմանէ՝ Մայիս ամիսը առաջին էր . և աս ամսուն տասնին՝ հանգուցեալ Թագաւորաց հոգւոցը համար պաշտօն կը կատարուէր Վեստմինիստրի և Սուրբ Պօղոսի եկեղեցւոյն մէջ : Աս տօնիս՝ մեծերը շատ տեղ պատարագուց կու տային Հենրիկոս Էին և իր թագուհւոյն , Հենրիկոս Ըին , և Արականացի Կատարինէ թագուհւոյն , ու նաև Էդուարդ Զին հոգւոցը համար :

Մայիսի 23ին՝ Լոնտրայի մէկ հրապարակին մէջ կնիկ մը նստեցուցին՝ գլուխը տախտակի մը մէջ անցուցած . ու մէկ քանի օրէն ետքը՝ երկու կնիկ ու իրեք էրիկ մարդ ալ նոյն պատիժը կրեցին : Ասոնց տեսնել պատժուելուն պատճառը հաւանա-

Digitized by Google

կանխաբար ալ ըլլալու էր, որ Մարիամ Թագուհւոյն Սպանիոյ Թագաւորին հետ ամուսնանալուն դէմ՝ Հասարակութեան մէջ եղած տրտունջը դադրեցընեն. քանզի աս բանիս վրայ մեծ վախ ինկաւ ժողովրդոց մէջ, կասկածելով՝ որ չըլլայ թէ ան կոյր նախանձաւոր Թագաւորին իր հպատակներուն ըրած անգթութիւնները՝ Անգղիոյ մէջ ալ ընէն, և սրբաքննութեան ատեան սահմանուի :

ԳԼՈՒԽ Ը :

Փիլիպպոս Թագաւորը Անգղիա կը հասնի — Պոններ իր Թեմին քաղաքներուն այցելութիւն ընելու կ'ելլէ — Խորհրդարանը Պապին կը հնազանդի — Հռովմէական եկեղեցին նորէն կատարեալ իշխանութիւն կը ստանայ Անգղիոյ վրայ :

1554, Յուլիսի 20ին՝ Փիլիպպոս Թագաւորը Անգղիա հասաւ, ու մէկ քանի օրէն ետքը ամուսնացաւ Մարիամին հետ Վինչեստր քաղաքը :

Փիլիպպոս նայեցաւ որ ազգը շատ տհաճութիւն կը ցուցընէ կոր աս բանիս դէմ նէ, մտածեց որ ժողովրդոց աչքը մտնելու համար մէկ քանի բաներ ընէ : Աս նպատակաւ Եղիսաբեթ իշխանուհին, և մէկ քանի ուրիշ երևելի բանտարկեալներ արձըկեց. անկէ ետև՝ իր այս կեղծաւորեալ մարդասիրութիւնը չկտրեց Եղիսաբեթէն, այլ միշտ կը պաշտպանէր զանիկայ իր թշնամիներէն. բայց աս բանը ընելուն բուն նպատակը սա էր. կը խորհէր որ Մարիամ զաւակ պիտի չկրնայ ունենալ. ելլէ մեռնի նէ, ալ անկէ ետև Անգղիոյ վրայ իշխանութիւն պիտի չունենայ. փոխանորդ Եղիսաբեթին հիմա սաստիկ բարեկամութիւն կը ցուցընէր, որ քոյրը մեռնելէն

Digitized by Google

ետև զանիկայ առնու իրեն կին , ու Անգղիոյ վրայ ունեցած տէրութենէն չզրկուի ։ Ինչուան այսչափին հասաւ Սպանիոյ ինքնակալին Անգղիացւոց ցուցուցած բարերարութիւնը , ու հոս կանգ առաւ ․ բրօթէզդանդ եկեղեցական մ'ալ ազատելու ձեռքը վրայ չգնաց ։

Ըս ամառ Հռովմէական եպիսկոպոսները իրենց թեմերը այցելութեան գացին՝ որ տեսնեն թէ թագուհւոյն հրովարտակով պատուիրած բաները կը պահուին կոր մի ։ Արժան է հոս Պօննէրին աս միջոցին ըրածներուն վրայով քիչ մը խօսիլ ․ բայց առաջ պէտք է Սրբոյն Պօղոսի մայր եկեղեցին՝ խաչ մը տնկելու համար կատարուած արարողութեան ինչ ըլլալը հասկըցընել ։ Խաչափայտը , որ էր խոշոր փայտէ խաչ մը՝ Քրիստոս վրան խաչը ելած , երկու քովն ալ մէյմէկ արձան , մէկը Մարիամ՝ Քրիստոսի մայրը , միւսն ալ Յովհաննէս առաքեալը , կը բերէին եկեղեցւոյն յատակին վրայ կ'երկընցընէին ։ Յետոյ՝ եպիսկոպոսն ու իր կրօնաւորները զգեստաւորեալ կու գային բոլորտիքը կը շարուէին ․ ու խեղ մը բաներ կարդալէն ու երգելէն ետև՝ սուրբ ջրով կ'օծէին ․ ետքը մէկիկ մէկիկ առաղալով կը մօտենային , և մեծ ջերմեռանդութեամբ կը համբուրէին ան արձաններն ու խաչը ։ Ըս արարողութիւնները լմննալէն ետև՝ խաչափայտը իր որոշուած տեղը կը կանգնեցընէին ․ աս միջոցին դպիրներն ալ բարձր ձայնով օրհնութեան երգը կ'երգէին , և 'ի նշան ցնծութեան որչափ զանգակ կար նէ , կը հնչեցընէին ։

Պօննէր եպիսկոպոսը այցելութեան ելաւ՝ Սեպտեմբերի 6ին ։ Իր թեմին մէջ քիչ մը տեղ պտըտելէն ետև՝ Հատհամ հասաւ ․ ու նայեցաւ որ ան եկեղեցին ոչ խաչափայտ մը կանգնեցուցած է ,

Digitized by Google

ոչ հաղորդութեան նշխար կայ եկեղեցւոյ մէջ կախուած , և ոչ ըստ սովորութեան զանգակ չալելով Եպիսկոպոսին գալուստը բարեւել կայ : Ասոր վրայ սաստիկ զայրացած՝ սկսաւ եկեղեցւոյն մէջ փոխանորդին վրայ թափել իր բոլոր բարկութիւնը . ալ անէծք ու հայհոյանք չմնաց՝ որ չընէր ողորմելի կրօնաւորին : «Տէր իմ՝ ըսաւ փոխանորդը , շատ շուտով եկար , ամենևին յոյս չունէինք սանկ յանկարծ գալուդ , հիմա ինչ որ կ'ուզես նէ՝ շուտով ամէնն ալ կ'ընենք . հրամայէ մեր տունը , հոն սեղան կը պատրաստուի կոր , հաց ուտենք» . այսպէս փոխանորդը խեղճ մը խօսքերով ինքզինքը արդարացընելու ու Եպիսկոպոսին բարկութիւնը իջեցընելու աշխատեցաւ . սակայն անիկայ այնպէս կատղեր էր , որ ամենևին ականջ չէր դներ անոր խօսքերուն . հապա՝ «Մորիր քովէս՝ ա'նիծեալ և անզգամ հերետիկոս», ըսելով , ձեռքը վերցուց փոխանորդին ուժով ապտակ մը զարնելու , սակայն քովը Սըր Թոմաս Ճ'օնէլինը կայնած ըլլալով՝ դիպուածով անոր ականջին եկաւ ապտակը : Այսպէս հեծաւ իր ձին՝ ու առաւ քալեց Սուէյլ քաղաքը՝ ժողովուրդը մեծ զարմանքի մէջ թողուցած : Աս այցելութեան միջոցին՝ Պօննէրին շատ ըրածներին ալ իր գրութիւններէն յայտնի է , որոնց մէջ շատ ասանկ հարցումներ կան . «Եկեղեցականներէն ամուսնացող և ամուսնացածներէն կնոջմէն չթողուող կա՞յ մի . Հերետիկոսութիւն պաշտպանող , Անգղիարէն լեզուով աղօթք ընող մարդ կը գտնուի՞ . Հաղորդութիւնը ուղիղ կերպով կը կատարե՞ն կոր մի», եւն , եւն : Ասոնցմէ յայտնի կ'երևնայ թէ՝ աս այցելութեան ելլելուն բուն նպատակը՝ Բարեկարգութեան յարողները փնտռել՝ գտնել և չարչարել էր :

Երբոր այս նշանաւոր հալածիչը այլ բաներով զբաղած էր, Քրիստոսի աշակերտներն ալ ուրիշ բաներով զբաղած էին. թէպէտ և բանտարկեալ, բայց բանտի մէջ ալ կարող էին Սուրբ Աւետարանին խոստմունքները կարօտելոց առջին դնել, և մեղքէն ետ կենալու յորդորել զանոնք. աս մարդիկն ալ ասանկ կ՚ընէին:

Հոկտեմբերի սկիզբը՝ յիսունէն աւելի անձինք բանտարկուեցան Լոնտրայի մէջ՝ քովերնին Գերմանիայէն եկած գրքեր գտնուելուն համար, որոնց մէկ քանին երևելի մարդիկ էին: Նոյեմբերի 4ին՝ հինգ քահանայ ապաշխարանք քաշեցին, Եդուարդ Թագաւորին օրովը եղած օրէնքներուն համեմատ ամուսնացած ըլլալնուն համար. ասոնք աս բանիս համար քահանայութեան պաշտօնէն զրկուած էին, բայց երբոր կնիկներնին թողուցին՝ և ապաշխարանք քաշեցին նէ, նորէն ընդունուեցան:

Աս ատեններս էր որ Պօններ հրաման հանեց՝ որ եկեղեցիներու պատերուն վրայ Սուրբ Գրքէն առնուած որչափ խօսքեր գրուած կայ նէ, անոնց ամէնն ալ աւրեն: Աս գրուածները Եդուարդին Թագաւորութեանը ժամանակները եղած ըլլալուն համար, աս Եպիսկոպոսը «Անօրէնութեան որդւոց հերետիկոսութիւններն են անոնք, կ՚ըսէր, որով մոլութեան ճամբայ կը բանան, և առաքինութեան ճամբան կը գոցեն»: Աւստի եկեղեցպաններուն ապրսպրեց՝ որ Սուրբ Գրոց խօսքերէն պատի կամ քարի վրայ գրուած չմնայ:

Երբոր Պօններ այսպէս եռանդով ճշմարտութիւնը հալածելու ետևէ էր, Կարտինէր եպիսկոպոսն ալ ոչինչ ընդհատ՝ մանաւանդ թէ աւելի ժրութեամբ աս սատանայական գործին մէջ կ՚աշխատէր: Այցելուներ ղրկեց Օքսֆօրտ և Կան-

Digitized by Google

տարբերիգխա քաղաքները , որ երթան Ճեմարաններն ու Համալսարանները աչքէ անցընեն ։ Գտցին ու խռովութիւն մը ձգեցին . և Համալսարաններուն շատ անդամները դուրս ըրին ։

Ընգղիոյ Պարլամէնդն ալ՝ աս ատեններս ժրու_թեամբ Հռովմէականութիւնը նորէն հաստատելու ետեւէ էր ։ Վճիռ եղաւ՝ որ 1529էն հետէ Պապին իշխանութեանը դէմ հաստատուած բոլոր օրէնք_ները խափանուէին ։

Երկրորդ վճիռ մ'ալ աս եղաւ՝ որ Հերետիկոս_ներուն ու Լոլլարտներուն դէմ հին ատենները ինչ կանոն որ կար նէ՝ Հենրիկոս Ը.ին և Եդուարդ Զ.ին օրովը խափանուած , անոնց ամէնն ալ նորէն հաստատուի ։ Անանկով հերետիկոսները կրկին Հռովմէական եկեղեցականաց ձեռքը ինկան , և ինտոր որ առաջ՝ ուզած մարդերնին կը բռնէին , բանտը կը նետէին , կը դատէին և կը դատապար_տէին նէ , անանկ հիմա ալ կարողութիւն ունէին աս բաները ուզածնուն չափ ընելու ։

Պարլամէնդի ժողովը որոշեց որ ուրախութեան հանդէս մը կատարուի , Ընգղիոյ Հռովմայ Պապին հետ հաշտուելուն համար . ամէն տեղի պաշտօնա_տարներուն գիր խրկուեցաւ , որոնց մէջ խօսուած_ներուն նիւթը սա էր որ՝ "Ալ հիմա Ընգղիոյ տէ_րութիւնը կրկին Աստուծոյ շնորհքը ձեռք ձգած է , և մայր սուրբ եկեղեցւոյ հետ միացած է". և Ամենակարող Աստուծոյ ընծայած աս և ասոնց պէս ուրիշ անհամար պարգևներուն համար՝ հրաման կար ան թուղթերուն մէջ՝ որ պատարագներ ըլլայ՝ , և գոհութեան երգեր երգուի , ու կրակավա_ռութիւններ ըլլայ ամէն տեղ յուրախութիւն հա_սարակաց ։ Աս միջոցիս Փիլիպպոս Թագաւորն ու Մարիամ Թագուհին եղան հանդէսով , Կարտինէր

եղիսաբեթեան առջեւնուն՝ Կարդինալն ալ միատեղ ծիրանիներով զգեստաւորեալ՝ իր խաչն ալ առջեւէն մէկը բռնած , քաղաքին չորս դին պտըտեցան : Ճամբաներուն մէջ 'ի զինքն հանդիսիս կայնողներուն առատ առատ օրհնութիւն կու տար Կարդինալը : Բայց աս անգամ ըրած աս խնդիստակութիւններուն՝ առջի անոններուն պէս յարգութիւն չկար . ժողովուրդը արհամարհանք մը ցուցուց անոր՝ ու իր պարգեւած օրհնութեանցը :

Եւ օրերս Հռովմէականք անձրեւի պէս գիրք թափելու եւեկ էին . բայց ինչպէս որ իրենց սովորութիւնն էր , Սուրբ Գիրք կարդալը կ'արգիլէին միշտ : Ատենագրին մէկը երեսուն պատճառ հրատարակեց՝ Ընգղիարէն լեզուով Սուրբ Գիրք տարածուելուն դէմ : Հրատարակած ճառին մէջ կ'ըսէր թէ , "Ընկղիայ մարդուս հոգին կը կորսնցընէ. եւ թէ աս դատապարտելի ազատութեամբս մարդիկ վերջապէս բոլոր սուրբ խորհուրդները ոչինչ բաներու տեղ կը դնեն կոր , եւ իրենց Ընգղիարէն Աստուածաշունչին մէջ բոլոր չգտնուած բաները (բոլոր վարդապետութիւններն ու օրէնքները) կը դատապարտեն կոր . թէ Քրիստոսի ընդհանրական եկեղեցին երբեք հաւանութիւն տուած չունի աս բանին՝ որ Աստուածաշունչը աշխարհիկ բարբառի թարգմանուի . այլ ամէն ժամանակ ուրիշ մոլորութեանց հետ մէկտեղ աս բանիս ալ դէմ առած է : Ասոր թող ամէն մարդ մէկդի ձգէ սա Ընգղիարէն դատապարտեալ Աստուածաշունչները , եւ թող Աստուծոյ խորհուրդները յարգութեամբ բերնանց սորվի , եւ Սուրբ Գրոց մէջ չգտնուած բաներու ալ հաւատայ": Զարմանալի բան մըն է որ՝ Սուրբ Գիրք տարածուելուն դէմ հինաւուց հակառակամարտ պապականաց անոր բռնած խօս-

քերը որչափ համաձայն են՝ հոս տեղս յիշուած մատենագրին վարդապետութեանցը ։ "Ճանապարհ ճշմարտութեան և Քրիստոսի" անունով ուրիշ ճառ մըն ալ հրատարակուեցաւ . ասիկայ յորդորակ մըն էր ժողովուրդին՝ որ մօտերս երեսէ ձգուած ան հինաւուրց աղամանդներուն յարգը ճանչնան , և գթառատ Մարիամին աս նոր և սքանչելահրաշ թագաւորութեանը մէջ՝ ան հին սովորութիւնները նորոգուելուն վրայ ուրախանան և ցնծան ։

ԳԼՈՒԽ Գ ։

Հալէս դատաւորը — Ճիւէլ — Բրօթէստանդները այրելու հրաման կ'ելլէ — Հուփր և ուրիշներ ալ այրուելու կը դատապարտուին — Ռօճէրս՝ Սմիթֆիլտի մէջ կ'այրուի — Հուփրին տանջանքը ու մահը ։

Հոս արժան կը համարիմ Քէնգցի Յակոբոս Հալէս անունով՝ արքունական ատեանին մէկ իմաստուն և աստուածավախ դատաւորին գլխուն եկածը համառօտ պատմել ։ Ճէյն Կրէյը թագուհի նստեցընելու համար եղած խորհուրդին դէմ էր աս մարդը . և ուստի պէտք էր որ Մարիամ թագուհին որ նստաւ նէ՝ աս մարդուն պատիւ ընէր . բայց ինչ օգուտ որ հերետիկոս էր . և շուտով աս մարդուն գլուխը փորձանքի հանդպցընելու միջոց մը ձեռք ձգեցին ։ Մարիամին թագաւորութեանը առաջին տարին՝ որ դեռ պատարագին դէմ հաստատուած օրէնքը արքունի հրամանաւ աւրուած չէր , Քէնդի սահմաններէն մէկ քանի քահանայ բռնուեցան՝ նոր կերպով հաղորդութիւն ընելնուն համար , և ատեանը քաշուեցան ։ Յակո-

Digitized by Google

բան ալ մնաց գտնը տանելով՝ ան առանձին օրէնքին Համեմատ վճիռ տուաւ ։ Եւ պատճառաւ Կարտինէր՝ 1553 Հոկտեմբերի Յին՝ ատեանի Հրաւիրեց աս դատաւորը, և ըսաւ որ՝ «Թէպէտ և օրէնքը քեզի պաշտպան ունիս, սակայն պէտք էր որ Թագուհւոյն ընդունածին Համաձայն կերպով մը վճռէիր»։ Սոր վրայ Յակոբոս ինքզինքը պաշտպանեց նէ, ալ դատաւոր չես՝ ըսաւ Կարտինէր լմընցուց ։ Եւ ալ Թագուհւոյն կամքին Հնազանդ ըլլալը ցուցընելէն ետև՝ դուրս ելաւ գնաց ։

Մէկ քանի օր չքշեց՝ բանտը դրին զանիկայ ․ Հոն ինչուան Ապրիլ ամսալէն ետև՝ մէկ քանի բարեկամաց Համոզանքներէն և աղերսանքներէն ստիպուելով՝ իր աւետարանական կարծիքները ուրացաւ ։ Սոր վրայ շատ չանցած՝ այսպէս իւր Տէրը և Վարդապետը ուրանալուն մտմտուքէն խենդ դարձաւ, ու յուսահատութենէն մազ մնաց որ ինքզինքը կը սպաննէր կոր ․ բաղդաւոր գտնուեցաւ՝ որ սպասաւորին մէկը դիպուածով՝ եղած սենեակէն ներս մտնելով, չթողուց որ անձնասպանութիւն ընէ ։ Հետևեալ օրը՝ Կարտինէր ատեանին մէջ խօսքը աս ցաւալի դիպուածիս դարձուց, և ալ կրցածին չափ Հայհոյութիւն ըրաւ Սուրբ Աւետարանին դէմ՝ «Յուսահատութեան վարդապետութիւն» կոչելով զանիկայ ։ Սակայն աս ընելով՝ չէր գիտեր որ ինք իրեն դէմ կը գործէր կոր ․ քանզի յայտնի էր որ Յակոբոսին յուսահատութիւնը Աւետարանը ընդունելէն չէր, այլ Աւետարանը ուրանալուն Համար առաջ եկաւ ։ Եւ աստուածային մարդը վերջապէս իր տունը խրկուեցաւ, բայց իր տրտմութենէն և յուսահատութենէն չփրցաւ մէկ կերպով մը ազատ մնալ, Հապա ողբալի և ցաւալի մահուամբ կեանքը վերջա-

Digitized by Google

ցաւ , ծնօղները գետի մը մէջ նետելով ։

Երօթէսգանը եկեղեցականաց գլխաւորներուն շատ եռանդեան ճնկան հռովմէականները՝ որ ուրացութեան բերեն ։ Մէկ քանիներուն բռած աշխատութիւնները յաջողեցան ։ Ըստուած անանկ տնօրիներ էր՝ որ աս օրերս ցորենը և յարդը որոշուեն իրարմէ ։ Մէկ քանին ալ եղաւ որ քիչ մը ժամանակ ուրացութեան մէջ մնացին , բայց շուտով՝ Պետրոսին սխալմանը պէս , և դառնարցանք լալով 'ի սրտէ զեղջի գալուն պէս , իրենց ան մեծ տկարութեանը վրայ խիստ շատ տրտմած՝ զեղջի եկան ։ Ըսանկներէն մէկն ալ հռչակաւոր Ժիւէլն էր ։ Ըսիկայ Օքսֆորտի համալսարանին մէջ իր բարեպաշտութեանը և գիտութեանը կազմանէ շատ անուանի մէկն էր , և Մարիամին Թագուհի ըլլալէն՝ գալու հետևանքներուն նախատես եղողներուն ալ առաջիններէն մէկը ։ Ըսիկայ երբոր պատարագ լսելու հրաւիրեցին՝ չգնաց նէ , անմիջապէս վռընտեցին համալսարանէն ։ Ժամանակ մը մեծ պաշտպանութիւն գտաւ համալսարանին անդամներուն շատերէն , և զինքը հրապարակական ատենաբան ալ ըրին . բայց երբոր պապականութիւնը սկսեց ուժովնալ նէ , խեղճը՝ զինքը մեծ վտանգներու մէջ գտաւ ։ Մարշէլ անունով աւագերեց մը՝ ուրացութեան թուղթ մը խրկեց . աս թուղթը ստորագրեց Ժիւէլ տկարութեան րոպէի մը մէջ ։ Բայց առջինէն շատ գէշ վիճակի մէջ ինկաւ . քանզի՝ մէկ գիէն խիղճը աս գործած մեղքին համար կը տանջէր զինքը , մէկալ գիէն ալ իր թշնամիները զինքը ուրիշ որոգայթի մէջ ձգելու հնարք մը կը փնտռէին , վասն զի գիտէին որ աս ըրածը լոկ վախուն համար էր ։ Վերջապէս կեանքը ազատելու համար ձգեց փախաւ , ու շատ դժուարու–

Digitized by Google

թեամբ Անգղիոյ սահմաններէն դուրս որ ելաւ նէ , իր հաւատքը ուրանալուն վրայ շատ ցաւ ունենալով՝ զեղջի գալը հրապարակաւ խոստովանեցաւ ։ Երկու եպիսկոպոս ալ Պարլօլ և Աքօրի անուն , իրենց պաշտօնէն իյնալնէն ետև ուրացան , բայց անոնք ալ շուտով դարձի եկան , ու Անգղիայէն հեռացան ։

Բայց անանկներ ալ եղան , որ յաւիտեանս իրենց ուրացութեանը վրայ մնացին՝ Քրիստոսի թշնամի դառնալով ։ Կրիմպօլտ անուն մէկը՝ Մարշէլսի մէջ բանտարկուեցաւ , ու հոն ուրացաւ . սակայն ասոր ուրացութիւնը ծածուկ պահուեցաւ , և իբրև բանտարկեալ իր առջի ընկերներուն հետ մնաց՝ զանոնք լրտեսելու համար ։ Աս սատանայական հնարքով՝ Րիտլէյ եպիսկոպոսին շատ գրութիւնները ձեռք ձգեց , (քանզի առաջ անոր եկեղեցւոյն մէկ վարդապետն էր ,) և հալածիչ կրօնաւորաց ձեռքը յանձնեց զանոնք ։ Հարտինկ անունով մէկ ուրիշ ուրացող մ՚ալ կար , որ ուրանալէն ետև Ճիւէլին հակառակորդը եղաւ ։ Աս մարդը՝ Լէտի Ճէյն Կրէյին ուսուցիչն էր . բայց պապականութեան դառնալով՝ մեծ ցաւի պատճառ եղաւ իր ազնիւ աշակերտուհւոյն ։

Փէնտլըդօն անուն երևելի Բարեկարգիչ մը կար . սակայն՝ երբոր Մարիամ աթոռը նստաւ նէ , կ՚ըսէր թէ անշուշտ հաւատքիս վրայ ամուր պիտի կենամ ։ Օր մը աս մարդն ու իր մէկ բարեկամը՝ Լօրէնս Սաունտէրս անուն՝ աս նիւթիս վրայ որ խօսք բացին նէ , Սաունտէրս՝ «Ես վախնամ կոր որ գլխուս գալու փորձութիւններուն չկրնամ պիտի դիմանալ» ըսաւ ։ Փէնտլիգօն՝ «Բան չկայ , մի՛ վախնար , չըլլայ որ հօտդ երեսի վրայ ձգես» ըսելով , խել մը քաջալերական խօսքեր ընելէն ետև , «Աս քենէ

շատ մօտ եմ, քենէ աւելի վախնալու եմ տան-
ջանքէ", ըսաւ, "բայց հաստատ գիտեմ որ՝ ինչուան
աս մարմնոյս վերջին կտորին մոխիր դառնալը և աս
ճարպին վերջին կաթիլին հալիլը՝ պիտի դիմանամ":
Երկուքին ալ գլխուն՝ կասկած ըրած փորձանք-
նին եկաւ հասաւ: Երկչոտը՝ Աստուծոյ զօրու-
թիւնը իրեն օգնական կանչելով՝ դիմացաւ. իսկ
հպարտն փէնտլիգօն՝ ինք իր զօրութիւնովը միա-
լով՝ շուտով ուրացաւ, և նախանձաւոր ջատա-
գով մը եղաւ Հռովմէականութեան:

Մարիամ թագուհին աթոռը նստելէն գրեթէ
անմիջապէս ետքը՝ Բողոքականութեան քարոզիչնե-
րէն խիստ աշխոյժ և նախանձաւոր եղողները այլ
և այլ պատճառանքներով ժողվեցին բանտը դրին,
ու առանց օրինաւոր ամբաստանութիւն մը կամ
դատաստան մը ընելու՝ հոն թողուցին, և կը սպա-
սէին որ Հռովմէականաց փնտռածին պէս ամէն
բան անգամ մը կարգի դրուի, որ անկէ ետև ու-
զածնին ընեն ան բանտարկեալներուն: Երբոր ա-
տենը հասաւ, առանց ժամանակ կորսնցնելու
սկսան գործ տեսնել. առաջին զոհ ըլլալիքները
եկեղեցականներէն ընտրեցին. և պիտի առաջ
Հուփր եպիսկոպոսը զոհել արժան խորհեցան:
Յունուար 22ին՝ ասոնցմէ ոմանք Կարտինէր՝ Վին-
չէսթրի եպիսկոպոսին պալատը բերուեցան, ուր
որ մէկ քանի երեւելի անձինք ներկայ էին. Հար-
ցուցին աս մարդոցը թէ՝ Պապին պիտի գա՞ք, ու
թագուհւոյն ներողութիւնը պիտի ընդունի՞ք, թէ
սորվեցուցած վարդապետութիւններնուդ վրայ ան-
շարժ պիտի կենաք, և ըրած յանդգնութիւններնուդ
չար հետեւանքներուն յանձնառու պիտի ըլլաք:
Ինչպէս որ ըսինք, աս մարդիկը այլ և այլ պատճա-
ռանքներով բանտը նետեր էին, բայց հիմա՝ դուք

ապստամբ ու յանցաւոր մարդիկ էք ըսելով՝ անոնց վրայով ամբաստանութիւն չեն ըներ, հապա ամէն բան ուզածնուն պէս առջի ատեններուն ընթացքին փոխուած ըլլալով՝ մինակ անոնց կրօնական կարծիքները փոխելու համար աս երկու առաջարկութիւնները ըրին անոնց. կամ ուրացութիւն և ներումն, կամ յամառութիւն և աղէտալի հետևանքներ։ Ասոնց մէկը՝ որ Լոնտրացի էր, ուրացաւ։ Ուրիշ մէկն ալ կար՝ որ ան ալ խախտեցաւ, բայց մէկ ուրիշ միջոցով մը. Լորտ Կուլիէլմոս՝ դատաստան տեսնողներուն մէկը՝ անոր բարեկամն ըլլալով, սովորական քննութիւնը ընելու տեղը՝ աս հարցմունքը ըրաւ, թէ "Հօրդ պէս արդար մարդ ըլլա՞ս պիտի". ան ալ՝ Այո՝ ըսաւ, ազատեցաւ։ Իսկ մէկալները՝ որ շատ բարակ քննուեցան, հաստատ մնացին հաւատքներնուն վրայ։ Յունվարի 28ին՝ Հուփր եպիսկոպոսը, Ռօճէրս՝ Սուրբ Պերեզմանի եկեղեցւոյն աթոռակալը և Քարտմէյքր կրօնաւորը կրկին Կարտինէրին և անոր օգնական գործակցացը՝ առջին հանեցին։ Քարտմէյքրին տուած պատասխաններէն՝ յոյս ըրին որ դարձի պիտի գայ, և ուրիշ բանտ մը դրին ան։ Իսկ Ռօճէրսն ու Հուփրը, հետևեալ օրը անգամ մըն ալ առանձին քննութիւն ընելէն ետև, դատապարտութեան վճիռը տուին ու խրկեցին Նիւկէյդ՝ որ այրուին։ Հետևեալ օրը, Յունվար 30ին՝ ուրիշ քանի մը հոգի ալ քննութեան կանչեցին, որոնցմէ իրեք երևելի կրօնաւորներ՝ այսինքն Ռօլանտ Թէյլօր՝ Սաունտէրս և Պրատֆորտ բանադրուեցան և դատապարտուեցան, ու յետոյ պաշտօնատարաց ձեռքը յանձնուեցան՝ որ այրուին։

Երբոր Ռօճէրսին դատապարտութեան վճիռն ելաւ, հրաման խնդրեց՝ իր կինը և տասնումէկ որ-

Digitized by Google

դիքը տեսնելու , որ անոնց իր Հրաժարական ողջոյնը ու պէտք եղած պատուէրները տայ ։ Այս Թոյլտուութիւնը՝ որ ան առնը խիստ մեծ եղեռնագործներուն անգամ կ'ըլլար , Աստուծոյ խօսքը մեծ նախանձով քարոզող Բօճէրսին չըրին . և Կարտինէր Թոյլտուութիւն չըլլալուն վճիռը տուած առնը , Անզգամ՝ ան քու կինդ չէ , ինչ բան ունիս անոր Հետ՝ ըսելով՝ անարգական խօսք չմնաց՝ որ չըսէր անոր ։ Հուփրին ու Բօճէրսին դատապարտութեան վճիռը ելլելէն ետև պահեցին զանոնք՝՝ . ինչուան որ մութը կոխեց , Հապա թէ գիշերանց Լոնտրայի պաշտօնատարաց ձեռօքը՝ մեծ գունդ մը զօրքով՝ Նիւկէյթ ըսուած բանտը խըրկեցին ։ Պաշտօնատարները՝ աս եղած բաները ժողովուրդէն գաղտուկ պահելու միտօք , և կամ վախնալով՝ որ չըլլայ թէ Հասարակութիւնը բըռնութեամբ ձեռուընուն առնեն կապուածները , իրենց մարդիկներէն քանի մը Հոգի խրկեցին առջևնուն , որ երթան իրենց անցնելու փողոցին խանութներուն վառուած ճրագները մարեն . (ան ատենը Լոնտրայի մէջ լապտեր չկար .) բայց շատ մարդ գիտեցին զանոնք , ու ճրագներնին առնելով իրենց դռներուն մէջը կայնած՝ ան կապեալներէն օրՀնութիւն կը խնդրէին , և ջերմեռանդութեամբ բարեմաղթութիւններ կ'ընէին՝ ըսելով . “Տէրը զօրութիւն տայ ձեզի՝ որ իր կարողութիւնովը ինչուան Հիմա պաշտպանած Հաւատքներնուդ վրայ մինչև վերջը Հաստատ մնաք”։

Վեց օր մնացին Նիւկէյթ , ամէն ժամ կը սպասէին դատաւորներին գործադրութեանը ։ Փետրվար 4ին՝ բանտին մատուռը՝ Պօնէրին առջևը տարին աս մարդիկը , որ կարգերնին առնէ ։ Ան բանը ընելու ինչ արարողութիւններ որ կար նէ՝ զանոնք

կատարելէն ետև , Ռօճէրսը պաշտօնատարաց ձեռքը տուին կրկին : Նոյնք ալ տուին անմիջապէս Սմիթֆիլտ իջեցուցին , ուր պատրաստուած էր փայտակոյտը : Ռօճէրս՝ կարգը առնուած տանը՝ նորէն թոյլտուութիւն խնդրեր էր Եպիսկոպոսէն , որ կնոջը հետ տեսնուի . բայց անիկայ առաջուան պէս մտիկ չէր ըրեր : Սակայն Սմիթֆիլտ որ կ'երթային , ճամբուն վրայ Ռօճէրս տեսաւ որ իր սիրելի ամուսինը՝ փոքրիկ մանուկը գիրկը՝ մէկալ տասը սիրուն որդիքն ալ քովիկը կայներ՝ վերջին անգամ մըն ալ տեսնելու կը սպասէր այն ցաւալի վիճակին մէջ : Սրտառուչ տեսարան . սիրտ պէտք էր առանց փորձութեան դիմանալու . բայց Աստուծոյ կարողութիւնովը տոկաց ալ դիմացաւ . և երբոր կրկին անգամ "Դարձի եկուր՝ կ'աղաչեմ" , ըսին նէ , պատասխան տուաւ՝ թէ "Ան ճշմարտութիւնն որ քարոզեցի , արիւնովս պիտի կնքեմ": "Հերետիկոս ես" , ըսաւ պաշտօնատարը : "Ատ վերջին օրը կը յայտնուի", ըսաւ Ռօճէրս : "Բնաւ աղօթք պիտի չընեմ քեզի համար" , պոռաց ան նոյն հալածիչը : "Ես քեզի համար կ'ընեմ", ըսաւ Քրիստոսի հեզահոգի վկան : Կապեցին ցիցին , բռընկցուցին փայտակոյտը , և համբերութեամբ այրելով մարտիրոսացաւ Ռօճէրս : Աս եղաւ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ Մարիամ թագուհւոյն թագաւորութեանը ատենը , իր աթոռը նստելէն տարի ու կէս ետքը :

Հուփր եպիսկոպոսը կը յուսար որ Ռօճէրսին հետ միատեղ զինքն ալ կ'այրեն , բայց նայեցաւ որ նորէն բանտը տարին զինքը . իրիկունը լուր առաւ՝ թէ Գլօսէսդր պիտի տանին զինքը , որ իր ժողովուրդին առջևը այրեն : Աս լուրին վրայ շատ ուրախացաւ Հուփր : Իր հալածիչները կը մնա-

Digitized by Google

ծերին որ՝ եթէ իր ժողովուրդին առջևը այրելու ըլլան նէ զինքը, սիրտերնին վախ կը մտնէ, ու հա կը կենան իրենց Նախկոպոսին սորվեցուցած կրօնքէն. բայց Հուփր փառք կու տար Աստուծոյ, հաւատալով որ Անոր կարողութեամբը պիտի դիմանայ ան ցաւալի մահուանը, և իր ժողովուրդն ալ՝ ճշմարտութեան համար իր մարտիրոսանալը տեսնելով՝ քաջալերութիւն պիտի առնեն, և հաստատուին հաւատքներնուն վրայ: Հետևեալ առտուն կանուխ արթնցուցին Հուփրը, և Թագուհւոյն վեց Թինկնապահ զինուորներուն ձեռօքը՝ դեռ չլուսցած քաղաքէն դուրս իջևան մը իջեցուցին. Հոն անոր երեսը ծածկեցին, ու անկէ ճամբայ ելան դէպ ի Կլօսէսդր: Երրորդ օրը հասան ան քաղաքը. և դռնէն ներս որ պիտի մտնէին, նայեցան որ մեծ բազմութիւն մը կայներ՝ իրենց օրերնին հովուելին գլխուն եկած աս փորձանքին վրայ կ՚ողբային: Այր Անտոն Քինկսդըն անուն մէկը՝ որ Հուփրին մտերիմ բարեկամն էր, ու անոր քարոզութեամբը իր մեղաւորական ընթացքը ձգած էր, և հիմա Հռովմէականաց անգթութեամբը փայտակոյտը բռնկցընելու որոշուեր էր, Հուփրին դիմացը ելաւ, ու լալով կ՚ըսէր. «Յիշէ՛ որ կեանքը շատ անուշ բան է, բայց մահը շատ ատելի»: Իսկ Հուփր պատասխան տուաւ թէ՝ «Ատ հոս եկայ՝ որ առաջուց աս տեղերը քարոզած ճշմարտութեանցս համար մեռնիմ. և թէպէտ կեանքը ցանկալի է մահը ատելի բան է, սակայն Աստուծոյ Սուրբ Հոգւոյն զօրութեամբը յոյս ունիմ որ առանց վախնալու պիտի քաշեմ աս տանջանքը, ու ճշմարտութիւնը պիտի չուրանամ»: Հուփրին այրուելը օր մ՚ալ ուշացուցին. ան օրը ծոմով ու աղօթքով անցուց, և այն միջոցին՝ խել մը մարդոց

Digitized by Google

հետ տեսութիւն կրցաւ ընել ։ Տօրի անուն՝ երկու աչքը կոյր տղուն մէկը շատ աղաչանք ընելով հրաման առաւ՝ ելաւ գնաց Եպիսկոպոսին քովը . ան ալ խել մը ատեն հետը խօսելէն ետեւ՝ նայեցաւ որ Քրիստոսի վրայ հաստատ հաւատք ունի նէ , ըսաւ . «Ախեղճ տղայ , Աստուած մէկ պատճառաւ մը՝ որ ինքը աղէկ գիտէ , մարմնոյդ աչքը առեր է . բայց ահա՛ մէկ ուրիշ աչք մը տուեր է քեզի առջինէն շատ պատուական , հոգւոյ աչք , որով գիտութիւն և հաւատք ունեցեր ես . Աստուծոյ շնորհքը միշտ վրադ ըլլայ՝ որ ատ լոյսը չկորսընցընես . քանզի անատենը՝ չէ թէ միայն մարմնով , այլ հոգւով ալ կոյր կ՛ըլլաս»։ Ետքէն աս աստուածավախ տղան ալ այրեցաւ ։

Պաշտօնատարները ան գիշերը բանտը պիտի դնէին Հուփրը . բայց Լոնտրայէն զէնքը բերող զինուորները պատմեցին՝ թէ ինտո՛ր հանդարտութեամբ՝ հեզութեամբ և համբերութեամբ մինչև հոն եկաւ , ու ըսին որ պզտիկ տղայ մըն ալ ըլլայ քովը՝ հերիք է , և հաճեցան ան գիշերը անոր քովը կենալ , որ անանկ նեղութեան մէջ չմնայ խեղճը ։ Աստի Հուփր իր եղած տանը մէջ մնաց . կանուխկեկ գնաց պառկեցաւ , ըսելով թէ՝ Շատ բաներ ունի յիշելու . և անուշ քուն մը քաշելէն ետեւ՝ արթընցաւ , և գիշերուան մնացորդը աղօթքով անցուց , խնդրելով որ իր եղած սենեակը մարդ չմտնէ ինչուան ժամը ութը՝ իր մեռնելուն համար որոշուած ժամանակը ։ Փետրվար 9ին՝ դուրս հանեցին , ու տարին զանիկայ այրելու համար պատրաստուած տեղը՝ որ էր մայր եկեղեցւոյն առջին ։

Հուփր՝ նայեցաւ որ բոլորտիքը զինուորները առած՝ զէնքը փայտակոյտը կը տանին կոր նէ , «Ես մանուկ չեմ», ըսաւ . «պէտք չէ այսչափ

զգուշութիւն . Թէ որ ինծի հրամայէիք՝ ես ինքնիր-մէս պիտի երթայի" : Աղորմելի մարդը այնքան ժամանակ բանտը մնացեր էր որ՝ շատ տկարացեր էր , և հիմա առանց գաւազանի չէր կրնար քալել մինչև փայտակոյտը երթալու : Յօթը հազարէն աւելի մարդիկ 'ի զննին այս մարդասպանիս կեցեր էին : Ճուլիր կ'ուզէր քիչ մը բան խօսիլ ժողովուրդին , բայց չէր կրնար . քանզի թագուհւոյն հրամանաւը զանիկայ բռնադատեր էին որ խոստմունք տայ՝ իր մեռնելու ատենը ժողովուրդին բան մը չխօսելու , սպառնալով որ եթէ խոստմունք չտայ՝ լեզուն պիտի կտրեն : Այս բռնի կերպով խոստմունք առնելը պապականաց սովորութիւնն էր , որ մարտիրոսներուն կ'ընէին : Այս միջոցիս՝ երանելի վկային դէմքին վրայ նշանաւոր հանդարտութիւն և զուարթութիւն մը կը փայլէր : Գնաց փայտակոյտին քովը՝ ծունկի վրայ եկաւ աղօթք ընելու . անատենը տուփ մը դրին անոր առջևը , որուն մէջ ներողութեան թուղթ մը կար . անով ներում պիտի գտնար ու պիտի ազատուէր՝ թէ որ իր կարծիքները ուրանար : "Հոգւոյս բարեկամն էք նէ , վերուցէք աս առջևէս" , ըսաւ : Անատենը Լորտ Շանտօս ըսաւ . Շուտ ըրէ : Իսկ Ճուլիր աղաչեց որ թող տան՝ որպէսզի հանդարտութեամբ լմընցընէ իր աղօթքը , որուն մէկ մասը մօտը կայնողները լսեցին , և էր այս . "Տէր՝ դու ես Փրկիչ Աստուած գթած և ողորմած . ուստի ողորմէ՝ ինծի՝ թշուառ մեղաւորիս՝ քու մեծ ողորմութեամբդ և քու անբաւ բարութեամբդ : Դուն երկինքը համբարձար . զիս ալ արժանի ըրէ մասնակից ըլլալու քու ուրախութեանցդ երկինքին մէջ , ուր որ քու Ճօրդ աջ կողմը կը նստիս հաւասար փառօք : Քանզի դուն աղէկ գիտես՝ ով Տէր , թէ ինչ պատճառաւ հոս եմ

եկեր աս զատոն մահը Քաղաքիներու , և հոգւոյ համար չարերը զիս՝ քու Յաւսուտ ծառայ կը համարեն . յայտնի է քեզի՝ որ չէ թէ քեզի դէմ մեղաւոր և յանցաւոր զանուելուս համար է , հապա աս պատճառաւ՝ որ դէմ եմ իրենց չար գործքերուն քու սուրբ արփինդ պղծելուն , և քու ճշմարտութեանդ գիտութիւնը ամբարհեա մերժելնուն , որ ան ճշմարտութիւնը համեցար քու Սուրբ Հոգւոյդ ինծի սորվեցունելու . և ես քու անզղջնութեանդ զանիկայ մարդոց յայտնելու կանչուելով՝ աղաղակելի ու թշուառ մարդու մը անեցած կարողութեան չափովը քարոզեցի 'ի փառս քո : Դու ահա՝ Տէրս կը տեսնես՝ ով Տէր , թէ ինչպէս ամենայն անիրաւունեաց պատրաստակ են քու ծառայիդ համար . անանկ անօրէնութիւններ , որոնց անհնար է որ մէկը կարող ըլլայ համբերութեամբ դիմանալ՝ առանց քու օգնականութեանդ : Բայց մարդոց անհնար եղած բաներուն քարոզն ալ քեզի հնարաւոր են . փառք որոյ զօրացուր զիս քու բարութեամբդ , որ կրակին մէջ նետած ատենս՝ համբերութիւնս չհատնի . կամ չէ նէ՝ թեթեւցուր յառաջիկայ տանջանաց ցաւերը՝ քու փառքիդ համար" : Ինչուան հոս որ եկաւ նէ , քաղաքապետը՝ հրամայեց որ մարդիկ կ'ըսեն , եա կեցուց ժողովուրդը : Ինչ մ'ալ աղօթք բրաւ , ու եօթը ցիցին կապեցին Հուսը : Իրեք երկաթէ մանեակ բերին՝ զանիկայ ցիցին ամուր կապելու համար . "Ո՛, յաշաւի մի՛ նեղէք ինքզինքնիդ" , ըսաւ . "Ես հաստատ գիտեմ որ Աստուած՝ առանց աս կապերուդ ալ զօրութիւն կու տայ ինծի կրակին դիմանալու . բայց թէպէտ և ես Աստուծոյ զօրութեանը վրայ կատարեալ վստահութիւն ունիմ , սակայն մարմինս տկար է , կապեցէք ուզածնուդ պէս" : Ակէջերին համար չինուած

Digitized by Google

մանեակը պզտիկ եկաւ , և դժուարաւ կրցան անցը-նել * : Երբոր փայտակոյտը բռընկցուցին , անոր բոլորտիքը ուրիշ բան չէր տեսնուէր , բայց միայն ժողովուրդին տրտմութիւնը ու լացը : Եւ որովհետև ցիցին բոլորտիքը երկու ձիու բեռ թաց փայտեր էին դիզեր , աղէկ մը բոցը չառաւ . և ան առտուն շատ հով ալ ըլլալուն համար՝ ելած բոցն ալ միշտ մէկդի կ'երթար : Նայեցան որ պէտք չըլլայ նէ , քանի մը չոր փայտեր բերին նետեցին , բայց այսչափը քիչ էր . և հովն ալ այնչափ սաստիկ կը փչէր , որ մարմինոյն մինակ վարի դին այրեցաւ : Ըս միջոցիս Հուսը աղօթք կ'ընէր և կ'ըսէր . "Յիսուս՝ որդի Դաւթի , ողորմեա՛ ինձի՝ և հոգիս ա'ռ" : Երբոր չոր փայտերը վառեցան հատան , ձեռուըներովը աչուըները սրբեց , և հեզութեամբ՝ շատ թախանձանօք աղաչեց որ շատկեկ կրակ վառեն : Վերջապէս երրորդ անգամ աւելի սաստիկ կրակ մը վառեցին . վրան պարկով վառօդ կապեր էին , ան ալ բռընկեցաւ , բայց շատ գործ չկրցաւ տեսնել . քիչ մը առենէն ետքը բոցը պատեց մարտիրոսին բոլորտիքը : Ընիկայ շարունակ աս ըսելու վրայ էր . "Տէր Յիսուս՝ ողորմեա՛ ինձի , Տէր Յիսուս՝ ա'ռ հոգիս" : Մօտ կայնողներուն մէկը՝ որ մանրամասն կը պատմէ աս վկային այրուիլը , կ'ըսէ թէ աս աղօթքը ըրաւ՝ ինչուան որ լեզուն բերնին մէջ ուռեցաւ , և ալ կարող չէր խաղցընել : Սակայն անկէ ետև ալ՝ շրթունքները կը շարժէր միշտ . բայց քիչ առենէն անոնք ալ քաշուեցան , և ալ չկրցաւ բերանը բանալ գոցել . Հապա ձեռուըներովը շարունակ կուրծքը կը ծե-

* Մէկ քանի տարի առաջ՝ հասարակութեանը մէջ՝ Հուսը ե-պիսկոպոսը հոս այրուեցաւ ըսուած տեղը փորել հարկ եղաւ . փո-րած առեննին՝ ցիցին մնացորդները և երկաթի կտոր մըն ալ գտան :

Digitized by Google

ծէր . վերջապէս մէկ թեւը փրթած ինկաւ , բայց մէկալովը շարունակ կուրծքին կը զարնէր . ինչուան որ արիւն ու ջուր ցաթկել սկսեց մատուըներուն ծայրերէն , ու քիչ մ՚ալ ետքէն՝ ալ թեւը շարժելու ուժ չունենալով՝ կուրծքին երկաթը բռնեց մնաց : Յետոյ վար ծռելով՝ հոգին աւանդեց , իրեք քառորդ ժամու չափ խօսքով չստորագրուելու տանջանքներ քաշելէն ետև . սակայն և այնպէս տղու մը իր անկողինին մէջ մեռնելուն նման՝ հանդարտութեամբ մեռաւ :

ԳԼՈՒԽ Դ :

Դէյլօր քահանան կը հալածուի Պօններին միջոցովը , ու իր իշխանութենէն կը զրկուի — Հատլէյի մէջ կ՚այրուի — Սաունտերս կ՚այրուի Գովէնդրի մէջ — Պօններ ուրիշ Բրօթեստանդներ ալ կը դատապարտէ :

Պապականք՝ ուզելով Բրօթեստանդ ժողովրդոց վրայ մեծ վախ ձգել , տէրութեան զանազան կողմերն ալ ուրիշ քարոզիչներ այրեցին՝ իրենց քարոզութիւնները լսող ժողովրդոց առջևը : Ռօլանտ Դէյլօր քարոզիչը՝ որմէ որ քիչ մը առաջ յիշեցինք , Հատլէյ խրկեցին՝ հոն այրելու համար : Աս Հատլէյ քաղաքը՝ ճշմարտութիւնը ընդունողներուն առաջիններէն էր : Պիլնէյ հոս քարոզութիւն ըրած էր . և իր ըրած քարոզութիւնները՝ քաղաքացւոց սրտին բարի սերմ եղաւ , ու առատօրէն պտուղ բերաւ : Դէյլօր՝ աս թեմին վրայ քարոզէչ դրուած ատենը՝ Գրամէր արքեպիսկոպոսին աւագերէցն էր . գնաց հոն , և որչափ ատեն որ կեցաւ նէ՝ անդուլ ջանիւք իր պարտքերը

Digitized by Google

կատարելու եռանդն էր. շատ մեծ ժրութեամբ և նախանձաւորութեամբ Աւետարանը կը քարոզէր, և մեծ յաջողակութեամբ՝ Հռովմայ եկեղեցւոյն մոլորութիւններն ու աւելորդապաշտութիւնները կը ցուցընէր։

Երբոր Հերետիկոսներուն դէմ գործածուած հին օրէնքները նորէն հաստատուեցան, Թէյլօրը Գարտինէրին և անոր գործակցացը առջին հանեցին 1555, Յունուար 30ին։ Ինչպէս որ վերը յիշեցինք՝ անոնց ըսին որ, «Կա՛մ կ'ուրանաք Հերետիկոսական կարծիքներնիդ և Պապին կը հնազանդիք, կամ չարաչար մահուամբ կը մեռնիք»։ Նոյնք Աստուծոյ օգնականութեամբը կարողացան հաւատքնիներնուն վրայ հաստատ մնալու. և ուստի դատապարտուելով՝ Եպիսկոպոսին բանտը դրուեցան։ Թէյլօրի բանտը գացած ատենը՝ երբոր Սուրբ Փրկիչ եկեղեցւոյն բոլորտիքը լեցուած խուռն բազմութեան մէջէն կ'անցնէր, որ հոն ժողվուեր կը սպասէին իր ինչ ըլլալուն վրայով լուր առնելու, քաջարտութեամբ կ'ըսէր ժողովրդոցը. «Փա՛ռք Աստուծոյ՝ քաջ ժողովուրդք, որ ատենց ձեռքէն ազատ ազատեցայ, և ահա՛ ես ալ ճշմարտութիւնը արիւնովս պիտի հաստատեմ»։ Փետրուարի 4ին Պօնէր՝ Ռօճէրսին և Հուփրին կարգը առնելէն ետև, Ակուկէյդէն ելաւ՝ Ռօլանտին կարգն ալ առնել եկաւ։ Թէյլօր շատ կ'ատէր Հռովմէական եկեղեցականաց զգեստները. և երբոր զգեստաւորեցին զինքը, «Զինուորեալ ըլլայի նէ», ըսաւ, «աս կապիկի խաթերուս գունդ մը ոսկի ետևէս կը քաշէի»։ Ռօլանտ բնաւորութեամբ զուարթաբարոյ մարդ մը ըլլալով՝ կարգը առնուելու արարողութեանց ատենը՝ կը պատմուի թէ, առանց բան մըն է ըսեր. երբոր Պօնէր արարողութեանց ան մասին հասեր է՝ որ

գաւազանով պաշտօնէ ելլողին կուրծքին պիտի զարնէր, աւագերէցը՝ «Մի՛ զարներ՝ մի՛ զարներ, տէր իմ», ըսեր է, «ետքէն կ'ելլէ ան ալ, քեզի կը զարնէ»: «Հապա», ըսեր է Դէյլօր անդիէն՝ խնդալով ըրած կասկածներունն վրայ, «գործը Քրիստոսինն է. և թէ որ իմ Տէրոջս համար չպատերազմիմ նէ, ինչո՞ն քրիստոնեան կ'ըլլամ»: Եպիսկոպոսը ալ չէ զարկեր գաւազանով, հապա միայն նզովեր է: «Ի՞նչ կ'ըսես սա մարդոցը», ըսեր է ետքը Դէյլօր՝ Պրատֆորտին, խնդալով և ձեռուընները շփելով, «Իրաւցընէ պիտի զարնեմ հաւտացին»: Սակայն ամօթ չէր Հռովմէական եկեղեցականաց՝ որ սանկ ծուռ կասկածներու երթային, քանզի ամենեքին չէին զգար և իմանար՝ թէ անիկայ ինչ ոգւոյ տէր էր: Ան իրիկունը Դէյլօր՝ մէկալ մարտիրոսներուն չվայելած մէկ բանը վայելեց, այսինքն բանտապետին բարեկամութեամբը՝ իր կնոջը և սիրելի որդւոյն և մէկ հաւատարիմ սպասաւորին հետ ընթրիք ըրաւ բանտին մէջ:

Կէս գիշերը երկու ժամ անցած՝ որ սանկ գործքի մը յարմար ատենն էր՝ Լոնտրայի պաշտօնատարը բանտը եկաւ, և Դէյլօրը Ըլտկէյդ քաղաքը տարաւ իջևան մը իջեցուց՝ լուսնալէն առաջ, աս միջոցով կը կարծէր թէ տեսնող մը չըլլար. բայց Դէյլօրին կինը՝ իմանալով որ աս բանտարկեալները պիտի մեռցընեն, ան իրիկունը երկանը բանտէն ելլելէն ետև՝ գնաց Ըլտկէյդ, ու եկեղեցւոյ մը գաւիթը կեցաւ բոլոր գիշերը, իր մեծ աղջիկն ու իր պահծու աղջիկը հետը առած: Տակաւին շատ մութ էր՝ երբոր պաշտօնատարը ու անոր հետ եղողները անկէց կ'անցնէին, այսու ամենայնիւ որբ աղջիկը տեսաւ՝ ու սկսեց պոռալ. «Սիրելի՜ հայրս. մա՛յր իմ՝ մա՛յր իմ՝ նայէ՝ նայէ հայրս կը տանին

Digitized by Google

կոր"։ Մայրը մէկէն 'ի մէկ չկրնալով տանիլ մու-թեան, "Յօղման՝ ո՞ւր ես", պոռաց: "Հոս եմ՝ մայրիկս", ըսաւ, ու եկաւ քովը: Պաշտօնատարը մարդասիրաբար թող տուաւ որ վերջին մնաս բա-րովը ըսէ: Միատեղ ծունկի վրայ եկան աղօթք ըրին: "Աստուած հետդ ըլլայ", ըսաւ կինը, "Աստուծով Հաւլէյի մէջ ալ կը տեսնուինք": Բայց վերջը պաշտօնատարը քաղցրութեամբ մը արգիլեց աս բանը, ու չկրցան Հաւլէյի մէջ ալ տեսութիւն ընել: Անկէց անցան գացին իջևանը, և հոն Պէյլորը՝ Ջոնսէքսի պաշտօնատարին ձեռքը տուին. ան ալ կէս օրին իր պաշտօնեաներովը մէկտեղ տարաւ զանիկայ ու Ճամբայ ելաւ:

Քանի մը օր Ճամբայ երթալով վերջապէս հա-սան Հաւլէյ՝ Փետրուարի 8ին, և անանց քաղա-քին մէջ կանոն առնելու կ'անցնէին: Աղքատ մար-դուն մէկը՝ հինգ տղաքը քովը առած կայներ էր, ու երեխաց աս մարտիրոսանալու հովուին անցնելուն կը սպասէր կամուրջի մը վրայ: Երբոր հասան, ծունկի վրայ գալով խոնարհութիւն ըրաւ իր տը-ղւոցը հետ միատեղ և ըսաւ. "Ո՛վ սիրելի հայր և բարի հովիւ՝ Պէյլօր. խնդրեմ որ շատ անգամ դուն ինծի և իմ որդւոցս օգնութեան հասար, անանկ ալ Աստուած հիմա քեզի օգնութեան հասնի": Անցած փողոցներուն երկու կողմը ժո-ղովուրդը խիտ առ խիտ շարուած էր, և առջե-նուն անցած ատենը՝ անոր համար աղօթք կ'ընէին, և իր օրհնութիւնը կը խնդրէին, լալով և ողբա-լով երենց բարի հովուին անանկ ցաւալի կերպով մը երեսնցմէ զատուելուն վրայ: Ան ալ շատ հեզ ու խօսքը կը կրկնէր անոնց. "Աստուծոյ խօսքը և ճշմարտութիւնը ձեզի քարոզեցի, և հիմա ե-կայ որ զանիկայ արեամբս կնքեմ": Երբոր աղքա-

Digitized by Google

տանոցին քովէն կ'անցնէին , քովը քիչ մը ստակ կար՝ հանեց աղքատներուն նետեց : Վերջապէս զինքը Արտահամ կոչուած հրապարակը հասուցին , ուր տեղ մինչև հիմա քար մը կայ տնկուած՝ անոր այրուած տեղը : Ահագին բազմութիւն մը ժողվուեր կայներ էին : Երբոր Պէյլօր իմացաւ որ հոն պիտի այրեն զինքը , "Գոհութի՜ւն Աստուծոյ , հիմա տունս եկայ", ըսաւ , ու ձիէն վար իջաւ , և քաշեց երեսի ծածկոցը հանեց : Գլխուն մազերը անդիէն ասդիէն անձև կտրուած՝ ու խենդի գլխու մազերու պէս այլանդակ բան մըն էր եղեր : Ասիկայ Պօմներ եպիսկոպոսն էր ըրեր՝ կարգը առած ատենը : Բայց ժողովուրդը երբոր անոր շնորհալի դէմքին վրայ անգամ մըն ալ տեսաւ ան քաղցր ժպիտը , որն որ քանի կը տեսնէին նէ՝ սրտերնին կ'ուրախանար , մեծ կոծ մը փրցուցին , կու լային ու կ'ըսէին . "Աստուած ազատէ քեզ՝ բարի հովիւ Պէյլօր , Յիսուս Քրիստոս օգնութեան հասնի քեզի , և զօրացընէ քեզ . Հոգւոյն Սրբոյ մխիթարութիւնը հետդ ըլլայ" : Հիմա պիտի խօսէր ժողովուրդին , բայց զինուորներէն մէկը ձեռքի ցուպը բերանը խոթեց՝ ու չթողուց որ խօսի . պաշտօնատարն ալ հրամայեց որ խօսքին վրայ կենայ , ու բերանը չբանայ : Յետոյ Պէյլօր հանուեցաւ , ու լաթերը մէկուն մէկալին տուաւ . կօշիկները Սօյս անուն մարդու մը տուաւ՝ որ քովը կայներ էր , ըսելով՝ "Ա՛ռ , երկար ժամանակէ 'ի վեր փնտռածդ աս չէ՞ր մի" : Ու դարձաւ ժողովուրդին ալ ըսաւ . "Ո՛վ բարի քրիստոնեայք , Աստուծոյ սուրբ խօսքէն զատ ուրիշ բան չքարոզեցի ձեզի , և Աստուածաշունչէն քաղած վարդապետութիւններէս զատ ուրիշ բան չսորվեցուցի . և ահա՛ այսօր իմ քարոզածներս արեամբս կնքեմ պիտի աչուընուդ առջին" : Ջի-

նուորներէն մէկը գլխուն զարկաւ՝ լռեցուց ։ Նայեցաւ որ ժողովրդոցը հետ պիտի չկրնայ խօսիլ նէ, ծունկի վրայ եկաւ՝ ու աղօթք ըրաւ ։ Աղքատ կնիկ մը եղաւ անոր քովը գնաց՝ հետը աղօթք ընելու ։ Հոն գտնուող զինուորները շատ աշխատեցան որ մէկդի առնեն զանիկայ, և կը սպառնային թէ ձիերնուն ոտքերովը պիտի կոխկըռտեն զանիկայ . բայց անիկայ տեղէն չերերաց, ու Քրիստոսի վկային հետ աղօթքը ըրաւ լմնցուց ։ Դէյլօր՝ աղօթքէն ետև գնաց ցիցը համբուրեց, ու իրեն համար պատրաստուած տակառին մէջը մտաւ, և աչուըները դէպ 'ի յերկինս վերցուցած՝ միշտ կ'աղօթէր ։

Պաշտօնատարը չորս դին նայեցաւ որ մարդ չկայ խուրձերը դիզելու . վերջապէս դժուարաւ չորս հոգի գտնուեցան, որ ասոնք էին . մէկը՝ Մուլէն, զոր տեսնողը կը վճռէր թէ՝ դահիճ ըլլալու մարդ է . մէկալը՝ Սօյս անուն անուանի գինեմոլ մը . երրորդը՝ Ուարուիք անուն մէկը, որ Էդուարդ թագաւորին օրովը՝ Նօրֆօքի մէջ եղող ապստամբներէն էր . մէկն ալ՝ Քինկ կը կոչուէր՝ ան սահմաններուն մէջ թատրոնական խաղարկու մը ։ Աս չորսն էին մարտիրոսին այրուելուն համար պէտք եղած բաները հոգացողները, յարմար պաշտօնեայք անօրէն թագուհւոյն, որ՛ աս իրենց յանձնուած գործը անգթութեամբ կատարեցին ։ Ուարուիք անանկ ուժով փայտ մը նետեց մարտիրոսին վրայ, որ սկսեց զարկած տեղէն արիւն վազել ։ “Բա՛րեկամ”, ըսաւ Դէյլօր անուշութեամբ, “կրելու տանջանքս գիտես որ կ'օգտէ, ալ ի՞նչ պէտք էր ատանկ անգթութիւն” ։ Յիսունումէկերորդ սաղմոսը սկսաւ քրուցել Անգղիարէն լեզուով . Սիր Յովհաննէս Շէլթոն երբոր

լսեց , «Լատիններէն չես ըսեր՝ հա՞ , ա՛նզգամ» ըսելով՝ բերնին ամուր մը զարկաւ ։ Խուրձերը բռնկցուցին ․ Պէյլոր ձեռուըները վեր վերցուց ու կ՚ըսէր ․ «Ողորմած Հա՛յր երկնաւոր , Յիսուսի Քրիստոսի՝ իմ Փրկչիս անուանը համար՝ հոգիս քու ձեռքդ ընդունէ»։ Համդարտ կեցաւ բոցերուն մէջ , առանց ձայն մը հանելու կամ շարժելու , ձեռքը ձեռքին կապած ։ Մինչեւ որ Մօյս նիզակով մը հրեց կրակին մէջը պառկեցուց զանիկայ , որ այրեցաւ մոխիր դարձաւ ։ Ալիւալ՝ Պէյլորին տեղը անցնող Հռովմէական քարոզիչը՝ հետեւեալ օրը քարոզ մը տուաւ աս բանիս վրայ , եւ քարոզին մէջ՝ Պէյլորին անանկ համբերութեամբ դիմանալը՝ Սատանային զօրութեանը տուաւ , ու ըսաւ որ՝ Եթէ անզղջ մեռաւ նէ՝ անշուշտ դժոխքն է ։

Լաւրենտիոս Սաունտէրսն ալ առջի այրուողներէն էր ։ Ըսիկայ Իթոնի դպրոցը եւ Կանտաբրիգիոյ համալսարանը կրթուած էր ․ բայց ետքը իր մայրը ուզեց որ վաճառական ըլլայ , սակայն Լաւրենտիոս չէր ուզեր անանկ գործի մը մէջ մտնել ․ ու քիչ մը դէմ կեցաւ նէ՝ մայրն ալ շուտ մը թող տուաւ որ ուսման պարապի եւ քարոզչութեան հետեւի ։ Ժամանակ մը Լիչֆիլտի մէկ գեղին մէջ՝ հաւատարմութեամբ եւ մեծ եռանդով քարոզչութիւն ընելէն ետեւ՝ Լոնտրայի մէկ եկեղեցւոյն քարոզիչ կարգեցաւ , Մարիամին թագուհի ըլլալէն քիչ մը առաջ ։ Այն միջոցին Լաւրենտիոս միտք ունէր՝ Լիչֆիլտի թեմին քարոզչութեան պաշտօնէն հրաժարելու ․ բայց նայեցաւ որ չար ժամանակներ վրայ կու գան կոր նէ , ալ իր միտքին մէջ որոշեց որ իր բոլոր զօրութեամբը հոն ալ ճշմարտութիւնը քարոզէ ։ 1553 , Հոկտեմբերին՝ երբոր Լոնտրա կը դառնար կու գար կոր , ճամբուն

Digitized by Google

վրայ Սիր Յովհաննէս Մօրտանդ անուն մէկու մը հանդիպեցաւ, որ արքունի ժողովին անդամն էր. աս մարդը յորդորեց զանիկայ՝ որ քարոզչութիւնը ձգէ: Լաւրենտիոս պատասխանեց ու ըսաւ. «Միթէ աս բանը ընելով կրնա՞մ արդարանալ Աստուծոյ առջեւը, քանի որ մէկը օրինաւոր իշխանութեամբ չհանէ զիս քարոզչութեանս պաշտօնէն. եթէ հրամանքդ իշխանութիւն ունիս նէ, ըսէ, կ՚ելլեմ»: «Ես քեզի չեմ հրամայեր», ըսաւ Սիր Յովհաննէս, «մինակ կը խրատեմ քեզ՝ որ աս պաշտօնէն հրաժարիս»: Ասոր վրայ գնաց Պօններին իմացուց Լաւրենտիոսին միտքը: Լաւրենտիոս առաւօտուն ելաւ՝ քարոզ տուաւ. քարոզ մըն ալ կէս օրէն ետեւ պիտի տար, սակայն Արքեպիսկոպոսին պաշտօնեաները եկան՝ զանիկայ առին՝ ու իրենց տիրոջը առջեւը տարին: Պօններ ըսաւ. «Դուն՝ մատնիչ, խռովարար եւ հերետիկոս ես». բայց առջի երկու յանցանքները ձգեց առանց քննութեան, եւ երրորդը ձեռք առաւ. ու «Գոյափոխութեան վրայ ինչ կարծիք որ ունիս նէ՝ գրէ նայիմ», ըսաւ: Լաւրենտիոս գրեց, վերջն ալ սա խօսքը ըսաւ. «Տէր իմ՝ դուք իմ արիւնս կը փնտռէք կոր, եւ պիտի գտնէք»: Բանտարկուեցաւ Լաւրենտիոս, եւ տարի մը իրեք ամիս բանտի մէջ մնաց մեծ խնդութիւնով: Երբոր Հռովմէական եպիսկոպոսները ձեռք ձգեցին ան արտօնութիւնը՝ որ ուզածնին ընեն հերետիկոսներուն, առանց ժամանակ անցընելու՝ նորէն մէյ մ'ալ քննեցին Լաւրենտիոսը՝ եւ դատապարտութեան վճիռը տուին: Փետրվարի 5ին՝ մէկ քանի հոգիի ձեռամբ Գովէնդրի քաղաքը խրկեցին: Երբոր Գովէնդրի հասան, խեղճ կօշկակար մը եկաւ՝ Լաւրենտիոսին ըսաւ. «Բարի վարդապետ՝

Digitized by Google

ըսեց, «Լատիներէն չես ըսեր՝ հա՞, անզգամ» ը-սելով՝ բերնին ամուր մը զարկաւ ։ Խուրձերը բռընկցուցին ․ Թէյլօր ձեռուըները վեր վերցուց ու կ'ըսէր ․ «Ողորմած Հա՛յր երկնաւոր, Յիսուսի Քրիստոսի՝ իմ Փրկչիս անուանը համար՝ հոգիս քու ձեռքդ ընդունէ»։ Հանդարտ կեցաւ բոցերուն մէջ, առանց ձայն մը հանելու կամ շարժելու, ձեռքը ձեռքին կապած ։ Մինչեւ որ Սօյս նիզակով մը հրեց կրակին մէջը պառկըցուց զանիկայ, որ այրեցաւ մոխիր դարձաւ ։ Աւա՜ղ՝ Թէյլօրին տեղը անցնող Հռովմէական քարոզիչը՝ հետեւեալ օրը քարոզ մը տուաւ աս բանիս վրայ, եւ քարոզին մէջ՝ Թէյլօրին անանկ համբերութեամբ դիմանալը՝ Սատանային զօրութեանը տուաւ, ու ըսաւ որ՝ Ե-թէ անզեղջ մեռաւ նէ՝ անշուշտ դժոխքն է ։

Լաւրենտիոս Սաունտէրսն ալ առջի այրուող-ներէն էր ։ Ասիկայ Իթոնի դպրոցը եւ Կանտաբրի-գիոյ համալսարանը կրթուած էր ․ բայց ետքը իր մայրը ուզեց որ վաճառական ըլլայ, սակայն Լաւրենտիոս չէր ուզեր անանկ գործի մը մէջ մըտ-նել ․ ու քիչ մը դէմ կեցաւ նէ՝ մայրն ալ շուտ մը թող տուաւ որ ուսման պարապի եւ քարոզ-չութեան հետեւի ։ Ժամանակ մը Լէչֆիլտի մէկ գեղին մէջ՝ հաւատարմութեամբ եւ մեծ եռանդով քարոզչութիւն ընելէն ետեւ՝ Լոնտրայի մէկ եկեղե-ցւոյն քարոզիչ կարգեցաւ, Մարիամին թագուհի ըլլալէն քիչ մը առաջ ։ Էն միջոցին Լաւրենտիոս միտք ունէր՝ Լէչֆիլտի թեմին քարոզչութեան պաշ-տօնէն հրաժարելու ․ բայց նայեցաւ որ չար ժա-մանակներ վրայ կու գան կոր նէ, ալ իր մտքին մէջ որոշեց որ իր բոլոր զօրութեամբը հոն ալ ճշմարտութիւնը քարոզէ ։ 1553, Հոկտեմբերին՝ երբոր Լոնտրա կը դառնար կու գար կոր, ճամբուն

Digitized by Google

վրայ Սիր Յովհաննէս Մօրտանդ անուն մէկու մը հանդիպեցաւ , որ արքունի ժողովին անդամն էր . աս մարդը յորդորեց զանիկայ՝ որ քարոզչութիւնը ձգէ ։ Լաւրենտիոս պատասխանեց ու ըսաւ . «Մինթէ աս բանը ընելով կրնա՞մ արդարանալ Աստուծոյ առջեւը , քանի որ մէկը օրինաւոր իշխանութեամբ չհանէ զիս քարոզչութեանս պաշտօնէն . եթէ հրամանքդ իշխանութիւն ունիս նէ , ըր՝ ըսէ , կ'ընեմ»: «Ես քեզի չեմ հրամայեր» , ըսաւ Սիր Յովհաննէս , «միայն կը խրատեմ քեզ՝ որ աս պաշտօնէն հրաժարիս» ։ Ասոր վրայ գնաց Պօննէրին իմացուց Լաւրենտիոսին միտքը ։ Լաւրենտիոս առաւօտուն ելաւ՝ քարոզ տուաւ . քարոզ մըն ալ կէս օրէն ետեւ պիտի տար , սակայն Արքեպիսկոպոսին պաշտօնեաները եկան՝ զանիկայ առին՝ ու իրենց տիրոջը առջեւը տարին ։ Պօննէր ըսաւ . «Դուն՝ մատնիչ , խռովարար եւ հերետիկոս ես» . բայց առջի երկու յանցանքները ձգեց առանց քննութեան , եւ երրորդը ձեռք առաւ . ու «Գոյափոխութեան վրայ ինչ կարծիք որ ունիս նէ՝ գրէ նայիմ» , ըսաւ ։ Լաւրենտիոս գրեց , վերջն ալ աս խօսքը ըսաւ . «Տէր իմ՝ դուք իմ արիւնս կը փնտռէք կոր , եւ պիտի գտնէք» ։ Բանտարկուեցաւ Լաւրենտիոս , եւ տարի մը իրեք ամիս բանտի մէջ մնաց մեծ խնդութիւնով ։ Երբոր Հռովմէական եպիսկոպոսները ձեռք ձգեցին ան արտօնութիւնը՝ որ ուզածնին ընեն հերետիկոսներուն , առանց ժամանակ անցընելու՝ նորէն մէյ մ'ալ քննեցին Լաւրենտիոսը՝ եւ դատապարտութեան վճիռը տուին ։ Փետրվարի 5ին՝ մէկ քանի հոգիի ձեռամբ Գովէնդրի քաղաքը խրկեցին ։ Երբոր Գովէնդրի հասան , խեղճ կօշկակար մը եկաւ՝ Լաւրենտիոսին ըսաւ . «Բարի վարդապետ՝

Աստուած զօրացընէ և մխիթարէ զքեզ»: «Աղօթք ըրէ ինծի համար», պատասխանեց Լաւրենտիոս. «Ես շատ անյարմար մէկ մըն եմ այս մեծ պաշտօնին. բայց իմ ողորմած Աստուածս և սիրելի Հայրս կարող է պէտք եղած ուժը տալու»: Ան գիշերը հասարակաց բանտը դրուեցաւ չարագործ մարդկանց մէջ. և բոլոր գիշերը աղօթքով ու քովինները յորդորելով անցուց: Հետևեալ առտուն՝ փետրուարի 8ին, Լոլլարտներուն այրուած տեղը տարին. զանիկայ ցիցին կապած առենին՝ համբուրեց ցիցը ու ըսաւ. «Բարի տեսանք, խա՛չ Քրիստոսի, կեա՛նք յաւիտենական»: Մեր առջի ստորագրած մարտիրոսներուն պէս՝ ասոր ալ տանջանքները երկար քշեց. որովհետև զանիկայ այրելու համար քիչ փայտ դրին, ու ան ալ թաց էր: Բայց քրիստոնէական համբերութեամբ դիմացաւ ամենուն ալ՝ Աստուծոյ շնորհօքը զօրանալով. և թէպէտ շատ կը վախնար այս կրակի փորձէն, սակայն Տէրոջը ողորմութեամբը կարողացաւ հաւատքին վրայ հաստատ մնալու:

Կարտինէր կարծեց որ այս մարդիկը սաստիկ դատապարտէ՝ այրէ նէ, անանկ վախ մը կ'իյնայ Բողոքականներուն սիրտը՝ որ ալ չե՛ն կրնար համարձակիլ յայտնի բողոքականութիւն դաւանելու. բայց կարծածին պէս չելաւ: Ան նոյն առենը՝ որ այս մարտիրոսները կը տանջուէին, շատ ուրիշ մարդոց վրայով ալ հերետիկոսութեան ամբաստանութիւն եղաւ, որոնք քաջութեամբ կը պաշտպանէին ընդունած կրօնքնին. և երկար ժամանակ բանտի մէջ մնացողներն ալ՝ ուրախ սրտով իրենց մեռնելու օրուանը կը սպասէին: Ասոր Կարտինէր նայեցաւ որ ուզածին պէս չեղաւ բանը նէ, յայտնի հրատարակեց՝ թէ այս հալածանքի գործը՝

որ խնդը առաջ տարեր էր , Թագուհւոյն հրամա-նովն էր . բայց ասկէ ետև՝ ալ ան գործը ուրիշ-ներուն պիտի թողու :

Դաղանաբարոյն Պօննէր յօժար կամօք սկսեց սա գործին : Փետրվարի 8ին՝ ասոր առջեւը վեց հոգի քննուեցան . և հետևեալ օրը ամենուն ալ դա-տապարտութեան վճիռը տուաւ : Դատապար-տուողները ասոնք էին . Փիկօդ՝ մսագործ . Սայդ՝ սափրիչ , Դոմքինս՝ ստայնանկ , Հընդր՝ արհես-տաւորի աշակերտ մը , Հաուքս՝ յորգի ազնուա-կան մը և Լաւրենտիոս անուն քահանայ մը :

Սակայն այս մարդիկը անմիջապէս չայրեցին . քանզի Ռօկրէսին և իր ընկերներուն այրուելէն ետե-րութեան ամէն կողմը մեծ շփոթութիւն ինկեր էր : Թէպէտ և յայտնի էր Թագուհւոյն նախանձաւո-րութենէն՝ որ սաստիկ բաներ պիտի ըլլային , բայց երբոր իրօք աս մարդասպանները եղան նէ՝ շատ տսկում ինկաւ մարդոց վրայ . և ամէն կողմէն՝ «Եղուարդ Թագաւորին օրովը սաստիկ անգթու-թիւններ եղած ունէ՞ր մի» ըսելու գանգատներ կը լսուէր : Ըս ալ կ՚ըսէին թէ՝ ոչ Եղուարդ Թա-գաւորին օրովը՝ և ոչ ալ անկէ ետև մէկը այրած ունէին Հռովմէական ըլլալուն պատճառաւը : Բա-րեկարգութեան համար դրուած օրէնքներուն տակը չմտնող Հռովմէական եկեղեցականաց՝ պէտք շատ ըրածնին՝ պաշտօնէ զրկել էր զանոնք . Թէպէտ և շատ անգամ ալ կեղծաւորեալ հնազանդութիւն մը ցուցընելով՝ կրնային աս պատիժէս ալ ազատ մնալ : Բայց հիմա բարձրագոյն աստիճանի և բարի վարուց տէր մարդիկ՝ սուտ պատճառանքներով կը բռնեն բանտը կը նետեն կոր . կը պահանջեն որ հաւատքնին ուրանան , և առանց դատաստանի կը մեռցընեն խիստ ցաւալի մահուամբ : Մինչև ան-

Digitized by Google

դամ Աւետարանին վրայ համարում չունեցող մար-
դիկ՝ ան այրուող մարտիրոսներուն ցուցուցած համբերութիւնը տեսնելով՝ ապշած կը նայէին աս եղած անդթութիւններուն վրայ ։

ԳԼՈՒԽ Ե ։

Դօմքինս կը դատապարտուի ու կ'այրուի — Հընդր կը հալածուի՝ Սուրբ Գիրք կարդալուն համար — Հօքսը կը դատապարտուի ու կ'այրուի — Հիկպէտ և Քօսդօն — Լաւրենտիոս — Ֆարրար եպիսկոպոսը կ'այրուի — Ռօլէնս Հուայդին հաւատքը ու կրած տանջանքը ։

Բայց 1555 ; Մարտ ամսուն մէջ՝ փայտակոյտները նորէն երևան ելան , և սկսան իրարու ետևէ բռընկիլ ։

Աս անգամ հրոյ ճարակ եղողներուն մէկն ալ Թովմաս Դօմքինս անուն ոստայնանկն էր ։ Ասիկայ շատ աստուածավախ մարդ մըն էր . մինչ զի երբոր ան ատենի սովորութեանցը պէս՝ տանտիկին խաթունները կտաւ գործելու մանած կը բերէին , հետերնին աղօթք չըրած չէր թող տար զանոնք ։ Նաև աս բանը՝ դրսուանց բարեպաշտութիւն մը ցուցընելու համար չէր . ասոր համեմատ իր բոլոր վարմունքը կը յայտնէր իր ինչ ոգւոյ տէր մարդ ըլլալը ։ Անշուշտ ասանկ մարդը Հռովմէական մոլորութեանց հաւանութիւն տալով չէր կրնար հընազանդիլ , աս յայտնի է . ուստի Պօննէրին ականջին որ հասաւ նէ աս մարդուն ասանկ մէկն ըլլալը , շուտ մը բանտը դրաւ զանիկայ , ուր որ մնաց վեց ամիս՝ մինչև իր այրուելու օրը . և աս միջոցին՝ շատ հեղ քննութեան հանեցին զանիկայ ։

Պօննէր եպիսկոպոսին՝ անմեղ Դոմքինսին ըրած բաներէն աղէկ կ'երեւի իր ինտոր անգութ հալածիչ մը ըլլալը ։ Անգամ մը՝ խեղճ մարդուն մօրուքէն քաշեց՝ մէկ մասը փրցուց ։ Մէկ քանի օրէն զանիկայ Փօլհամ խրկեցին՝ որ երթայ խոտ հնձէ ։ Օր մը Պօննէր ելաւ դաշտը եկաւ , նայեցաւ որ Դոմքինս սաստիկ կ'աշխատի կոր նէ՝ ըսաւ . «Հիմա աչքս մտար , աղէկ կ'աշխատիս կոր . կը յուսամ որ՝ բարի հռոմէական մը պիտի ըլլաս»։ «Հապա», ըսաւ Դոմքինս , «Պօղոս առաքեալ չըսե՞ր մի՝ թէ ան որ չաշխատիր , հաց ալ թող չուտէ»։ «Պօղոս առաքեալ քու առջեւդ մեծ մարդ մըն է՝ հա՞», ըսաւ Պօննէր . քանի մը ուրիշ խօսքեր ալ ըսելէն ետեւ , «Աս ինտո՞ր մօրուք է»» ըսելով , մօրուքին երեւոյթին յանցանք գտաւ , (որուն անշուշտ բուն պատճառը՝ իր չարութիւնը միտքը իյնալն էր ,) եւ հրաման ըրաւ որ՝ սափրիչ մը բերեն մօրուքը ածիլեն ։

Պօննէր շատ աշխատելէն ետեւ՝ նայեցաւ որ աս բարի մարդը իր հաւատքէն չխախտիր կոր նէ , Կեցիր՝ ասոր իր քաշելու տանջանքին փորձը ընեմ , նայիմ կը դիմանա՞յ մի , ըսաւ միտքէն , ու օր մը՝ իր եկեղեցականներէն մէկ քանին քովն եղած ատենը՝ Դոմքինսը կանչել տուաւ . ծեծելը ձգեց , հիմա ալ այրել սկսեց ողորմելի մարդը ։ Հաստ մոմ մը կար սեղանին վրայ . զանիկայ առաւ Պօննէր , քաշեց Դոմքինսին մատները՝ բոցին վրայ բռնեց խել մը ատեն ։ Խեղճ մարդը՝ Եպիսկոպոսին ան զարհուրելի կատաղութիւնը տեսաւ նէ , Ալ վերջերնիս եկաւ , ըսաւ միտքէն , եւ սկսաւ աղօթք ընել՝ ըսելով . «Ով Տէր՝ քու ձեռքդ կ'աւանդեմ իմ հոգիս»։ Ետքը աս բանը իր մէկ բարեկամին պատմեց , ու ըսաւ թէ՝ «Ան միջոցին Աստուած

Digitized by Google

միտքս անանկ յափշտակեց՝ որ ցաւ չիմացայ , և առանց երերալու թող տուի ձեռքս՝ ինչուան որ ջիղերն ու երակները քաշուեցան , և արիւնը Հարփաֆիլտին երեսը ցայթկեց • որ ան ատենը Հարփաֆիլտ աղաչեց Եպիսկոպոսին որ թող տայ ։ Ըս բանը Պօննէրին Ֆուլհամի պալատին մեծ սրահին մէջն եղաւ ։

Ըն նոյն օրը՝ կէս օրէն ետև Գոմքինս անգամ մըն ալ Պօննէրին և իր գործակցացը դիմացն ելաւ , որ անիկայ վերջի ելելն եղաւ ։ Փաթ քաղքին եպիսկոպոսը շատ յորդորեց որ ան հերետիկոսական գաղափարները ձգէ • "Տէր իմ", ըսաւ Գոմքինս , "ես ազատութեան մէջ ծնայ , և ազատութեան մէջ մեծցայ • բայց հիմա՝ որ ճշմարտութիւնը սորվեցայ նէ , ալ զանիկայ չեմ կրնար ձգել , հապա անոր մէջը պիտի մնամ մինչև 'ի մահ"։ Ընկէ ետև անոր դատապարտութեան վճիռը տուին , ու պաշտօնատարին ձեռքը յանձնեցին • բայց անոր մահը ինչուան Մարտի 6 ուշացուցին • և ան օրը Սմիթֆիլտի մէջ այրեցին զանիկայ առտուան ժամը ութին ։ Զարմանալի համբերութեամբ կրեց Գոմքինս ան սոսկալի տանջանքը , և խաղաղ սըրտով մեռաւ ։

Մարտի 10ին՝ ուրիշ մէկն ալ մարտիրոսացաւ Պրէնդվուտ քաղաքը ։ Վուլիէլմոս Հընտր անուն պատանի մըն էր աս՝ տասնուինը տարեկան՝ և դեռ աշակերտութենէ չելած ։ Պօննէր հրաման հաներ էր որ՝ Զատկին ամէն մարդ հաղորդ առնէ • աս տղան չառաւ • ուստի ապառնալիք ըրին թէ՝ զինքը Եպիսկոպոսին պիտի տանին ։ Վարպետը՝ աս տղուն պատճառաւը չելլէ գլուխս փորձանքի մը հանդիպի ըսելով՝ բռնեց զանիկայ Պրէնդվուտ իր հօրը տունը խրկեց ։ Հընտր վեց շաբաթի չափ հոն

Digitized by Google

կեցաւ․ ու օր մը ելաւ եկեղեցի գնաց, նայեցաւ
որ՝ սեղանի մը վրայ Անգղիարէն Աստուածաշունչ
մը կայ, բացաւ ու սկսեց կարդալ ։ Եպիսկոպո-
սին ստորին պաշտօնեաներէն Ադվէլ անուն մէկը
վրայ եկաւ, տեսաւ որ Հընդր Աստուածաշունչ
կը կարդայ կոր նէ, «Ատ ի՞նչ բան ունի քու
ձեռքդ», ըսաւ․ «կարդացածդ կը հասկընա՞ս կոր,
կարո՞ղ ես դուն Սուրբ Գիրք մեկնելու»։ Պատանին
պարկեշտութեամբ մը պատասխան տուաւ․ «Հա՛յր
Ադվէլ՝ ես Սուրբ Գրոց խօսքերուն մեկնութիւն
չեմ կրնար տալ․ քանզի կարգաւոր չեմ․ սա
տեղը Աստուածաշունչ մը գտայ, ես ինծի մխի-
թարութիւն գտնելու համար առեր կը կարդամ
կոր, ուրիշ բան չէ ըրածս»։ Ո՛եր Հռովմէականը
դարձաւ սա խօսքը ըսաւ, որ ինչուան հիմա Հ-
ռովմէականաց մէջ իբրև առած կը գործածուի․
«Ո՛րչափ որ Անգղիարէն Աստուածաշունչ գիրքը
տարածուեցաւ, այնչափ ալ աշխարհիս ուրախու-
թիւնը իրմէ պակսեցաւ»։ Ետքի խօսակցութիւն-
ներնէն ալ կ'երևի ան օրերուն ինչ օրեր ըլլալը ։
— Հընդր․ «Չէ՝ չէ՝ մ'ըսեր՝ հա՛յր Ադվէլ, ասի-
կայ Աստուծոյ խօսքն է, ուսկից՝ ո՛վ որ շնորհք
ունի նէ, կրնայ սորվիլ թէ ո՛րն է Աստուծոյ
հաճելին և ո՛րն է անհաճոյն»։ — Ադվէլ․ «Հիմա մի
սորվեցանք Աստուծոյ հաճոյ կամ անհաճոյ եղած
բաները․ առաջ չէ՞ինք գիտէր»։ — Հընդր․ «Թէ
որ Աստուածաշունչը հիմա ալ ձեռուընիս ըլլար նէ,
ինչպէս որ էր քիչ մը առաջ, անատենը աւելի կը
սորվէինք․ և իմ աղօթքս աղաչանքս աս է՝ որ աս
օրհնեալ Աստուածաշունչը միշտ ձեռուընիս ըլլայ»։
Վիչ մ'ալ երկընցուցին խօսքը․ ետքը Ադվէլ
«Իմացայ», ըսաւ, «դուն ալ թագուհւոյն օրէնք-
ները արհամարհողներուն մէկն ես եղեր․ և յայտնի

Digitized by Google

է թէ՝ աս պատճառաւ Լոնտրայէն փախեր եկեր ես. բայց դիտցած ըլլաս որ՝ եթէ դարձի չգաս նէ, դուն ալ և շատ ուրիշ հերետիկոսներ ալ պիտի խորովիք ձեր սխալ կարծիքներուն համար": Հընդիր պատասխանեց. "Թող ես իր խօսքին հաւատալու և իր անունը դաւանելու շնորհքը ունենամ իմ Աստուծմէս, ու ալ ինչ հետևի նէ՝ հոգս չէ. թող հետևի": "Իր անո՞ւնը մի պիտի դաւանիս. քա՛ւ լիցի. դուք ամէնքդ ալ Սատանային քովը դժոխքը պիտի երթաք": Աս ըսելով՝ արտորնօք եկեղեցիէն դուրս ելաւ ծեր Հռովմէականը, ու մօտը եղող գինետուն մը մտաւ, և հոն-Սուտ անուն քահանայ մը գտնելով՝ ըսաւ թէ՝ "Հընդիր եկեղեցին նստեր Աստուածաշունչ կը կարդայ կոր": Քահանան անմիջապէս եկեղեցի վազեց, ու հարցուց Հընդիրին թէ՝ "Որո՞ւ հրամանաւ Աստուածաշունչ կը կարդաս կոր". շուտ մը խօսքը գոյափոխութեան վարդապետութեանը հասաւ. և Յովհաննու վեցերորդ գլխուն վրայ քիչ մը խօսակցութիւն ըլլալէն ետև, "Ես քեզի կը հակըրցընեմ", ըսաւ քահանան, ելաւ գնաց: Հընդիր գիտնալով գլխուն գալիքը՝ շուտ մը ելաւ տուն գնաց, ու իր հօրը մնաս բարով ըսելով՝ քաղաքէն դուրս փախաւ:

Մէկ քանի օրէն՝ ան տեղի դատաւորը հօրը հրաման խաւրեց՝ որ զաւակը գտնէ ձեռուընին տայ: "Այո", ըսաւ տղուն հայրը, "Ես իմ զաւակս պիտի փնտռեմ ու ձեռուընին տամ որ այրե՞ն": Բայց ինչ օգուտ, ճար չկար, փնտռելու էր: Աստի խեղճ մարդը՝ Կ'ելլեմ կ'երթամ՝ մէկ քանի օր կը պտըտիմ՝ կու գամ չգտայ կ'ըսեմ՝ մէկդի կ'ելլեմ, կարելի է այսչափով կը լմըննայ ըսելով՝ ճամբայ ելաւ. մէկ քանի օր անդին

Digitized by Google

սաղմին պտըտելէն ետև , դժբաղդաբար որդին զինքը տեսնալ հեռուէն , ու եկաւ դիմաւորեց և իմանալով որ իր հայրը անանկ մէկ վտանգի մը մէջ ինկեր է , Ուրեմն «Տուն գալու եմ» ըսաւ , ելաւ հօրը հետ եկաւ ․ Թէպէտ աս բանիս հայրը ամենևին հաճութիւն չունէր ։

Իրիկունը հասան տուն ։ Դատաւորին պաշտօնատարը անմիջապէս առաւ տարաւ տղան , ոտուըները կոճղի մէջ դրաւ մինչև հետևեալ առտուն ․ առտուանց դատաւորը դիմացը կանչեց Հընդըրը , Աստուածաշունչ մը բերել տուաւ , և գոյափոխութեան վրայ ունեցած կարծիքները քննեց ։ Հետևեալ օրը՝ Բօննէր եպիսկոպոսին խրկուեցաւ ․ Եպիսկոպոսը առջի բերանը անուշութիւնով գընաց , և ըսաւ որ՝ «Դարձի գաս նէ , ապաշխարանք քաշելէն ալ կ'ազատեմ քեզ» ։ Տեսաւ որ չյաջողեցաւ նէ , հրամայեց որ ոտուըները կոճեղի մէջ դնեն ։ Երկու օր երկու գիշեր առանց կերակուրի՝ կտոր մը սև հացի կեղևով ու գաւաթ մը ջուրով մնաց բանտին մէջ ։

Ետքը նորէն կանչեցին՝ քննեցին ։ Աս քննութեանը վրայ՝ բանտապետին սաստիկ հրաման ըրին որ՝ զանազան երկաթի կապանքներ դնէ վրան՝ որչափ որ կարող է տանիլ ։

Ինը ամիսի չափ կրկին և կրկին քննուելով բանտը մնալէն ետև՝ անգամ մըն ալ Եպիսկոպոսին դիմացը հանեցին Սուրբ Պօղոսի եկեղեցւոյն խորհըրդարանը՝ փետրվարի 9ին ․ եղբայրն ալ աս ժողովոյս մէջն էր ։ Առաջ անոր դաւանութիւնը կարդացին ․ և որովհետև «Հաղորդութիւնով՝ Քրիստոսի մարմինը հոգևորապէս կ'ընդունիմ», ըսեր էր , «Հացը՝ հոգևորապէս Քրիստոսի մարմի՞նն է ըսել կ'ուզես», հարցուց Բօննէր ։ «Ոչ»,

ըսաւ պատանին. «Ասա ըսել կ'ուզեմ թէ՝ երբո՛ր արժանաւորապէս մասնակից կ'ըլլամ սուրբ Հաղորդութեան, Հոգեւորապէս սնունդ կ'ընդունիմ իմ Տէրոջմէս Հաւատքով. եւ Քրիստոսի՝ իր չարչարանօքը եւ պատուական մահուամբը ու յարութիւն առնելովը բոլոր ճշմարիտ հաւատացելոց համար պատրաստած պարգեւներուն հաղորդ կ'ըլլամ. Հացը՝ ոչ Հոգեւորապէս Քրիստոս է, եւ ոչ մարմնաւորապէս» :

Վերջապէս Եպիսկոպոսը քննութիւնը լմնցուց սա խօսքերով. «Ես միշտ քեզ սա կարծիքներուդ վրայ առանկ յամառեալ գտայ, ու ալ ասկէ ետեւ ամենեւին յոյս չունիմ քեզ Կաթուղիկէ եկեղեցւոյն դարձընելու. դուն յաւիտեան առանկ ապականեալ անզամ պիտի մնաս»: Յետոյ առանկ անդամները եկեղեցիէն կտրելու համար՝ Հռովմէականաց ունեցած կանոնովը դատապարտեց Հընդըրը : Բայց քիչ մը ետքը՝ նորէն կանչեց, «Եթէ ուրանաս նէ», ըսաւ, «40 լիրա կը բաշխեմ քեզի, եւ կ'ուզես՝ վաճառականութեան կը դնեմ, կ'ուզես՝ իմ տանս տնտես կ'ընեմ քեզ»: «Մեծապէս շնորհակալ եմ սա շնորհքներուդ տէր իմ», ըսաւ պատանին, «բայց իմ խիղճս Սուրբ Գրքով համոզել չկրնալէդ ետեւ՝ ալ առանկ խոստմունքներ ընելդ ազդուութիւն մը չըներ ինծի. քանզի աշխարհիս սիրոյն համար չեմ կրնար զԱստուած ձգել. ինչու որ աշխարհիս բոլոր բաները կորուստ կը սեպեմ Քրիստոսի սիրոյն հետ բաղդատելով»:

«Ա՞յդպէս», ըսաւ Պօններ, «յաւիտեան դատապարտեալ ես»: Նոր պատասխան պատանին ալ ըսաւ թէ՝ «Աստուած արդարութեամբ կը դատէ, եւ մարդոց անիրաւութեամբ դատապարտածները ինք կ'արդարացընէ» : Մարտի 28ին՝ շաբաթ օրը

Digitized by Google

Հընդըը Պրէնդվուտ խրկեցին , և վճռեցին որ՝
երկուշաբթի օրը այրուի : Սուրն բռուած իշխանը
եղած ատենը՝ իր հայրն ու մայրը թոյլտուութիւն
գտան անոր հետ տեսութիւն ընելու , և իբրև
ճշմարիտ աշակերտք Քրիստոսի՝ քաջալերութիւն
տուին իրենց որդւոյն՝ ճշմարտութեանը վկայ ըլ-
լալու : Մանաւանդ մայրը ըսաւ . «Որդեակ ,
կ'ուրախանամ որ Քրիստոսի անուանը համար ա-
սանկ իր կեանքը զոհ ընող զաւկի մը տէր եղայ» :
«Քաշելու քիչ մը տանջանացս փոխարէն՝ Քրիս-
տոս ուրախութեան պսակ մը պատրաստած է ինծի ,
չե՞ս ուրախանար՝ մա՛յր իմ», ըսաւ Հընդը անոր
պատասխան : Անատեն մայրը ծունկի վրայ եկաւ
և աղաչեց Աստուծոյ՝ որ զօրացընէ իր որդին մինչև
վերջը համբերութեամբ դիմանալու : Հիկպէտ ա-
նուն մէկը՝ որ ինքն ալ պիտի մարտիրոսանար , և
մէկ քանի ուրիշներ՝ որ հոն կեցեր էին , շատ ու-
րախացան աս աստուածավախ ծնողաց սանկ յօ-
ժար կամօք զաւակնին Քրիստոսի նուիրելուն վրայ:

Երկուշաբթի օրը առտուանց կանուխ պաշտօնա-
տարը այրելու տեղը տարաւ Հընդըը : Տարած
ատեններին՝ ճամբուն մէջ հայրը դիմացն ելաւ , ու
լալով ըսաւ . «Աստուած հետդ ըլլայ , ո՛րդիս Կու-
լիէլմոս»: Ան ալ անոր՝ «Աստուած քու հետդ ալ
ըլլայ՝ հայր իմ , և քեզ մխիթարէ . կը յուսամ
որ՝ երկինքը ցնծութիւնով իրար կը տեսնենք նո-
րէն» , ըսաւ : Հասան քաղաքին ծայրը՝ ցիցը
տնկուած տեղը , բայց փայտը դեռ պատրաստ
չըլլալուն՝ սպասել հարկ եղաւ : Աս միջոցին նե-
րողութեան թուղթ մը տուին Հընդըին , որ ու-
րանայ՝ ազատի : «Ո՛չ , լիցի . ես Աստուծոյ օգ-
նականութեամբը պիտի չուրանամ», ըսաւ պատա-
նին : Յետոյ ցիցին կապեցին . Հընդը աղաչեց

Digitized by Google

ժողովրդոցը որ իրեն համար աղօթք ընեն՝ քանի որ զինքը ողջ կը տեսնեն ։ «Ինծի՞ համար աղօթք ընենք», պոռաց Պրաուն՝ սոր բռնուելուն պատճառ եղող դատաւորը, «քեզի՞ համար. շան մը համար աղօթք կ'ընեմ, քեզի համար չեմ ըներ»։ «Կը խնդրեմ Աստուծմէ՝ որ ասիկայ մեղք չսեպուի քեզի վերջին օրը», պատասխանեց հեզահոգի և հաւատարիմ վկայն Քրիստոսի ։

Քահանայ մը քովը եկաւ, ու իրենց մոլորական գրքերէն մէկ հատ մը երկընցուց որ առնէ ։ «Մէկդի՛ գնա՝ սուտ մարգարէ», ըսաւ Հընդր. դարձաւ ժողովուրդին ալ պոռալով ըսաւ, «Զգուշացէք աս մարդոցմէ, և անոնց պղծութիւններէն ետ կեցէք, որ չըլլայ թէ դուք ալ անոնց կորստեանը հաղորդ ըլլաք»։ Տմարդի քահանան՝ «Կը տեսնես», ըսաւ, «ահա՛ հիմա խնտոր որ հոս պիտի այրիս նէ, դժոխքին մէջն ալ յաւիտեանս անանկ պիտի այրիս»։ Մօտը կայնողներուն մէկը՝ «Աստուած ողորմի՛ հոգւոյդ», ըսաւ. ամէնը մէկէն՝ Ամէն պոռացին, և փայտակոյտը բռընկեցաւ ։ Հընդր քովը ունեցած Սաղմոսը՝ եղբօրը նետեց. եղբայրն ալ՝ «Կուլիելմոս», ըսաւ, «Քրիստոսի չարչարանացը վրայ մտածէ՛, մի՛ վախնար, քա՛ջ եղիր»։ «Չեմ վախնար», պատասխանեց ծաղկահասակ վկան. յետոյ աղաղակեց. «Տէ՛ր՝ Տէ՛ր՝ ընդունէ իմ հոգիս»։ Այսպէս աստուածավախ Կուլիելմոս Հընդր իր անձը ճշմարտութեան զոհեց ։

Նոյն օրը այրեցին նաև Թովմաս Հիկպէտ անուն Էսսէքսցի մը, և Թովմաս Քօսդօն անուն ազնուական մը ։ Ասոնց երկուքն ալ ճշմարտութիւնը քաջութեամբ պաշտպանող մարդիկ էին, և Պօններին հրամանաւը բռնուեցան՝ Քօլչէսդր խրկուեցան ։ Ասոնք երևելի մարդիկ ըլլալով՝

Պօմնէր վախցաւ որ ասոնց այրուելովը ետքէն խռովութիւն մը կ՚ելլէ , անոր համար ինքը մէկ քանի ընկերներով հոն գնաց՝ զանոնք համոզելու և մայր սուրբ եկեղեցւոյ գիրկը դարձընելու ։ Ըրած աշխատութիւններուն բոլորը պարապը գնաց ․ ուստի նորէն Լոնտրա դարձաւ եկաւ՝ աս մարդիկը և ուրիշ մէկ քանի հերետիկոս անուննով ամբաստանեալներ ալ հետը առած ։

Երբոր որոշեցին դատապարտել աս երկու մարդիկը , Եպիսկոպոսին առջևը հանեցին զանոնք Սուրբ Պօղոսի եկեղեցւոյն խորհրդարանը ։ Աս եղաւ Փետրվարի 27ին՝ Կիրակի օրը ․ առաջուան պէս կրկին հարցուցին թէ՝ Մոլորութիւններնիդ ուրանա՞ք մի պիտի , թէ չէ ․ վաղը եկէք պատասխանը տուէք՝ ըսին ։ Ասոնց դէմ եղած ամբաստանութիւնը դիտելու արժանաւոր բան է ․ բայց շատ երկար ըլլալուն՝ մէկ մասը միայն դնենք հոս ։ Մէջը ասանկ գրուած էր թէ՝ "Աս մարդիկը իրենց կնքահօրը երաշխաւորութեամբը քրիստոնէական եկեղեցւոյն հաւատքովը մկրտուեցան , և չափահաս ըլլալով դրոշմը ընդունած ատեննին՝ խոստացան ան հաւատքովը մնալ , և ան հաւատքին պահանջածին պէս ընդունիլ՝ թէ Քրիստոսի բնական մարմինն ու արիւնը իրապէս ներկայ կ՚ըլլայ հացի և գինիի կերպարանքով հաղորդութեան սեղանին վրայ ։ Թէ աս մարդիկը ճշմարիտ պատճառ մը չունին աս հաւատքը ձգելու ։ Թէ շատ մարդիկ , որոնց հերետիկոս ըլլալը աղէկ գիտէին , գովեցին մեր առջևը , և անոնց կարծիքները ընդունեներ են , և մոլորեր հերետիկոս եղեր են" ։ Անոնք ալ աս բաներուն ամենուն ալ պատասխանը տուին՝ իրենց վարդապետութիւններէն անոնց մէջը գտնուածները ընդունելով ։ Աս մարդոցը դատապար-

տութեան. վճիռը մինչեւ Մարտի ինը ուշացու-ցին : Մարտի 9ին՝ նորէն Արքեպիսկոպոսին խորհրդա-րանը տարուեցան, Հաւատոյ դատաւորութիւններն ալ հետերնին առած, զոր կարդացին ժողովրդոց առջեւը՝ շատ մեծ դժուարութեամբ հրաման առ-նելով Արքեպիսկոպոսէն :

Նոյնը Հիկալէին ու Բրաղանին դատապարտու-թեան վճիռն եղաւ, եւ Լիսբէյձի բանտը խրկուե-ցան : Մարտի 23ին՝ շաբաթ օրը առաւօտեան ժամը չորսին հանեցին զանոնք, ու Աշխարհի պաշտօնատա-րին ձեռքը յանձնեցին : Անկէ ետեւ սայլի վրայ կապեցին ու Պրենդիլուս խրկեցին, ու չորս օրէն հոնքը այրուեցան :

Մարտի 29ին՝ Յովհաննէս Լաւրենտիոսը այ-րեցին Քօշէնգրի մէջ : Ասոնց Իօմբիմոնին եւ անոր ընկերներուն հետ մէկտեղ դատապարտուե-ցաւ, բայց քահանայ էր, եւ պէտք էր որ առաջ կարգը առնուէր, անոր համար ուշացաւ իր մահը : Այնքան ժամանակ այնչափ նեղութեանց մէջ են-կած մնացեր էր՝ որ ծնկաւրները չէր բռներ, եւ ուստի ոտքով ցիցը երթալ չկրնալուն՝ աթոռի մը վրայ նստեցուցին տարին, ու անանկ աթոռի վրայ նստած այրեցաւ :

Ասոնք նահանգը՝ հերետիկոսութիւնով պէշ-տրկուածներուն առջեւը սեպուած էր. եւ այնչափ մարդ հոն այրելուն պատճառը սա էր՝ որ ժողո-վրդոց մէջ վախ մը իյնայ, եւ հալածման պատ-ճառաւ Լոնտրայէն փախչողները չկրնան հոն երթալ պատսպարուիլ : Բայց ինչ օգուտ, Աւետարանին վարդապետութիւնները ան ժողովրդոցը մէջ շատ հաստատ արմատ կապեր էր : Լաւրենտիոս աթոռին վրայ նստեր էր, խել մը մանր տղաք կրակին բո-լորտիքը շարուեցան, անուշ ձայնով մը սա խօսքը

կը կարդային . «Տէ՛ր՝ քու խոստմունքիդ պէս պահէ քու ծառադ» . ինչպէս որ գրուած է թէ , «Պզտիկ տղոց ու կաթնկերներու բերնէն օրհնութիւն կատարեցիր» : Ըս բանիս մէջ չէ թէ միայն Աստուծոյ փառքին մեծութիւնը կ'երևի՝ ատ պզտի տղոցը արտին մէջ անանկ իր շնորհքը վերընելովը , այլ և ան տղաքը անանկ Աստուծոյ գիտութիւնովը մեծցընող ծնողաց քրիստոնէական գովելի նախանձաւորութիւնն ալ բացայայտ կը տեսնուի :

Մարտի 30ին՝ Փարրար եպիսկոպոսը այրեցին Կարմարթէն քաղաքը : Շատոնցուընէ ատ մարդը Հռովմէականաց աղանդին մէկն էր , և մինչև անգամ Եդուարդ թագաւորին օրովը համարձակեցաւ շատ մը գէշ զրպարտութիւններ ընել : Մարիամ թագուհի ըլլալուն պէս , սկսեցին նորէն ատ մարդուն ետևէն իյնալ : Բայց ատ անգամը ըրած ամբաստանութիւններնին հաւատոյ վերաբերեալ ըլլալով՝ փետրվարի 4ին՝ Ռօճըրսին ու Հուփըրին հետ միատեղ քննուեցաւ Կարտինէր եպիսկոպոսին առջևը :

Փարար եպիսկոպոսին պատմութիւնը՝ շատ ուրիշ մարտիրոսներու պատմութեանց չափ մանրամասն չէ . բայց գլխաւոր բաները գիտենք : Մարտի 13ին՝ վերջին անգամ Եպիսկոպոսին դիմացն ելլելը եղաւ , քանզի դատապարտուած դուրս ելաւ : Յետոյ արաշտօնատարին քովը պահ տուին , և Մարտի 30ին այրեցին : Փօքս պատմագիրը զարմանալի բան մը կը պատմէ ատ մարդուն այրուած ժամանակը ցուցուցած համբերութեանը վրայ : Ճօնս անուն պատանի մը՝ Ռէյլըգի ասպետի մը որդին , Փարարին այրուելէն քանի մը օր առաջ քովը եկաւ , և սկսեց ողբալ ան քաշելու դառն տանջանքին վրայ : Փարար եպիսկոպոսը՝ որ հաստատուն յուսով կը հաւատար թէ ինքն ալ միւս

մարտիրոսներուն պէս պիտի ընդունի ան երկնային զօրութիւնը , որով կրնար տանել տանջանքներու դիմանալ , ըսաւ պատանիին . «Այրուած ժամանակս զգուշութեամբ նայէ , թէ որ անգամ մը երերալս տեսնես նէ , քարոզած վարդապետութեանս մի՛ հաւատար» : «Ինտոր որ ըսաւ նէ , ճիշդ անանկ ըրաւ», կ'ըսէ Փօքս , «քանզի անանկ համբերութեամբ կայնեցաւ՝ որ բնաւ տեղէն չերերաց . Հապա ինչ դիրքով որ կայնեցաւ նէ՝ անանկ մնաց , ինչուան որ մարդուն մէկը գաւազանով մը գլխուն զարկաւ , ու կրակին մէջը ձգեց» :

Ռոլէնս Հուայդ անուն խեղճ ձկնորսի մը վրայ ալ դիտելու արժանի պատմութիւն մը կայ , որ սեպէ թէ՝ ան ալ Փարարին այրուած ատենները այրեցաւ : Իր դրացիները կը յարգէին զինքը բարի վարուց տէր մարդ մը ըլլալուն համար , և առաջ Հռովմէական աւելորդապաշտութիւնները շատ ամուր պահող մէկն էր : Ասիկայ Եդուարդ Թագաւորին օրովը ճշմարտութեան գիտութեանը հասաւ Աստուծոյ շնորհօքը , և մեծ եռանդով ալ անկէ ետև աստուածգիտութեան պարապեցաւ : Ինք կարդալ չէր գիտեր . ուստի տղան դպրատուն խրկեց , կարդալ սորվել տուաւ , և ամէն իրիկուն Սուրբ Գիրք և կամ ուրիշ հոգևոր գրքեր կը կարդացընէր , ու ինք մտիկ կ'ընէր : Աս ձկնորսը չափազանց սուր յիշողութեան տէր և կենաց ջուրին շատ ծարաւած մարդ մը ըլլալով , լսած ճըշմարտութիւնը մտքին մէջ կը գանձէր . և սրտի զգացումով ան սորված ճշմարտութիւնները ուրիշներուն քարոզելով , շատ մարդոց 'ի մահուանէ 'ի կեանս փոխուելուն պատճառ եղաւ :

Յայտնի էր որ՝ Հռովմէական հալածիչները երկար ատեն հանգիստ պիտի չթողուին զանիկայ :

Digitized by Google

Իր բարեկամները խրատեցին զանիկայ որ փախչի . բայց անիկայ գիտնալով որ ինքը շատերուն օրինակ պիտի ըլլայ , համառօտ որոշեց որ իր եղած տեղը մնայ : Վերջապէս խեղճ մարդը բռնեցին՝ Լոնտոնի եպիսկոպոսին առջևը հանեցին , և քանի քանի անգամ քննելէն ետև՝ Պապական ըսուած բերդը բանտարկեցին տարի մը : Աս միջոցին՝ փախչելու պատեհութիւններ շատ ունեցաւ . բայց որովհետև քովը մարդ երթալու թող կու տային , և ով որ ուզէր՝ կրնար գալ տեսութիւն ընել հետը , այնչափին գոհ ըլլալով՝ իրեն պարտք սեպեց բանտը մնալ : Վերջապէս փորձութեան ժամանակը հասաւ . Թոլէնսը կրկին Եպիսկոպոսին դիմացը հանեցին . Եպիսկոպոսը երկար բարակ յորդորանք մը ըրաւ որ եկեղեցւոյն դառնայ : Թոլէնս ալ մինակ սա պարզ պատասխանը տուաւ ըմաններուն դէմ . "Տէր իմ՝ փառք Աստուծոյ որ քրիստոնեայ եմ , և Աստուծոյ խօսքին հակառակ կարծիքներ չունիմ . թէ որ անանկ կարծիք մը կամ վարդապետութիւն մը ընդունած եմ նէ , կը փափաքիմ սխալս շտկելու Աստուծոյ խօսքովը՝ ինչպէս որ քրիստոնէին կը վայլէ ընել" :

Ասոր վրայ խեղճ ձկնորսին դատապարտութեան վճիռը ելաւ . և քիչ մը ետքը հրամանն եղաւ որ այրուի : Երբոր ցիցին քովը կ'երթար կինն ու որդիքը տեսաւ , որ կայներ կու լային : Աս իր սիրելի ընտանիքը տեսնելուն՝ սիրտը թուլցաւ եղաւ . "Չա՛ր մարմին", պոռաց՝ կուրծքին զարնելով , "ինծի արգելք պիտի ըլլաս . զիս յաղթել կ'ուզես . Աստուծոյ շնորհքը դուն պիտի յաղթուիս": Դարբինը երբոր զանիկայ ցիցին կը կապէր , "Բա՛րեկամ", ըսաւ Թոլէնս , "կ'աղաչեմ ամուր գամէ , կարելի է որ մարմինս շատ ուժով պատերազմի :

Բայց ո՛վ Տէր՝ քու մեծ ողորմութեամբդ զօրութիւն և համբերութիւն տո՛ւր ինծի": Տէյն անուն մէկը՝ որ աս բաները կը պատմէ, հո՛ն մօտը կայներ էր. և Սօլէնս ըսաւ անոր թէ՝ "Մարմինիս ու հոգիիս մէջը պատերազմ կայ, թէ որ նկուն ըլլալու նշան մը վրաս տեսնես, մատդ վեր վերցուր. կը յուսամ որ աս միջոցով միտքս վրաս գայ՝ ու ինքզինքս բռնեմ":

Խուրձերն ու յարդը բոլորտիքը դիզած ատեննին՝ ինքն ալ մէկտեղ զուարթութեամբ մը կը տեղաւորէր զանոնք հետերնին: Քահանային մէկը բարձր տեղ մը կայնած՝ ժողվուած բազմութեան քարոզ կու տար. Սօլէնս ալ մտիկ ըրաւ՝ ինչուան որ քահանան սկսեց չարաչար կշտամբել հացին ու գինիին իրապէս Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը ըլլալը չընդունողներուն բոլորն ալ: Ըստանէնը ալ չդիմանալով Սօլէնս յանդիմանեց զանիկայ՝ ու ըսաւ. "Հապա ան Քրիստոսի ըսած՝ 'Ա՛ս ըրէք զիս յիշելու համար' խօսքն ի՞նչ է": Աս որ լսեց նէ քահանան՝ կամացուկ մը լռեց. և հրաման եղաւ որ փայտակոյտը բռընկցընեն, ու բռընկցուցին. Սօլէնս ձեռուըները կրակին մէջը պտըտցուց, ինչուան որ այրեցան հատան. ոտուըներն ալ այրեցան, ու մարմինը շղթային վրայէն ինկաւ կրակին մէջը: Երկարատև սաստիկ տանջանք մը եղաւ քաշածը, բայց համբերութեամբ կրեց, բարձր ձայնով մը՝ "Ո՛վ Տէր՝ ընդունէ հոգիս, ո՛վ Տէր՝ ընդունէ հոգիս", պոռալով: Փօքս աս հաւատարիմ վկային վրայով շատ մանրամասն պատմութիւններ ունի, վերոյիշեալ Տէյն անուն Սօլէնսին բարեկամէն առած: Մէկը սա է, թէ շատ մարդիկ՝ Սօլէնս ցիցին կապուելէն ետև՝ քովը երթալով ձեռքը կը բռնէին. իսկ Տէյն ձեռքը բռնեց կեցաւ քովը,

Digitized by Google

մինչև որ բռնկեցաւ փայտակոյտը, անատենը մէկդի քաշուեցաւ : Քահանան աս բանը տեսնելով՝ բարկանալով մը ըսաւ անոր, թէ "Ատանկ մարդուն ձեռքը բռնել կ'ըլլա՞յ, չե՞ս գիտեր որ հերետիկոս է, և եկեղեցին ալ դատապարտած է զանիկայ" :

Փարար եպիսկոպոսին այրուելէն ետև՝ մարդ չայրեցին երկու իրեք շաբաթ : Ասոր պատճառը շատ յայտնի չէ. կարելի է որ աս արիւնահեղութիւններուն համար հասարակութեան մէջ եղած շշունջէն եղած ըլլայ, և կամ թէ Զատիկ ըլլալէն. վասն զի հաւանական կը թուի թէ հալածիչները՝ զատկական արարողութիւններով զբաղած ըլլալով՝ ժամանակ չունեցան մարդ այրելու գործերին ալ տեսնելու ան օրերը :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Մարշին տանջանքը ու մահը — Քարտմէյքր և Ուարն — Սիմփսօն և Արտիլէյ — Հաուքս — Ուադս :

Զատկէն ետև՝ 1555ին՝ Բրօթէսդանդները այրելը նորէն ձեռք առին : Ապրիլի 4ին՝ Գէորգ Մարշ մարտիրոսացաւ Սաունտէրս քարոզչին փոխանորդը այրեցին Չէսդր քաղաքը : Երբոր նոր բռնած՝ տարին զանիկայ Տէրպայի Կոմսին առջևը, Բրօթէսդանդ եպիսկոպոսէ ձեռնադրուած ըլլալուն վըրայով խօսեցան, ու հարցուցին թէ՝ "Հանդարտ խիղճով պաշտօնդ կրնայի՞ր կատարել": "Այո՛", ըսաւ Մարշ: "Ուրեմն քու տուած հաղորդութիւնդ հաղորդութիւն չէ՝ սատանայական բան մըն է", ը-

Digitized by Google

տալ Հռովմէադաւան քահանայքն մէկը՝ որ քովը կայներ էր ։ Այսպէս սակայն Մարշը քննութեան կը հանէին ։ Պրուն. տղէտ ես՝ յամառ ես՝ ինքնահաւան ես՝ ըսելով ։ խել մը սաստիկ նախատական խօսքեր կ'ընէին ։ Ըն ալ հեզութեամբ այսպէս պատասխան կու տար ըրած խօսքերնուն ․ «Ես կամաւ կ'ուզեմ ուրիշ բան չգիտնալ ։ այլ միայն զՅիսուս Քրիստոս՝ և զնա ալ խաչը ելած ։ Իմ հաւատքս միայն Աստուծոյ խօսքին վրայ հիմնեալ է ։ և աներկբայ գիտեմ որ՝ Աստուծոյ ընդունելի հաւատք մին է ։ և անով պիտի կրնամ ազատ մնալ Աստուծոյ բարկութենէն դատաստանին օրը ։ Ես յամառութեամբ՝ ինքնահաւանութեամբ՝ փառասիրութեամբ և կամ աշխարհային նպատակներով ձեզի խօսք մը՝ բան մը չըսի ։ հապա ինչ որ ըսի ։ բարի խղճմտանքով և Աստուծոյ երկիւղովն էր»։ Վերջապէս Լանքաստէր խրկեցին ։ ու հոն գողերուն բանտը դրին՝ ոտուըները երկաթի մէջ ։ Մարշ կ'ըսէ թէ՝ Հռովմէականք շատ գէշ խօսքեր և սպառնալիքներ կ'ընէին իրեն՝ ըսելով ․ «Պրուն բանտին մէջէն դուրսը կայնողներուն կը քարոզես ։ և դուրսէն լսուելու չափ բարձրաձայն կը կարդաս և աղօթք կ'ընես»։ «Բայց շիտակը աս է որ՝ ես ու Վարպըրտոն ընկերս ծունկի վրայ կու գայինք՝ առաւօտեան և երեկոյեան աղօթքներնիս կը կարդայինք Անգղիարէն աղօթագրքէն ․ մէյ մը կէս օրէն առաջ՝ մէյ մ'ալ կէս օրէն ետև՝ ուրիշ աղօթքներ ալ ընելով ․ ամէն օր Աստուածաշունչ ալ կը կարդայինք ։ մանաւանդ իրիկուան դէմ ։ Ասոնց ամէնն ալ անանկ ձայնով մը կը կարդայինք՝ որ փողոցը կայնողները աղէկ մը կը լսէին ։ և շատ անգամ իրիկուններ կու գային՝ բանտին պատուհաններուն տակը կը նստէին՝ մեզ մտիկ կ'ընէին ․ Հռովմէա–

Digitized by Google

կանք ալ երբոր աս ըրածնիս կը տեսնէին, կը բար-կանային մեզի դէմ ու նախատինքներ կը թափէին":

Ժամանակէ մը ետքը Չէսդրի եպիսկոպոսը Լանքաստէր եկաւ, և նոր սկսած հալածանքը հաստատեց: Առաջ Մարշը դատաստանի կանչեց. հաւատարիմ քրիստոնեան՝ թէ հոս և թէ ետքէն Չէսդրի մէջ եղած քննութեանը ատենը՝ ճշմարտութիւնը քաջութեամբ պաշտպանեց: "Թէ որ Աստուծոյ խօսքովը կրնաք զիս համոզել նէ, կը համոզուիմ", ըսաւ կրկին և կրկին. բայց Եպիս-կոպոսը իրենց օրէնքը մէջ բերաւ՝ որ կ՚ըսէ. "Ար-ժանի չէ հերետիկոսաց հետ վիճիլ": Վերջապէս դատապարտեց Մարշը. դատապարտութեան վճիռը կարդալէն ետև՝ սա խօսքն ալ ըսաւ թէ, "Շունէ մը աւելի արժան չեմ սեպեր քեզ աղօթքի": Յե-տոյ զանիկայ պաշտօնատարաց ձեռքը յանձնեցին, անոնք ալ զընդանը դրին: Չէսդրի մէջ մէկ քանի հոգիներ կային, որոնք Մարշը կը սիրէին Աւետարանին համար. ասոնք իրիկուընները զընդա-նին քովը կու գային՝ կը խօսէին հետը. երբեմն պատին մէկ պզտիկ ծակէն ստակ կը նետէին ներս, ու "Ինտո՞ր ես, ի՞նչ կ՚ընես, աղէ՞կ ես", կը պո-ռային դուրսէն: Մեծ խնդութիւնով՝ "Աղէկ եմ", կ՚ըսէր, "շնորհակալ եմ Աստուծոյ՝ որ իր ողոր-մութեամբը ընտրեց զիս իր ճշմարտութեանը վկայ ըլլալու՝ տանջանքով. մինակ աս կը խնդրեմ, որ շնորհէ ինծի տանջանացս մէջ չտկարանալ, այլ համբերութեամբ տանիլ 'ի մխիթարութիւն և 'ի փառս Քրիստոսի եկեղեցւոյն": Սպանման տեղը տարած ատեննին, անանկ կը փայլէր վրան քրիս-տոնէական ճշմարիտ քաջութեան ու համարձակու-թեան հոգին, որ տեսնողները՝ "Աս մարդուն 'ի մահ դիմելը մահապարտ գողի մը 'ի մահ դիմելուն

չնմանիր կոր'' կը կանչէին ։

Այրուելուն պատմութիւնը՝ իրմէ առաջ մարտիրոսացեալներուն վրայով պատմածնուս նման է ։ Անոնց եղածին պէս՝ ասոր ալ թող չտրուեցաւ ի զինքն կայնող ժողովուրդին քանի մը խրատական խօսք խօսելու․ անոնց նման իր տանջանքն ալ շատ երկար քշեց՝ աղէկ վառելու բաներ շատ չըլլալուն համար ։ Բայց աս վկային տանջանք մ'ալ աւելի եղաւ․ տակառ մը կպրանիւթ կախեցին գլխուն վրայովը , հաւանականաբար սա մտքով պիտի ըլլար՝ որ կամաց կամաց վրան վազէ , ու անանկով ալ էւելցը տանջուի ։ Ցիցին կապուելէն ետև՝ ներողութեան թուղթ մը տուին՝ որ զղջայ ու ազատի․ մէկդի ըրաւ՝ ըսելով թէ , "Ատով զիս Աստուծոյ ձեռքէն խլել է մտքերնիդ"։ Երկար ատեն այրելէն ետև՝ որ ալ քովը կեցողները մեռած կը կարծէին , յանկարծ թևերը բացաւ , ու "Տէ՛ր Յիսուս՝ ընդունէ՛ հոգիս" ըսելով՝ հոգին աւանդեց։

Անանկ համբերութեամբ ինչուան վերջը դիմանալը տեսնողները կ'ըսէին թէ՝ Անտարակոյս աս մարդը մարտիրոս եղաւ , քանզի ճշմարիտ քրիստոնէի պէս մեռաւ ։ Չեսդրի Եպիսկոպոսը՝ ժողովըրդոց մէջ սաստիկ ձայն մը ելնել իմանալով՝ քարոզ մը տուաւ․ աս քարոզին նպատակը սա էր , թէ Սաւթրը հերետիկոս էր , իբրև հերետիկոս այրեցաւ աս աշխարհիս մէջ , և իբրև հերետիկոս դժոխքին մէջ կ'այրէր ։ Աս խեղճ եպիսկոպոսը մէկ քանի օրէն մեռաւ․ և իր մահուանը պատճառ եղող ախտէն յայտնի եղաւ ինչ տեսակ մարդ ըլլալը ։

Աս օրերս կրկին քիչ մը դադրեցան մարդ այրելէն․ բայց որու վրայ որ հերետիկոսութեան կասկած կ'ըլլար նէ , բռնելու ետևէ էին ։ Աս

գործը աղէկ մը առաջ տանելու համար՝ Մարտի 25ին՝ Հրովարտակ ելաւ տէրութեան ամէն կողմը գտնուող բոլոր դատաւորներուն, որ ամէն մէկերնին իրենց իշխանութեանը տակը եղած տեղերը աղէկ նային, և քաջալերութիւն տան Հռովմէական եկեղեցականաց՝ իրենց հաւատքին չեկողները դատապարտելու. և մանաւանդ հերետիկոսութիւն քարոզող կամ սորվեցընողները բռնելու բանտը դնելու: Աս հրամանն ալ կար՝ որ ամէն գեղ և ամէն քաղաք, գաղտուկ կերպով հաւատարիմ մարդիկ հանեն, որ լրտեսեն հերետիկոսները, և գտածնին երթան իմացընեն դատաւորաց:

Աս գաղտնի ճամբաներով հերետիկոսները փընտռելնին՝ սրբաքննութեան այնչափ մօտեցաւ որդեամբը, որ յայտնի եղաւ՝ աս ճամբան բռնելնին Սպանիոյ Թագաւորին առաջարկութեամբն ըլլալը: Ամենայն ճշդութեամբ սկսան աս արքունի հրամանները կատարել: Բայց ո՞ր Անգղիացին կրնար առանց դժկամակութեան հաւանութիւն տալ աս բաներուն՝ մէկ քանի կոյր նախանձաւորներէ զատ: Մինչև անգամ Պօններ եպիսկոպոսը ձանձրացան արիւնահեղութեան պաշտօնէն, և ըստ արքունի հրամանին՝ դատաւորաց բռնած ու իրեն խրկած մէկ քանի հոգին թող տուաւ. բայց չկրցաւ աս ընթացքը շարունակել: Մայիսի 24ին՝ Փիլիպպոս Թագաւորին և Մարիամ Թագուհւոյն ստորագրութեամբը նամակ մը եկաւ Պօններին, որով կը գանգատէին անոր ըրածէն, ըսելով թէ՝ «Զարմացանք՝ երբոր լսեցինք որ մեր հրամանին համեմատ դատաւորներուն քեզի խրկած մարդիկը թող ես տուեր՝ որ մոլորութիւններնուն մէջ մնան»: Աս բանը Թագաւորին ալ Թագուհւոյն ալ շատ զարմանք էր եղեր, և խրկած թուղթովնին կը յորդո-

ըէին Պօննէրը՝ որ «Քարի Հովուի և եպիսկոպոսի վայելուչ գործ տեսնէ՝ անկէ ետև ձեռքն անցած Հերետիկոսները դատապարտելով, որ իր ձեռօքը Աստուծոյ փառքը եւս առաւել յառաջանայ» : Ա՜Հ, մարդիկ ինչուան աս աստիճան ալ կը խաբուի՜ն եղեր : Պըրնէդ պատմիչը կարծեօք կ՚ըսէ թէ՝ «Եպիսկոպոսը աս նամակը խորամանկութեամբ աս ճամբով ձեռք ձգեց, որ իր ընելիքները աւելի համարձակութեամբ ընէ» : Իրաւցընէ սանկ էր՝ թէ չէր, ան մէկդի՜ թող մնայ. սա գիտենք որ՝ աս իրեն եղած պատուէրը իր բնութեանը շատ համաձայն էր. և շուտ մը սկսեց ան քիչ մը առաջ եղած դադարման տեղը լեցընել :

Մայիսի 30ին՝ Յովհաննէս Քարտմէյքր քահանան ու Յովհաննէս Ուարն արհեստաւորը այրեցին Սմիթֆիլտի մէջ : Քարտմէյքրը Ֆրանչիսկեան կրօնաւոր էր, բայց ճշմարտութիւնը ընդունեց : Եդուարդ թագաւորին օրովը Սուրբ Պօղոսի եկեղեցին քարոզիչ էր. և կը պատմուի թէ՝ ունկնդիրներուն մէջ գտնուող Հռովմէականները այնչափ կ՚ընեղանային տուած քարոզներուն, որ քարոզ տուած ատենը՝ վերարկուն մկրատով կը կտրտէին : Ան ատեն այնչափը կու գար ձեռուընուն, ուրիշ բան չէին կրնար ընել. բայց երբոր Մարիամ թագուհի եղաւ, ոխ առնելու ժամանակը գտան. և շատ ուրիշներու ըրածնուն պէս՝ աս ալ բռնեցին բանտը դրին մէկ քանի սուտ պատճառանքներով՝ ինչուան որ եկեղեցականաց կատարեալ արտօնութիւն տրուեցաւ՝ որ Հերետիկոսները ուզածնուն պէս այրեն՝ մեռցընեն. և Կարտինէլին առջևը քննութեան ելլողներուն առաջիններէն մէկն եղաւ, բայց ասիկայ ժամանակ մը ձգեցին ու մէկալները առաջ այրեցին : Ասոր դատապարտու-

թիւնը ուշացընելուն պատճառը յայտնի չէ ։ Բայց աս միջոցին Հռովմէականք անանկ ձայն մը հանեցին՝ թէ Քարտմէյքր իր կարծիքները ուրանալու միտք ունի . Հաւանական է որ ուրիշները գայթակղեցընելու համար ասանկ սուտ խօսք մը ձանձրնեցին աղէն անդին ։

Վերջապէս երբոր աս ըսածնին չկատարուեցաւ , ու Քարտմէյքր հաւատքին վրայ հաստատ մնաց նէ , նորէն Պօնները դիմացը հանեցին ։ Անոր դէմ եղած ամբաստանութիւնները ասոնք էին , թէ՝ "Դուն կրօնաւոր էիր , ու ամուսնացար . թէ Քրիստոսի մարմնապէս կամ իրօք՝ հաղորդութեան հացին և գինիին մէջ գտնուելուն չես հաւատար" ։ "Ատոնց ամէնն ալ ստանկ են" , ըսաւ Քարտմէյքր , ու դատապարտուեցաւ ։

Վերջիշեալ հրովարտակին հրամանին համեմատ Լոսէքսցի Յովհաննէս Սիմփսօնն ու Յովհաննէս Արտիլէյը բռնուեցան դատաւորաց ձեռօքը ։

Յունիսի 10ին՝ աս երկու մարտիրոսները այրուեցան . Սիմփսօնը Ռօքֆըրտի մէջ , Արտիլէյն ալ Րալէյի մէջ ։ Ատոնց երկուքն ալ մեծ համբերութեամբ դիմացան տանջանքներուն ։ Դատաւորաց դիմացը եղած ատեննին՝ իրենց վրայ աս ամբաստանութիւնը եղաւ , թէ՝ "Դուք յամառ մարդիկ էք , և փառասիրութեան համար է՝ որ աս տանջանքին յանձնառու կ'ըլլաք կոր"։ Անոնք ալ յայտնի ցուցուցին թէ անանկ փափաք մը չունին . և թէ՝ "Յօժար կամօք մեր բոլոր ստացուածքներէն կ'անցնինք", ըսին , "թէ որ մեզի մեր խղճմտանքին ցուցուցած ճամբովը ազատօրէն երթալու հրաման տաք , և չբռնադատէք Հռովմէականաց կռապաշտական արարողութիւնները կատարելու"։ Յայտնի է որ՝ ասանկ թոյլտուութիւն մը ան ժամանակները

անհնարին բան էր ։

Աս միջոցիս Էսսէքսի մէջ ուրիշ մարդիկ ալ այրուեցան . և անոնց հետ՝ Ժողովին հրամանաւը դատապարտուած մէկ քանի ազնուականներ ալ կային ։ Յունիսի 10ին՝ Թովմաս Հաուքս այրեցաւ Կօկէշալի մէջ . ասիկայ ազնուական ցեղէ՝ շատ ստացուածքի տէր մարդ մըն էր՝ արքունեաց մէջ մեծցած ։ Եդուարդ Թագաւորը վախճանեցաւ նէ , ինքն ալ մեկուսի քաշուեցաւ , և կ'ուզէր իր մնացած օրերը առանձին խաղաղութեամբ անցընել . բայց ամենուն աչքը վրան էր ։ Գիտեցին տեսան որ՝ իր նոր եղած որդւոյն ծննդեանը վրայ իրեք շաբաթ անցաւ , մկրտութեան չբերին . և երբոր քահանաները մկրտել ուզեցին երախան , ու հայրը թող չտուաւ որ անոնց քովերնուն հնարած արարողութիւնները կատարեն տղուն վրայ , Օքսֆօրտի կոմսին տարին զանիկայ՝ որուն գործին մէջն էր առաջ ։ Կոմսը վախնալով՝ որ չըլլայ թէ հրովարտակին դէմ յանցաւոր գտնուի , բռնեց զանիկայ Պօննէրին խրկեց . Պօննէրն ալ՝ մարդը դիմացը հանածնուն պէս՝ առջի բերան սա խօսքը խօսեցաւ . “Դուք եղբայրութիւն մըն էք , սակայն հաստատ գիտցիր որ՝ ես ձեզ բնաջինջ պիտի ընեմ”։

Սովորական եղած քննութիւնները՝ ԱԾ՝ ընելէն ետև , Փետրվար ամսուն դատապարտեցին ազնուական Թովմասը . բայց այրելու գործը ինչուան Յունիս ուշացուցին , որ ատեն հալածանքը յոյժ սաստկացաւ ։ Մեռնելէն քիչ մը առաջ իր բարեկամներէն մէկ քանին՝ հաւանական կարծեօք իրենց գլխուն ալ ան նոյն դատապարտութիւնը կրնայ գալ կարծելով՝ եկան խնդիրք ըրին իրեն՝ որ եթէ այրուած ատենը ան քաշած տանջանքը տարուելու բան գայ նէ իրեն , և թէ ինքը կարենայ

Digitized by Google

համբերել, իրենց նշան տայ . և անանկ խօսք կապեցին որ, նշանն ալ՝ ձեռուըները վեր վերցընելը ըլլայ ։

Այրուելուն ժամը հասաւ . մարտիրոսը ցիցին կապեցին, ու փայտակոյտը բռընկցուցին ։ Բարեկամները մօտը կայներ՝ աչուըներնին անոր վրայէն անդին չխաղցընելով անթարթափ կընայէին՝ որ նշան պիտի տա՞յ՝ թէ չէ ։ Երկար ատեն նայելնէն ետև՝ ալ նշան առնելու յոյսերնին կտրեցին . քանզի վրայի մորթը կռնճմռեցաւ բոցէն, ձայնն ալ կտրեցաւ, անանկ որ՝ ամէն մարդ կարծեց թէ մեռաւ . մէյմ՚ալ նայիս՝ ՚ի զարմացումն բոլոր ՚ի զննին կեցողներուն՝ յանկարծ թևերը վեր վերցուց բոցավառ, և իբրև նշան մեծ խնդութեան՝ իրեք հեղ ծափ զարկաւ ։ Այս նշանին վրայ՝ ուսկից իր ինչ աստիճան հաստատուն հաւատք ունենալը կ՚երևնար, բոլոր ժողովուրդը ուրախութեան աղաղակ վերցուց, մանաւանդ նշանի սպասող բարեկամները ։ Անկէ ետև հաւատարիմ վկան ծռելով հոգին աւանդեց ։

Թովմաս Աւադս անուն մէկն ալ նոյնպէս այրեցին Զէլմսփորտի մէջ, որ չուխայավաճառ էր Պիլլէրիքէյ քաղաքը . ժամանակին չարիքները տեսնելով՝ վախուն ընտանիքին հողը կարգի մը դրաւ, և ձեռքը որչափ ապրանք կար նէ՝ ծախեց, մեծ մասը աղքատաց բաժնելով . քանզի գիտէր որ եթէ անանկ չընէր նէ՝ եաքը թշնամիները պիտի ուտէին իր ստացուածքը ։ Ապրիլի 6ին՝ բռնեցին աս մարդը տարին ան տեղի դատաւորին դիմացը, աս ամբաստանութիւնը ընելով, թէ եկեղեցի չգար ։ Լօրտ Րիչ անուն մէկը ըսաւ թէ՝ «Աս մարդը անոնցմէն է, որոնք եկեղեցի երթալ պատարագ տեսնելնուն տեղը, գաղտուկ տեղեր

Հերետիկոսաց ժողովները կ՚երթան՝ Հերետիկոսու-
թիւն սորվելու ու սորվեցընելու" ։ Պրաուն դա-
տաւորը Հարցուց Ուադսին թէ՝ "Աս կրօնքը ո՞վ
քեզի սորվեցուց" ․ (Եդուարդ թագաւորին օրովը
աս դատաւորը Աւետարանականներուն առաջիննե-
րէն էր , բայց Դեմասին նման՝ աս աշխարհիս սի-
րուն չդիմանալով՝ ուրացեր էր ճշմարտութիւնը ․)
"Դո՛ւնէ՝ տէր իմ" , ըսաւ Ուադս , "ճշմարտու-
թիւնը քենէ շատ սորվեցընող չեղաւ ինծի ․ քանզի
Եդուարդ թագաւորին օրովը հիմակուան բռնած
կրօնքիդ դէմ կը քարոզէիր" ։

Աս մարդը Պօննէրին խրկեցին ․ ան ալ սովո-
րական քննութիւնը ընելէն ետև՝ դատապարտու-
թեան արժանի տեսաւ ։ Շատ բան ըրին միտքը
դարձընելու համար , բայց բոլորը պարապը գնաց ։
Վերջապէս զանիկայ և մէկ քանի ուրիշներ ալ հե-
տը պաշտօնատարաց ձեռքը տուին , ու Զէլմսֆօրտ
խրկեցին ։ Ասիկայ հրաման առնելով անգամ մըն
ալ իր ընտանիքը տեսնելու , այս խօսքերով վեր-
ջին մնաք բարեաւն ըսաւ իր կնոջը ու որդւոցը ․
"Ամուսինդ իմ՝ և դուք ո՛վ սիրական որդեակք՝
հիմա ես ձեզմէ պիտի զատուիմ ․ ալ ասկէ ետև
իրարու տեսութիւնը պիտի չվայելենք ․ ուստի ին-
տոր որ Տէրը ձեզ ինծի տուաւ , ես ալ անանկ
նորէն իրեն կու տամ զձեզ ․ և կը փափաքիմ որ
իրեն հնազանդիք , և զինքը 'ի բոլոր սրտէ սիրէք ,
ու իրմէն վախնաք ․ զգուշացէք՝ չըլլայ որ ան պա-
պական պիղծ կրօնքին դառնաք , որուն զուտ ստու-
թիւն ըլլալուն վկայութիւն տալու համար հիմա ա-
րիւնս պիտի թափեմ ։ Աստուծոյ սուրբերուն մահը
թող վախ չձգէ սրտերնուդ մէջ , հապա անոնցմէ
խրախոյս առէք , և քաջալերութիւն ունեցէք Տէ-
րոջը պատերազմը պատերազմելու , և աներկբայ կը

Digitized by Google

հաւատամ՝ որ ան ալ ձեզ ողորմած հօր պէս կընայի" :

Մայիսի սկիզբը՝ վեց ուստայնանկ բռնեց Օքսֆորտի կոմսը, ու Պօններ եպիսկոպոսին խրկեց : Ասոնց վրայով սովորական ամբաստանութիւնը ու քննութիւնը ըլլալէն ետև, անոնցմէ իրեքը ուրացան. մէկալ իրեքը հաստատուն վկայութիւն տուին ճշմարտութեան, ու դատապարտուելով այրուեցան Յունիսի 14ին ու 15ին. որ ասոնք էին. Նիկողայոս Չեմպըրլէյն՝ Քօկշէսդըրցի, Թովմաս Օսմընտ՝ Մանինկդրիցի և Կուլիէլմոս Պամֆըրտ՝ Հարուիչցի :

ԳԼՈՒԽ Է :

Գրատֆորտին քննութիւնները — Կը ջանան անոր միտքը դարձընել իր ընդունած վարդապետութիւններէն — Անոր այրուելուն հրամանը կ'ելլէ — Անոր տանջանքներուն քանի մը պարագաները :

Մարիամ թագուհւոյն օրովը այրուող մարտիրոսներուն մէկ նշանաւորն ալ Յովհաննէս Գրատֆորտն է : Աս մարդը Մանչէսդըրցի էր, և Հենրիկոս Ը.ին գանձապետներուն մէկուն՝ Սիր Յովհաննէս Հարինկդօնին գործին վրայ էր, և շատ հաւատարիմ մէկը սեպուած էր իր տիրոջը աչքին : Աս գործին վրայ եղած ատենը՝ անգամ մը Գրատֆորտ չդիմանալով Սատանային փորձութեանը՝ ծուռ հաշիւ մը ըրաւ՝ քիչ մը բան կողոպտելու համար : Բայց Լադիմէրին մէկ աղուոր քարոզովը՝ ըրած բանին ի՛նչ աստիճան չարութիւն ըլլալը տեսնելով՝ սիրտը չկրցաւ հանդչեցընել՝ ին-

Digitized by Google

չուան որ իր բոլոր ժառանգութիւնը առածին տեղը չվճարեց ։ Բայց այսչափով չմընցաւ Սուրբ Աւետարանին քարոզութեանը անոր սրտին մէջ տեսած գործը ․ ուստի իր մարմնաւոր զբաղմունքներուն և վաստակներուն ամէնը ձգեց ， ու Սուրբ Գրոց վրայ տեղեկութիւն առնալու փափաքով Կանտաբրիգիա գնաց՝ աշակերտութեան մտաւ ։ Հոն շատ յարգի և սիրելի եղաւ ամենուն ։ Մանաւորապէս Պիւսէր կը ստիպէր զանիկայ՝ որ քարոզիչ ըլլայ ։ Եւ երբոր Պրատֆորտ մեծ խոնարհութեամբ գիտութեան կողմէ ունեցած թերութիւնը մէջ կը բերէր ， յարգի բարեկարգիչ Պիւսէրն ալ սա խօսքով ան պատճառին դէմը կ'առնէր ․ "Թէ որ ցորենի ճերմակ հաց չունիս նէ" ， կ'ըսէր ， "Աստուած քեզի գարիի հաց՝ կամ ուրիշ ինչ որ տուեր է նէ՝ ան տո՛ւր կարօտելոց"։ Ռիտլէյ եպիսկոպոսը ուրախութեամբ ձեռնադրեց զանիկայ ， որ Սուրբ Պօղոսի եկեղեցին՝ Եդուարդին թագաւորութեանը վերջին իրեք տարին քարոզութիւն ըրաւ ։ Շատ զօրաւոր և ազդու խօսքերով մեղքը կը յանդիմանէր ， անուշութիւնով զՔրիստոս խաչեալ կը քարոզէր ， մեծ քաջութիւնով կը ջրէր հերետիկոսութիւններն ու մոլորութիւնները ， և զամէնքը մեծ եռանդով աստուածպաշտութեան կը յորդորէր ։ Արդար և Աւետարանին քարոզութիւնը աս բաներուս վրայ հիմնեալ է ․ և ո՛ւր որ Աստուծոյ խօսքը աս ճամբով հաւատարմաբար քարոզուի ， Աստուծոյ օրհնութիւնովը շատ պտուղ յառաջ գալուն յոյս կրնանք ունենալ ։ Բայց ասանկ բարեգործ մարդիկ միշտ ատելի եղած են ， և յաւիտեանս ատելի պիտի ըլլան աս աշխարհիս աստուծոյն զօրութիւնովը աչուընին կուրցածներուն ․ ուստի երբոր Մարիամ թագուհի եղաւ ，

Digitized by Google

շուտ մը Թշնամիները Պրատֆորտին հորը փորեցին ։ Զինքը բռնելու համար ըրած պատճառանքնին՝ կը ցուցընէ Հռովմէականութիւնը կենդանացընելու ջանք ընողներուն ինչ աստիճան վատ մարդիկ ըլլալը ։ Պուրն եպիսկոպոսը՝ Մարիամ աթոռը նստածին պէս՝ Պօղոսի խաչ ըսուած տեղը Բարեկարգութեան դէմ քարոզ մը տուաւ . ժողովուրդը աս տուած քարոզին վրայ բարկանալով՝ երբոր վրան Թափեցան որ ընելիքնին ընեն , ան միջոցին Պրատֆորտ ինքզինքը վտանգի մէջ դնելով՝ ժողովուրդը ետ կեցուց , ու Պուրնը ազատեց ։ Պրատֆորտին՝ ժողովրդոց վրայ ասանկ իշխանութիւն մը բանեցընելէն , «Դուն ապստամբ ես», ըսին , ու բանտը դրին ։

Թագուհւոյն բանտապետներուն ձեռաց տակն եղած ատենները՝ շատ հանգիստ էր Պրատֆորտ , քանզի շատ քաղցրութեամբ կը վարուէին հետը . Թող ալ կու տային՝ որ քովը ժողվուող բարեկամներուն քարոզութիւն ընէ , և հետերնին մէկտեղ հաղորդութեան խորհուրդը կատարէ ։ Եւ վերջապէս այնչափ վստահութիւն ունեցան աս մարդուն վրայ՝ որ միայն իր խօսքովը թող կու տային երբեմն գիշերը դուրսը անցընելու . քանզի բնաւ իր խոստմունքէն դուրս ելած չէր՝ երբոր հրաման առնէր հիւանդատեսի երթալու , կամ ուրիշ մարդասիրական գործ մը կատարելու ։ Պրատֆորտ վերջին աստիճանի ճգամբ կ'աշխատէր՝ որ ասանկ պատեհութիւնները ձեռքն անցած ատենը՝ օգտակար բաներու գործածէ . և իր բանտարկութեան օրերը քարոզութիւնով՝ կարդալով ու աղօթքով կ'անցընէր ։ Շատ մարդիկ քովը կու գային իրմէ խրատ առնելու . ոմանց խօսքով խրատ կու տար , և ոմանց գրով , և իր Թուղթերուն շատը նե-

Digitized by Google

չուան հիմա կը մնան ։

Յայտնի է որ Հռովմէականք՝ աս դարձած բանտէրուն ժամ մը չէին համբերեր՝ թէ որ ձեռուընին ըլլար . ուստի փնտռած իշխանութիւննին գըտածնուն պէս՝ Պրատֆորտը Քրիստոսի հօտին առաջիններէն ըլլալով՝ առաջին զոհ ընելիքներնուն կարգը դասեցին, և Յունվարի 22ին՝ որ մինչև անատենը գրեթէ տարի ու կէս կ'ընէր բանտը մնալը, քննութեան հանեցին ։ Կարտինէր՝ ապստամբութեան յանցանք դրաւ անմեղ մարդուն վրայ, և իմացուց որ՝ եթէ Հռովմէականութեան յարի նէ՝ կը ներուի իրեն աս յանցանքը, եթէ ոչ՝ պիտի դատապարտուի ։ Պրատֆորտ բողոք ըրաւ Պուրն եպիսկոպոսին՝ որ գայ աս բանիս սուտ ըլլալուն համար վկայէ, բայց անիկայ ամենևին ականջ չկախեց . և ասկէ 'ի զատ ըսին ալ թէ՝ "Թագուհին քեզի պէսներէն պիտի մաքրէ իր տէրութիւնը", և ապստամբութեան վրայով՝ ալ բան մը չխօսեցան Պրատֆորտին ։ Հիմա Հռովմէական եկեղեցականաց ձեռքը պէտք եղածին չափ իշխանութիւն անցած ըլլալով՝ ուզածնին կրնային ընել, ալ այնուհետև սուտ պատճառանքներ՝ զրպարտութիւններ պէտք չէր մարդ մը բռնելու դատապարտելու համար . "Հռովմէական չես, յանցանքդ աս է, դատապարտեալ ես, պիտի այրուիս", ըսէին լմընցընէին նէ, ո՞վ կրնար բան մը ըսել ։ Նաև աս դատին մէջ ալ Պրատֆորտ "Յանցանքս ցուցուցէք" կ'ըսէ նէ, յանցանքը ցուցընելնուն տեղը՝ կը գոռնան՝ "Դուն գէշ մարդ ես, Թագուհին քեզի պէսները բնաջինջ պիտի ընէ իր տէրութենէն", կ'ըսեն ։

Դատապարտելնէն ետև խորհեցան որ՝ Մանչէսդրի մէջ այրեն . բայց աղէկ սեպեցին ժամանակ

Digitized by Google

մը ուշացընել անոր մահը , յուսալով որ գուցէ միտքը կը դարձընեն ։ Նոյն օրով հետեւ Պրատաֆորտ՝ թէ որ բռնած ճամբաս սխալ է նէ՝ զիս համոզեցէք , կամ ուրիշ աւոր պէս խօսք մը չըրաւ , որ անոնք ալ կասկածի երթայէն հաւատքին վրայ երկբայութիւն ունենալուն , իրենք իրենցմէ մէկ քանի անուանի եկեղեցականներ՝ քանի մըն ալ երեւելի աշխարհականներ ընտրեցին՝ ու գացին քովը , որ անոր հետ խօսին , և զանիկայ համոզեն ⁺Հռովմէականութեան դառնալու ․ սակայն իրենց յառաջ բերած ձեռնարկութիւններուն ամենուն ալ հերքումը լսեցին ։ Ասոնց մէջն էին Նօրքի Արքեպիսկոպոսն ու Չիչէստըրի Եպիսկոպոսը ։ Պրատաֆորտ լաւ ըլլալով՝ որ զէնքը անիրաւ տեղը կը բամբասեն եղեր՝ ըսելով թէ՝ Իրմէ մեծին յարգը չճանչնար ․ աս բանիս վրատ զրպարտութիւն ըլլալը ցուցընել ուզելով՝ աս եկողներուն դիմացը չնստաւ , ոտքի վրայ կայնեցաւ ․ ինք ոտքի վրայ կայնելուն համար՝ անոնք ալ չնստան , և իրեք ժամ ոտքի վրայ հետը խօսելէն ետեւ՝ գտածնուն պէս հաստատ ձգեցին գացին ։

Պրատաֆորտ՝ փօլըրի ըսուած բանտը կեցաւ մինչուան Յունիսի վերջը ․ ան օրը բանտապետին կինը եկաւ իմացուց Պրատաֆորտին՝ թէ դիշերը Սիւկէյդ պիտի տանին զինքը , և հետեւեալ առտուն պիտի այրեն ։ Աս որ լսեց Պրատաֆորտ , գլուխը բացաւ , և աչուըները դէպ 'ի երկինքը վերցընելով՝ "Փառք քեզ Աստուած", ըսաւ , "երկար ժամանակէ 'ի վեր է որ՝ աս բանիս կը սպասէի ․ ասիկայ յանկարծական լուր մը չեղաւ ինծի , այլ ամէն օր և ամէն ժամ ակնկալած լուրս աս էր ․ Տէրը արժանի ընէ զիս աս օրհնութեանը" ։ Յետոյ իր սենեակը մտաւ , և ան իրիկունը առանձին աղօթ-

քով ու մէկ քանի բարեկամներու հետ շատ մեծ ջերմեռանդութեամբ հոգեւոր խօսակցութիւններ ընելով անցուց, որոնք բանտապետին յատուկ շնորհքովը կրցեր էին քովը երթալ :

Գիշերը շապիկը փոխեց ու նոր շապիկ մը հագաւ, որն որ իր բարեկամներէն մէկուն կնիկը կարեր ու ընծայեր էր՝ այրուելու ատենը հագնելու համար : Ոս ընելէն ետեւ ջերմեռանդ աղօթք մը ըրաւ՝ Տեառն մերոյ առակի մը մէջ յիշած հարսնիքի հանդերձը յիշելով : Երբոր զանիկայ բանտէն դուրս հանեցին, բոլոր հոն գտնուող պաշտօնեաներուն զատ զատ ստակ շնորհեց, մեծ եռանդով յորդորելով որ երկիւղածութեամբ Աստուծոյ ծառայեն, և միշտ չարէն փախչին. յետոյ պատին դարձաւ՝ հառաչելով աղաչեց Աստուծոյ՝ որ անոնց բաղած խօսքերը անպտուղ չըլլան, այլ իր շնորհօքը ազդեն անոնց սրտին՝ 'ի փառս Քրիստոսի : Բանտարկելոց սրահէն անցած ատենը՝ ամէնն ալ լալով հրաժարական ողջոյն տուին :

Ճաշածիչները Պրատֆորտը Նիւկէյթ իջեցընելը կէս գիշերուան ձգեցին, յուսալով որ՝ անանկ ուշ ատեն մարդ չըլլար որ զանիկայ տեսնէ : Բայց Փօլթրիէն ու Չիփսայտէն անցած ատենները՝ փողոցները հազարաւոր մարդիկներով լեցուած գտան, որոնք կայներ՝ լալով ու ողբալով աղօթք կ'ընէին. Պրատֆորտն ալ կրկին հրաժարական ողջոյն կուտար առջեւնուն անցած ժամանակը, սրտանց օրհնութիւն խնդրելով Աստուծմէ ամենուն համար :

Ոս միջոցիս շուտ մը անանկ ձայն մը հանեցին թէ՝ Պրատֆորտ առտուանց կանուխ ժամը չորսին պիտի այրուի Սմիթֆիլտի մէջ. աս լուրը հանելնին սա նպատակաւ էր՝ որ քիչ մարդ գայ Պրատֆորտին մարտիրոսանալը տեսնելու. բայց ընդհա-

կառավին իրենց կարծածէն շատ աւելի մարդ ժողովուեցաւ : Ըն գիշերը Լոնտրայի մէջ քիչ մարդ կար քունով անցընող . և արդար և ան ատենը հոն գտնուող օտարականք կրնային Սուրբ Գրոց սա խօսքերովը հարցընել թէ՝ «Ինչի՞ ինչ եղաւ , որ ամէնքդ տանիքներու վրայ ելեր էք . ով խռովութեամբ լեցուած աղմուկի քաղաք»: Սակայն մինչև անգամ ան չար ժամանակները թէ և Քրիստոսի աշակերտները կ'ողբային և կ'արտասուէին իրենց մարտիրոսացեալ ընկերներուն վրայ , մէկդիէն ալ սա մեծ ուրախութիւնը ունէին՝ որ Աստուած իր սքանչելի ողորմութեամբը պաշտպան կեցեր էր իրենց , և թշնամին ամենևին չէր կրնար կոր յաղթել զիրենք , և բաժնել Քրիստոսի սէրէն : Շատ յարմար կու գայ մարգարէին վերջիշեալ խօսքէն ետև ըսած սա խօսքն ալ՝ որ կ'ըսէ . «Քու սպանուածներդ սրով սպաննուած չեն , և պատերազմի մէջ մեռած չեն» . այլ 'ի վկայութիւն Քրիստոսի աւետարանին պյրուող մարտիրոսներ են : Բայց արդեօք Հռովմէականաց քովն ալ կա՞ր մի սա ուրախութիւնը , ինչու . ան օրերը նեղութեան և սրտմաշուքի օրեր էր անոնց : Եւ յիրաւի շիտակ էր ըրած կասկածնին . իրաւունք ունէին վախնալու՝ թէ շատ մարդիկ Պրատֆորտին մահուամբը ճշմարտութեան պիտի դառնան :

Մութնուլուսուն սկսան անձրևի պէս թափիլ Սմիթֆիլտ՝ Պրատֆորտին մարտիրոսանալը տեսնելու . և ինչուան ժամը չորսը այնչափ մարդ լեցուեցաւ դաշտը , որ տանիքը ելլող նայողներուն սեպէ թէ հրաշք երևցաւ՝ այնքան քիչ ատենի մէջ անանկ անհամար բազմութիւն մը ժողվուիլը : Ժողովուրդը Պրատֆորտին այրուելուն սահմանեալ ժամանակէն չորս ժամ ալ աւելի սպասելէն ետև՝

Digitized by Google

բերին մարտիրոսը , վախերնուն մեծ գունդ մը զօր-
քով շրջապատած ։ Երբոր կու գային՝ Պրատֆօր-
տին քեռայրը դիմաւորեց զանիկայ , ու երբոր քովը
եկաւ որ հրաժարական ողջոյնը տայ , մարտիրոսնե-
րուն դէմ գազանային անգթութիւն բանեցընող
Սուտրօփ պաշտօնատարէն անանկ հարուած մը
կերաւ ճակտին՝ որ խեղճ մարդը վիրաւորուած
մէկդի՛ կայնեցաւ ։

Երբոր ցիցին քովը հասան , Պրատֆօրտ ծունկի
վրայ եկաւ , և սկսեց մեծ ջերմեռանդութեամբ ա-
ղօթել ․ վայրկեան մը չթողուցին որ հանգիստ ա-
ղօթէր , պաշտօնատարը հրաման ըրաւ որ աղօթքը
վերջացընէ ու ելլէ ։ Բազմութիւնը այնքան կոխեր
էր՝ որ վախերնուն կ'ուզէին բանը շուտ մը լմնցը-
նել ։ Նատեն ոտքի վրայ ելաւ Պրատֆօրտ , ցիցը
համբուրեց՝ ու հանուեցաւ ․ յետոյ բոլորտիքը պա-
տող բազմութեանը բարձր ձայնով պոռալով՝ ը-
սաւ ․ "Ո՛վ Անգղիա՝ ապաշխարէ մեղքերդ ․ զգու-
շացիր կռապաշտութենէ ․ զգուշացիր սուտ քրիս-
տոսներէն ․ զգուշացիր , չըլլայ որ քեզ խաբեն" ։
Պաշտօնատարը հրաման ըրաւ որ լռէ ․ Պրատֆօրտ
նայեցաւ որ ալ խօսելու հրաման չկայ , վերջա-
ցուց իր խօսքը այսչափ մըն ալ իմացընելով ժո-
ղովրդոց՝ թէ ինքը յօժար սրտով անոնց յան-
ցանքը կըներէ , և խնդրեց որ անոնք ալ իր յան-
ցանքը ներեն ։ Յետոյ դարձաւ քովը կապուած
պատանիին՝ որ ան ալ իր հետը պիտի այրուէր ,
"Ուրախացիր՝ սիրելի՛ եղբայր", ըսաւ , "աս իրիկուն
մեր Տէրոջը սեղանը ընթրիք պիտի ընենք իրեն
հետ" ․ ու առջևը դիզուած խուրձերը գրկելով՝
սա՛ խօսքն ալ ըսաւ ․ "Նեղուած է ան դուռը՝
ու նեղ է ան ճամբան , որ դէպ 'ի կեանքը կը տա-
նի ․ և քիչուոր են անոնք՝ որ զանիկայ կը գտնեն" ։

Digitized by Google

Ասոր հետ մէկտեղ այրուողը Յովհաննէս Լիֆ անուն պատանի մըն էր տասնուինը տարեկան ։ Սափկայ Զատկին օրերը բռնուեցաւ արքունի խորհրդականաց մէկուն ձեռօքը, և Պօննէր եպիսկոպոսին առջևը քննուելէն ետև՝ դատապարտուեցաւ ։ Ճշմարտութիւնը՝ Բօձէրսին քարոզութեամբը հասաւ Լիֆին, ու Աստուծոյ շնորհքովը հաստատուելով Քրիստոսի վրայ՝ շատով սկսաւ համարձակ դաւանիլ ընդունած վարդապետութիւնները ։ Պօննէր երկու թուղթ խրկեց աս տըղուն . մէկը ուրացութեան թուղթ, իսկ միւսը Աւետարանական վարդապետութեանց դաւանութիւն մը ։ Խեղճը ինք կարդալ չգիտնալուն՝ կարդացին առջևը ։ Ուրացութեան թուղթը մէկդի ըրաւ, ու միւսը ընդունեց ։ "Աքան նշան մը դիր", ըսին, "որ իմացուի թէ որն է քու ընդունածդ"։ "Շատ աղէկ" ըսաւ, ու գրիչով նշան դնելուն տեղը՝ ասեղ մը հանեց ձեռքը ծակեց, ու արիւնը թուղթին վրայ ցրցքնեց ապսպըրելով որ Եպիսկոպոսին ցուցընեն, որ իմանայ թէ՝ այն դաւանութիւնը իր արիւնովը կնքելու պատրաստ է ։

Աս օրերս բանտերը լեցուն էին Քրիստոսի ճըշմարիտ աշակերտներով ։ Աս բանտերը անանկ գարշելի տեղեր էին՝ որ եթէ մէկը անոնց մէկուն մէջ մտնար նէ, առանց բանտապետին յատուկ շնորհքովը աղէկ տեղ մը դրուելու, ու աղէկ նայուելու, ճարը չկար՝ կը մեռնէր . անանկ որ՝ բանտն ու ցիցը իրարմէ շատ տարբերութիւն չունէին ։ Շատ մարդիկ աս բանտերուն մէջ կը մեռնէին, ու մարմիններնին շան դիոյ պէս անդին ասդին՝ լճերը՝ փողոցները ու ճամբաներու վրայ կը նետուէր ։

ԳԼՈՒԽ Ը ։

Գլանտ և ուրիշներ ալ կ՚այրուին Քանդուարիոյ մէջ — Ուէյդ և Մարգարիտ Բօլլի կ՚այրուին — Քարվէր կ՚այրուի Լիվէսի մէջ — Ռիտլէյ և Լադիմէր վերջին անգամ դատաստանի կը կանչուին — Կը դատապարտուին ու կ՚այրուին — Ռիտլէյին անողորմ տանջանքը ։

Գանք հիմա Քանդուարիոյ թեմին մէջ եղած հալածանքին մէկ քանի դիպուածները պատմել։

Գրամէր Քանդուարիոյ արքեպիսկոպոսը բրօ-թէստանդ ըլլալուն համար յամառեալ հերետիկոս անուանեցաւ · այսու ամենայնիւ անոր տեղը յաջորդելու եպիսկոպոս մը չընտրուեցաւ · և այնչափ ժամանակ աս թեմը պարապ մնալուն բուն պատճառը Կարտինէլն էր · քանզի Քանդուարիոյ եպիսկոպոսութիւնը՝ Անգղիոյ եպիսկոպոսութիւններէն մեծ ըլլալուն համար , ասիկայ շատոնցուընէ կը փափաքէր ան թեմին Արքեպիսկոպոսը ըլլալ , և միանգամայն Պապին նուիրակութեան աստիճանը առնել ։ Որովհետև կը խորհէր՝ որ ան ատենուան Պապը Կարդինալ Փօլին մեծ թշնամին ըլլալով՝ Փօլ չկրնար Քանդուարիոյ Արքեպիսկոպոս ըլլալ · ուստի Գրամէրին մեռնելէն ետև՝ աս պաշտօնը իրեն պիտի տրուէր ։ Արդ՝ մէկ հնարքով մը դիտմամբ Գրամէրին մահը ուշացուց , որպէսզի ինքը թագուհւոյն աչքը մտնելով՝ մէկ կերպով մը աս իր դիտաւորութիւնը յառաջ տանի ։

Աս միջոցիս ան թեմին առաջնորդութեան ժամանակաւոր պաշտօնը՝ Գօրնդօն անուն Տօվէրի քորեպիսկոպոսին ու Հարփսֆիլտ անուն Քանդուարիոյ վարդապետին յանձնուեցաւ ։ Գրամէր անգամ մը Գօրնդօնը արդար պատիժէ մը ազատեր էր · բայց արդեօք ինք ալ հիմա անկէ ազա-

Digitized by Google

տութեան յոյս մը կրնա՞ր ունենալ . ամենեւին ։ Գօրնդօն իր բոլոր կարողութեամբը բարեկարգողաց եռանդէն ինկեր՝ խելքը միտքը ձեռքէն եկած վնասը անոնց հասցընել էր . ալ Գրամեր կրնա՞ր անոր աչքին ազատիչ ու բարեկամ երեւնալ ։

1555 , Յուլիսի 12ին՝ Գլանտ՝ Ֆրանքիշ՝ Շէդերտէն՝ Միտտլըօն՝ աս չորսը մէկէն մէկ կրակով այրուեցան Քանդուարիոյ մէջ ։ Գլանտ Ատեսհամի փոխանորդն էր , և Ֆրանքիշ Րօլվէնտէնին փոխանորդն էր . Շէդերտէնն ու Միտտլըօնը աշխարհական մարդիկ էին ։

Յուլիսի 19ին՝ Նիկողայոս Հալ անուն Տարտֆօրտցի որմնադիր մը այրուեցաւ Րօչէսդր քաղաքը ։

Յետքը այրուեցան Մարգարիտ Բօլլին ու Քրիստափոր Ուէյդը ։ Մարգարիտ՝ աս Թագուհւոյն օրովը այրուող առաջին մարտիրոսուհին եղաւ ։ Քրիստափոր Ուէյդ Տարտֆօրտցի ոստայնանկ մըն էր , ու Դրէնդ քաղաքին մէջ այրուեցաւ Յուլիսի մէջտեղուանքը ։ Երկու քարոզիչ հոն ներկայ գտնուելով՝ կը պատմեն անոր այրուելուն պարագաները ։ "Այնքան մարդ ժողվուեր էր", կ'ըսեն , "որ մօտը գտնուող պարտէզներէն չորս հինգ ձիու բեռ կեռաս բերեր էին , բոլորն ալ ծախուեցաւ": Ժամը իրեքին՝ նայիս հեռուէն բազմութիւն մը փրթաւ , պաշտօնատարը առջենին ինկած , ու հետը մէկտեղ Ուէյդն ու Մարգարիտը ձեռուըներնին կապուած՝ կառքը հեծած կու գային ։ Աս նեղութեանը մէջ Հոգւոյն Սրբոյ մխիթարութիւնովը լեցուն Քրիստոսին աս երկու վկաները անուշ անուշ փառաբանութեան երգեր կ'երգէին ։ Երբոր իրենց այրուիլը տեսնելու սպասող բազմութիւնը տեսան , "Ուրախացիր Ուէյդ", ըսաւ Մար-

գալով , «Նայէ՛ որչափ մարդ եկեր է հարսանեացդ հանդէսին» : Ըխտակ՝ իշխան մը կար մօտը՝ հոն տարին ատենք : Աւէյդ պատանքի նման երկար շապիկ մը հագաւ՝ որ իր կինն էր կարեր , ու ցիցին քովը գնաց : Ամէն բան լմըննալէն ետև՝ ձեռուըները վեր վերցուց , ու բարձր և զուարթ ձայնով մը ձզ երորդ սաղմոսին վերջին համարը ըսաւ . «Բարութեան նշան մը ըրէ ինծի , որ իմ ատողները տեսնեն ու ամչնան . ինչու որ դուն՝ ով Տէր , ինծի օգնեցիր ու իս մխիթարեցիր» :

Շուտով ամպիոն մը տնկեցին , ու կրօնաւոր մը վրան ելաւ որ քարոզ տայ . իսկ Աւէյդ աս մարդը տեսածին պէս՝ պոռալով սկսաւ ժողովուրդը յորդորել որ զգոյշ կենան ան Բաբիլոնեան պոռնիկէն , ու ձայնը չկտրեց՝ ինչուան որ կրօնաւորը տեսնելով իր խայտառակ ըլլալը՝ ամչնալուն քարոզ տալը ձգեց՝ կամացուկ մը վար իջաւ : Պաշտօնատարին սպասաւորները խեղճ մարդուն ինչուան գլուխը բարձրացուցին խուրձերը . և թէպէտ կը ջանար երեսը բանալ , բայց չթողուցին՝ գոցեցին չորս դին : Երբոր փայտակոյտը բռընկցուցին , սկսեց աղաղակել . «Տէր Յիսուս՝ ընդունէ հոգիս» . ու մինչև ետքը սաստիկ պոռաց , սակայն առանց անհամբերութիւն մը ցուցընելու : Այրուած ատենը հանդարտ կայնեցաւ , ձեռքը ձեռքին մօտեցուցած գլխէն վեր բռներ էր՝ աղօթք ընելու ձևով մը : Մարմինը խորովեցաւ , հոգին փչեց , ձեռուըները ան նոյն դիրքովը՝ տակէն նեցուկներով բռնուածի պէս մնաց : Աստի կրնանք ըսել թէ՝ աս բանը քանի մը վայրկեան առաջ իր Աստուծմէ խնդրած նշանն է , որ զինքը ատողները տեսնեն ու ամչնան : Մարգարիտ Բօլլին Գըմպրիճ տարին , ու հոն այրեցին :

Digitized by Google

Յուլիսի 22ին՝ Պրայդօնցի Տէրէք Փարմէրին այրեցին Լիվէռի մէջ․ Հետեւեալ օրն ալ Կոստոգոնցի Յովհաննէս Լոնտէրը՝ Աղէյնինի քաղաքը ։ Անոնք առջի տարուան հոկտեմբերին բռնուեցան, սա պատճառով՝ որ Փարմէրին տանը մէջ աղօթք ընելու վրայ գտնուեցան, ու Լոնտրա խրկուեցան Գօններ եպիսկոպոսին դիմացը քննութեան ելլելու ։ Նիւկէյթի բանտը մնացին մինչեւ Յունիս, երբոր Եպիսկոպոսին առջեւը ելան․ սովորական հարցատանութիւններն ըլլալէն զատ՝ սա ալ վրայ բերին, թէ Փարմէր իր տանը մէջ Անգղիարէն Աստուածաշունչ կը կարդար, ու Անգղիարէն աղօթքներ կ՚ընէր՝ Լոնտէրն ալ հետը ։ Ամբողջ խօսք է, սակայն յիշենք՝ թէ երկուքն ալ 'ի մահ դատապարտուեցան ։

Ան տուններն երբոր մէկը այրելու կը տանէին, ժողովրդոց մէջէն անցուցած տուններին՝ ամէն մարդ աղօթք կ՚ընէր անոր մխիթարութեանը գացող մարդուն համար ։ Փարմէրն ալ այրուելու համար Լիվէս եկած տունը՝ անանկ-ըրին ։ Ան ալ շնորհակալութիւն ցուցուց, և փոխարէն ինքն ալ սա կը խնդրէր Տէրոջմէ, որ ան նոյն հաւատքը՝ որ իրեն շնորհեր էր, անոնց ալ շնորհէ ։ Տակառ մը դրին փայտակոյտին մէջտեղը, ու Փարմէրին Նոր Կտակարանը մէջը նետեցին․ երբոր դինքը տակառը խոթածնուն պէս՝ Կտակարանը ամբոխին մէջ վերցուց նետեց․ պաշտօնեաները չթողուց որ մէկը առնէր, ու հրաման ըրաւ որ նորէն նեքս նետեն ։

Երբոր փայտակոյտը բռնկցուցին, աղաղակեց․ «Ո՜վ Տէր՝ ողորմէ՛ ինծի»․ երբոր կրակին մէջ վեր ցաթկելով՝ «Յիսուս» պոռաց, ու հոգին աւանդեց ։

Հիմա սկսինք պատմել երկու եպիսկոպոսաց՝ այսինքն Լադիմէրին և Ռիտլէյին մարտիրոսութեանը վերջին տանջանքները : 1555 , Սեպտեմբերին , Կարդինալ Փօլը՝ որ ան ատենը Պապին նուիրակն էր Անգղիոյ մէջ , հրամանագիր խրկեց Լինքոլնի Եպիսկոպոսին՝ և երկու ուրիշ Հռովմէական եպիսկոպոսներու՝ որ Լադիմէրն ու Ռիտլէյը քննեն նային՝ թէ անցեալ տարի հրապարակաւ եղած վէճի մը մէջ՝ ու նաև կորստեան ժամանակները՝* և անկէ հետէ ինչուան հիմա պաշտպանած վարդապետութիւններնուն վրայ կը կենա՞ն տակաւին՝ թէ չէ . թէ որ յամառին կենան նէ , պիտի այրուին . բայց թէ որ ուրանան նէ , հաշտուած են Պապին հետ :

Աս սահմանուած դատաւորները Օքսֆօրտի աստուածաբանական դպրոցը գացին՝ ատեան կազմեցին Սեպտեմբերի 30ին : Նախ Ռիտլէյը ատեան հանեցին . ան ալ բոլորովին մերժեց Պապին ու անոր նուիրակին՝ Կարդինալ Փօլին իրենց վրայ իշխելու իրաւունք մը ունենալը , միանգամայն աս ալ ցուցընելով՝ թէ բոլորովին սրտիւ պատրաստ է ամէն քաղաքական օրինաւոր իշխանութեանց հնազանդելու : Լինքոլնի եպիսկոպոսը յորդորեց զանիկայ՝ որ Հռովմայ եկեղեցւոյն դառնայ . "Քանզի", ըսաւ , "ասիկայ Պետրոս առաքեալէն է , որուն վրայ Քրիստոս իր եկեղեցին հաստատեց". և աս խօսքը ապացուցանելու համար՝ աս սուտ ձեռնարկութիւնը ըրաւ թէ՝ բոլոր հայրապետները ասանկ կը վկայեն . ու "դուն ալ" , ըսաւ , "անգամ մը աս գաղափարէն էիր": Անոր պատասխան՝

* Հռովմէականք ան ատենները կորստեան ժամանակ կը կոչէին Հենրիկոս Ըին և Եդուարդ Զին թագաւորութեան տարիները .

Digitized by Google

Րիտլէյ ըսաւ որ, «Ըն տեղը յիշուած վէմը Քրիստոս ինքն է, և թէ Հայրապետները յայտնի կը ցուցընենեն թէ՝ Հռովմ կայսերութեան մայրաքաղաքն ըլլալուն համար էր՝ որ ան տեղի եպիսկոպոսը այնքան մեծ պատիւ գտաւ: Իրաւ է ըսածնիդ՝ որ անգամ մը ես ալ աս գաղափարէն էի. բայց կը խոստովանիմ որ ինչպէս որ Պօղոս առաքեալ քրիստոնէութեան չդարձած՝ հալածիչ մըն էր, անանկ ալ ես ընդունած էի Հռովմայ եկեղեցւոյն վարդապետութիւնները դեռ Աւետարանին լուսովը չլուսաւորուած»: Յետոյ վրան ամբաստանութիւն եղած բաները ցուցուցին իրեն. որոնց մէկը աս էր թէ՝ Հրապարակական վէճի մը մէջ գոյափոխութեան դէմ խօսեր է, սակայն բարեկարգողները պապականաց ստիպմամբը խօսեր էին աս վէճին մէջ: Ետքը ըսին իրեն. «Վաղը պիտի գաս ատոնց պատասխանը տաս». և այսպէս բանտը խրկեցին:

Ըն առեն Լադիմէրը ներս խոթեցին: Աս ազնիւ եպիսկոպոսին վրայ եղած պարզութիւնը սաստիկ կընկարագրեն տեսնողները: Գլխարկը ձեռքը, գլուխը թաշկինակ մը կապած՝ վրայէն ալ գդակ մը ու գիշերուան խոյր մը դրած, հին՝ մաշած թանձր չուխայէ կապայ մը հագած վերէն ՚ի վար, մէջքը անշահ գօտի մը կապած՝ որ սոտակ մը չարժեր, անկէց ալ վար՝ կաշէե լարով մը Նոր Կտակարանը կախած, ու վիզէն վար ակնոց մը կախած. աս էր աշխ աս վեհանձն մարդուն կերպարանքը:

Դատաւորները յորդորեցին զանիկայ՝ որ Հռովմայ եկեղեցւոյն հաւատքին դառնայ: «Մտածէ անգամ մը թէ ինչ կ՚ընես կոր», ըսաւ Լինքոլնի Եպիսկոպոսը. «Առանց եկեղեցւոյ հետ միութիւն ունենալու մարդ չկրնար փրկուիլ, և անհնար բան

է որ եկեղեցւոյ մէջ մոլորութիւն գտնուի"։ «Մեր եկեղեցին Պետրոս առաքելոյն վրայ հիմնեալ է , և ամենայն յայտնի հաստատուած է Սուրբ Գրոց մէջ" ։ Աս լսելուն Լադիմէր սկսեց գլխի խոյրը ու գդակը և Թաշկինակը ականջին վրայէն վեր հանել , որ աղէկ մը լսէ . Եպիսկոպոսը իր խօսքը շարունակեց , և «Արածէ" բառին վրայ խել մը իմաստակութիւններ բանեցընելով՝ ամենայն «Իշխէ" ըսել է , ըսաւ , որ արդար և մէկ մտքով մը ան նշանակութեամբ կ'առնուի . անկէ ալ հետևցուց Թէ՝ եկեղեցին անկախ իշխանութիւն ունի հաւատքներնուս վրայ ։ Ասանկ շատ մը բան զրուցելէն ետև՝ խօսքը վերջացուց , իմացընելով Լադիմէրին՝ որ եթէ ասանկ փտած անդամ մնալու ըլլայ նէ եկեղեցւոյ մէջ , անոր գլխուն՝ այսինքն Սրբազան Պապին ցաւ ու նեղութիւն չըլլալու համար , անշուշտ պիտի կտրուի ու ձգուի ։

Երբոր Եպիսկոպոսը խօսքը կտրեց , Լադիմէր գլուխը վեր վերցուց՝ և հարցընելով իմացաւ որ խօսքը լմնցուցեր է նէ , հրաման խնդրեց ինք ալ մէկ երկու խօսք ըսելու . և երբոր հրաման եղաւ , ա՛ն վերապատուելի հայրը սկսաւ խօսիլ այսպէս ։ «Յարգութիւնիդ յորդորեցիք զիս՝ որ եկեղեցւոյ հետ միութիւն ունենամ ։ Կը խոստովանիմ որ Կաթուղիկէ եկեղեցի մը կայ աշխարհիս մէջ տարածուած , որ անոր մէջ մոլորութիւն չկայ , ու թէ որ մէկը անոր հետ միութիւն չունենայ նէ՝ չկրնար փրկուիլ ։ Բայց կատարելապէս գիտեմ Աստուծոյ խօսքէն՝ որ աս եկեղեցին Հռովմայ մէջ հաստատուած չէ , այլ աշխարհիս ամէն կողմն է ։ Արդար և՝ ո՛ տեարք՝ Պետրոս առաքեալ իր պաշտօնը աղէկ կատարեց , և ճշմարիտ է որ ան մեծ իշխանութիւն մը ունէր , բայց Հռովմայ

Digitized by Google

Եպիսկոպոսներուն բանեցուցածը՝ ուրիշ տեսակ իշխանութիւն մըն է ։ Յիրաւի անոնք ալ իշխողութիւն ընելու են , բայց ի՞նչպէս . Աստուծոյ խօսքին սորվեցուցած եղանակաւը ։ Իսկ ասոնք մէկզի ձգելով Աստուծոյ ցուցուցած ճամբան՝ իրենց կամքովը ուզածնուն պէս տիրապետութիւն մըն են հնարեր" ։ Քիչ մը ատեն աս պարզ բայց ազդու խօսակցութիւնը շարունակելէն ետև՝ մէկը ելաւ , "Որուն դեռ շատ բան կ'ուզես սորվելիք" , ըսաւ . "Իմ բերնէս իմաստուն խօսքեր ելլելո՞ւն կը սպասէք" , պատասխանեց Լադիմէր . "Այսչափ ժամանակ զիս մոռացութեան դպրոցը՝ բանտի մէջ պահեցիք , և ձեր հրամանաւը կեցած տեղիս չորս պատը գրատունս ըրած առանց գրքի և գրիչի՝ այսքան ատեն անգործ մնացի . հիմա կապանքներս քակեր՝ զիս դիմացնիդ էք բերեր՝ ամբաստանութեանց պատասխա՞ն կ'ուզէք կոր ։ Աս ինչո՞ւ կը նմանի՝ գիտէ՞ք . ըսենք թէ՝ երկու հոգի իրար մեռցընելու համար մենամարտութիւն ընելու ըլլան , և առջի իրիկուընէ մէկը՝ շատ բարեկամներ ու կողմնականներ ունենալով՝ քաջալերական խօսքերով սիրտ տան իրեն , ու սորվեցընեն՝ թէ ի՛նչ վարդապետութիւններ բանեցընել պէտք է հետևեալ օրը՝ ախոյեանը յաղթելու համար . իսկ մէկալը՝ թշնամութեամբ՝ և կամ բարեկամ ու կողմնական չունենալուն՝ մինչև լոյս երկաթները զարնուի , ի՞նչ կ'ըսէք , անոնք առտուանց դիմացէ դիմաց ելած ատեննին՝ ան տկարացած ու բոլորովին ուժէ ինկած մարդուն նիզակը առնել՝ ու վրան յարձակելով կրկին ուժով հետը մենամարտողին դէմ դնելը՝ քան զամէն քաջութիւն չի՞ գերազանցեր" ։ Քիչ մ'ալ խօսելէն ետև՝ տեղը խրկեցին զանիկայ բանը հետևեալ օրուան ձգելով , թէպէտև շատ ուզեց

Digitized by Google

որ՝ ինչ որ պիտի ընեն նէ՝ ան օրը ընեն լմննայ ։

Հետեւեալ օրը նորէն ատեան եկան ։ Ռիտլէյ Հաղորդութեան վրայ ըրած խօսքերուն մէջ ըսաւ թէ՝ "Ադուարդ թագաւորին օրովը Հաղորդութեան մատակարարութիւնը շատ աղէկ կերպով կը կատարուէր , և արժանաւորապէս կ'ընդունուէր" ։ Լինքոլնի Եպիսկոպոսը դարձաւ՝ "Այս ամէնէն աղէկ կերպով և արժանաւորապէս եղած Հաղորդութիւն ըսածդ՝ կեր ու խումէ ետև երթալ ոստրէ ուտելու սեղանէ Հաղորդութիւն առնելնիդ չէ՞" , ըսաւ ։ Ռիտլէյ պատասխան տուաւ թէ՝ "Յարգութեանդ ատանկ անարգական խօսքեր գործածելովը՝ բանը չգէշնար . գուցէ ան կեր ու խումէ եկողներուն սրտին մէջ՝ հիմակուան ուրիշ բաներէ եկողներէն շատ աւելի ջերմեռանդութիւն կար" ։ Ատեանը Ռիտլէյ հրաման խնդրեց՝ որ վրան ամբաստանութիւն եղած բաներուն պատասխան գրածները կարդայ ։ Եպիսկոպոսները թուղթը առին կարդացին . "Ասոր մէջ չկարդացուելու հայհոյութիւններ կան , կարդալ չըլլար", ըսին , ու հրաման չտուին ։ Քիչ մը ատեն վէճով անցնելէն ետև , Ռիտլէյ խնդրեց որ՝ առջի օրը ըրած խոստմունքնին կատարեն , թոյլտուութիւն տալով իրեն՝ որ ցուցընէ թէ ինչ պատճառաւ Պապին իշխանութիւնը չէր կրնար ընդունիլ . իրենց խարդախ խոստմունքին պէս թոյլտուութիւն ըրին ։ Քանզի երբոր Ռիտլէյ "Խօսելու թոյլտուութիւն կ'ընէ՞ք", հարցուցեր է նէ առջի օրը , Անգղիական ոճով ըսեր էին թէ՝ "Քառասուն բառ խօսէ", որ ըսել էր թէ՝ քիչ մը ժամանակ խօսէ ։ Աստի Ռիտլէյ խօսքին առջի իմաստը չմըննցուցած՝ "Կեցիր՝ կեցիր , քառասուն բառ եղաւ", ըսին , խօսքը բերանը թողուցին ։

Digitized by Google

Հուայդ եպիսկոպոսը բարեկամութիւն ցուցընելու մտօք կեղծաւորութեամբ ըսաւ. «Սիրտս շատ կը ցաւի կոր վրադ», և ուրիշ սաստիկ խօսքեր ալ ըրաւ: «Արդարև շատ տրտմելու ես», պատասխանեց Րիտլէյ, «քանզի ասոր հետևանքը պիտի քաշես օր մը»: Յետոյ դատապարտութեան վճիռը կարդացուեցաւ, ու զանիկայ դուրս հանեցին:

Լադիմէր ներս մտաւ: Պատարագի վրայ ունեցած հաւատքն որ հարցուցին նէ, սաստիկ ըսաւ. «Քրիստոս մէկ և կատարեալ պատարագ մը ըրաւ բոլոր աշխարհիս մեղացը համար. ալ ասկէ ետև ոչ պատարագ պէտք է, և ոչ հնար է ըլլալ»: Ալ սաստիկ մարդը առանց դատապարտութեան թող տալ չըլլար. ուստի անոր մահուան դատակնիքը գրեցին:

Հոկտեմբերի 15ին՝ Կլօսէստրի եպիսկոպոսը՝ մէկ քանի ուրիշ մարդիկ ալ հետը առած՝ Օքսֆորտի քաղաքապետին՝ Այրիշին տունը եկաւ, ուր որ պահուած էր Րիտլէյ: Ան տեղը Հռովմէական քահանայից՝ պատարագի զգեստներովը հագուեցուցին զանիկայ բռնութեամբ, (քանզի եպիսկոպոս ըլլալը ուրացան,) ու սկսեցին Հռովմայ եկեղեցւոյն սովորութեանը պէս՝ կարգը առնել: Րիտլէյ ծանր խօսքերով սկսաւ ան կատարած արարողութիւններնուն ինչ յիմարական բաներ ըլլալը ցուցընել. նայեցան որ պիտի չըլլայ նէ, «Հիմա բերնիդ գայլ կը դնենք՝ ձայնդ կտրէ», ըսին: Ուստի պէտք եղաւ որ լուռ կենայ. լուռ կեցաւ՝ ինչուան որ Աւետարանը ձեռքը տուին, ու յետոյ առին՝ ըսելով. «Կ'առնունք քենէ Աւետարան քարոզելու պաշտօնդ»: Ասոր վրայ հառաչանօք դէպ 'ի յերկինս նայելով՝ ըսաւ. «Տէր՝

Digitized by Google

մեղք մի՛ սեպեր ասոնց՝ իրենց աս գործած չարու-թիւնը"։ Երբոր լմնցուցին արարողութիւնը , Րիտլէյ աս ըրած բաներնուն վրայով պիտի խօսէր Եպիսկոպոսին հետ . "Ալ հիմա եկեղեցիէն դուրս ես դուն , մէջը եղողները քեզի հետ չեն կրնար խօսիլ" , ըսին ։ Սակայն Րիտլէյ ըսաւ Եպիսկոպո-սին . "Կ'աղաչեմ Պերդրամին հաղորդութեան վրայ գրած գրքերը կարդա՛ որ սորվիս . նաեւ աս գրուածն ալ իմ ընտանեացս համար թագուհւոյն մատու-ցանես" ։ Անատենը պաշտօնատարին մէկուն սպա-սաւորներուն յանձնեցին զանիկայ , սաստիկ պա-տուիրելով՝ որ մարդ չթողուն հետը խօսելու ։

Րիտլէյ ան իրիկունը քաղաքապետին ընտա-նեացը հետ ընթրիք ըրաւ ։ "Վաղը հարսնիք ու-նիմ , հրամայեցէ՛ք", ըսելով՝ առջի իրիկունէն զա-նոնք հրաւիրեց՝ հետեւեալ օրը իր այրուիլը տես-նելու ։ Քաղաքապետին կինը Հռովմէական էր , բայց լացաւ աս խեղճ մարդուն քաշելու տանջան-քին համար ։ Րիտլէյին եղբայրը ուզեց որ ինչուան լոյս անոր քովը նստի . բայց անիկայ ըսաւ . "Չէ , ես աս գիշեր պիտի երթամ խաղաղութեամբ քնա-նամ , ինծի համար հոգ մ'ըներ" , ըսաւ , գնաց իր սենեակը ։

Հետեւեալ առտուն Հոկտեմբերի 15ին՝ այրելու տեղը պատրաստեցին ձեմարանին առջեւը ։ Լօրտ Ուիլիէլմոս հոն էր եկեր արքունի խորհրդականաց հրամանաւը՝ գունդ մը զօրքով ։ Րիտլէյ իր սո-վորական մուշտակաւոր սեւ վերարկուն հագած կու գար , հետը մէկտեղ մէկ քովէն քաղաքապետը՝ ու մէկալ քովէն ալ ուրիշ մէկը . ետեւէն ալ Լադիմէրը՝ իր հին կապայովը՝ վրան պատանքին լաթը առած գետինը քըքրսելով կու գար ։ Րիտլէյ բանտի մը առջեւէն անցած ատենը՝ վեր նայեցաւ

Digitized by Google

բանտին պատուհաններուն՝ Գրամէրը տեսնելու յուսով . բայց Արքեպիսկոպոսը ան միջոցին մէկ քանի Սպանիացի կրօնաւորներու հետ վէճ կ'ընէր կոր . դարձաւ ետեւը նայեցաւ որ Լադիմէրն ալ կու գար կոր . և երբոր ցիցին քովը հասան , ծերունի ընկերոջը փաթթուելով՝ ըսաւ . „Սիրտ առ՝ եղբայր , քանզի Աստուած կամ կրակին ցաւերը պիտի թեթեւցընէ՝ կամ մեզի մեծ համբերութիւն պիտի տայ դիմանալու" : Անատենը առանձին առանձին ծունկի վրայ եկան՝ աղօթք ըրին , և յետոյ իրարու հետ սկսան քաջալերական խօսակցութիւններ ընել : Սմիթ անուն մէկը քարոզ մը տուաւ բազմութեանը՝ ա̄ Կորնթ . ժգ̄. Գլուխէն սա խօսքը բնաբան ընելով . „Թէ որ իմ մարմինս այրելու տամ , և սէր չունենամ , օգուտ մը չեմ ունենար" : Կարդացողները ճիքնիրեննուն կրնան հասկընալ ինչ տեսակ խօսքեր ընելը . քարոզը քառորդ մը չքշեց՝ լմընցաւ : Րիտլէյ Լադիմէրին՝ „Դո՞ւն կու տաս աս քարոզին պատասխանը , թէ ես տամ", ըսաւ : „Կ'աղաչեմ առաջ հրամանքդ սկսէ", պատասխանեց Լադիմէր : „Բարի", ըսաւ Րիտլէյ , ու ծունկի վրայ գալով՝ երկուքնին միատեղ սկսան աղաչել Լօրտ Կուլիէլմոսին՝ որ քանի մը խօսք խօսելու հրաման տայ : Ազնուականը ուզեց խնդիրքնին կատարել . բայց Մարշէլ՝ մեծ Եպարքոսին փոխանորդը՝ ու պաշտօնատարին մարդիկը վազեցին Րիտլէյին վրայ , ու բերանը գոցեցին , ըսելով թէ՝ „Դարձի պիտի գաք նէ՝ խօսեցէք , չէ նէ՝ բերաննիդ բանալ չըլլար" : „Ուրեմն", պոռաց Րիտլէյ բարձր ձայնով , „Մեր դատը Ամենակարող Աստուծոյ կը թողում , որ անաչառապէս պիտի դատէ զամէնը" : Լադիմէր ալ ըսաւ . „Ծածուկ բան չկայ՝ որ յայտնի չըլլայ , թէ որ

Digitized by Google

թող տայիք, պատասխան ունէի առ քարոզին» : Անատենը հրաման եղաւ որ այրուելու պատրաստուէին : Րիտլէյ խել մը ձնչին բաներ տուաւ քովը կայնողներուն . Լատիմէր բան չտուաւ, հապա իր զուլպի հանդերձները թող տուաւ որ պահապանը առնէ . և տեսնելով որ իր ճամբորդութեանը վախճանին հասած է՝ վրան մեկ կենդանութիւն մը եկաւ . ո՜ւր էր այն տարիքի շատութենէն մէջքը ծռած՝ հորցած ու կընճռոտած ծերունին, կաղնիի մը պէս շիտակ կայներ՝ իր բոլորտիքը եղողներուն վրայ կը նայէր :

Անատենը Րիտլէյ ցիցին քովը կայնելով, ձեռուըները վեր վերցուց՝ ու ըսաւ . «Ո՛վ երկնաւոր Հայր, բոլորով սրտիւ շնորհակալ կ՚ըլլամ քեզի՝ որ զիս կանչեցիր քու ճշմարտութիւնդ խոստովանելու մինչև մեռնիլս . կ՚աղաչեմ՝ ո՛վ Տէր Աստուած, ողորմէ՛ աս Անգղիոյ թագաւորութեանը, և ազատէ զանիկայ իր բոլոր թշնամիներէն»: Յետքը դարբինը եկաւ, ու մարտիրոսին բոլորտիքը երկաթէ շղթայ մը անցընելով՝ բևեռով մը ցիցին զամեց որ հաստատ մնայ : «Բա՛րեկամ», ըսաւ Րիտլէյ, «ամո՛ւր զամէ, քանզի մարմինը տանջանքի մէջ ազատուելու պիտի ջանայ» : Իր քեռայրը վառօդ բերեր էր . Րիտլէյ երբոր անոր ինչ ըլլալը իմացաւ նէ, ըսաւ . «Աս կ՚ընդունիմ անիկայ իբրև Աստուծմէ խրկուած», և հարցուց թէ՝ Լատիմէրին համար ալ կա՞յ արդեօք : Անկէ ետև Լօրտ Կուլիէլմօսէն խնդրեց՝ որ իր ընտանեացը խնամք ընելու վրայով խօսի թագուհիին, նաև Լոնտրայի թեմին կալուածքները վարձքով բռնողներուն վրայով, որոնք թէպէտ վարձքը իրեն վճարեր էին, բայց Պօննէր եպիսկոպոսը հաներ էր զանոնք՝ որ ուրիշ մարդիկներու տալով ան կա-

Digitized by Google

լուածքները , նոր վարձքեր առնէ * ։

Վերջապէս ամէն բան պատրաստ էր . վառած փայտակոյտ մը բերին , ու Ռիտլէյին քովը դրին ։ Անատենը Լատիմէր իր ցիցի ընկերին աս նշանաւոր խօսքերը խօսեցաւ . "Քաջալերուէ՛ տէր Ռիտլէյ , ու կորի՛ծ կեցիր . մենք այսօր Աստուծոյ շնորհօքը անանկ մէկ լոյս մը պիտի վառենք Անգղիոյ մէջ , որ կը յուսամ թէ բնաւ պիտի չմարի" ։

Կրակը սաստիկ բռնկեցաւ ։ Ռիտլէյ բարձր ձայնով կրկին և կրկին աղաղակեց . "Ո՛վ Տէր՝ քու ձեռքդ կ'աւանդեմ իմ հոգիս , ո՛վ Տէր՝ ընդունէ՛ իմ հոգիս"։ "Այնպէս ալ Լատիմէր բոլոր ուժովը աղաղակեց . "Ո՛վ երկնաւոր Հայր , ընդունէ՛ իմ հոգիս" ։ Աս ըսելով բոցերուն վրայ ծռեցաւ զանոնք գրկելու պէս , ետքը ձեռուըներովը երեսները շփեց , ու զանոնք կրակին մէջը խոթեց , և իսկոյն քիչ մը ցաւով մեռաւ ։

Ռիտլէյին տանջանքը աւելի սաստիկ եղաւ ։ Անոր փայտակոյտը շատ բարձր դիզուած ըլլալով՝ բոցերուն արգելք մը եղաւ , ու շուտով չբռնկեցաւ ։ Պոռալով գտնուողներուն կ'աղաչէր որ կրակը իրեն մօտ բերեն . իր եղբայրը կ'ուզէր անոր խնդիրքը կատարել , բայց անոր խօսքը աղէկ չհասկնալով ալ աւելի բարձր դիզեց փայտերը , անանկ որ մարտիրոսին մարմնոյն վարի մասերը բոլորովին այրեցան , իսկ վերի մասերուն դեռ կրակը չէր

* Ատենօք Ռիտլէյ Լոնտոնայի առաջնորդ էր , ինքը կը կերակրէր Պօններին մայրը ու քոյրը , և մեծ պատուով կը յարգէր զանոնք . կերակուրի ժամանակ ամէն անգամ Պօններին մայրը սեղանին խիստ պատուաւոր տեղը կը բազմեցընէր . իսկ Պօնները աս վարմունքին փոխարէն՝ Ռիտլէյին քեռայրը իր ստացուածքէն զրկեց , ու անոր վրայ հերետիկոսութեան յանցանք դնելով ամբաստանութիւն ընելու պատճառ կը փնտռէր ։

Digitized by Google

ղպած ։ Քիչ մը առնէն ետքը ՚ի զննին կեցողներէն ոմանք տեսան որ՝ անոր ծունկերը կրակէն սպառեր էին , իսկ մէկ քովի հանդերձները հազիւ թէ խանձուեր էին ․ և ինքն ալ դեռ շարունակ այսպէս կը կանչէր ․ "Ով Տէր՝ ողորմէ՛ ինծի" ․ և ատեն ատեն ալ՝ "Կրակը ինծի մօտ բերէք" , կ՚ըսէր ։ Վերջապէս անոր խնդիրքը իմացուեցաւ ․ պահապաններէն մէկը վերի փայտակոյտը վար ձըգեց , բոցը բորբոքեցաւ , և վառօդը մեծ շառաչիւնով պայթելով , ալ մարտիրոսին ձայնը չէր լսուեր ․ հապա անոր ծունկերը կրակէն սպառուած ըլլալով , մարմինը շղթային վրայէն ծռեցաւ , ու Լադիմէրին քովը ինկաւ ։

Հարիւրաւոր մարդիկ՝ Ռիտլէյին կրած սոսկալի տանջանքները , և անոր վախճանը շուտով հասցընելու շնորհք մը ընելու համար եղբօրը ջանքը տեսնելով , դառնարցունք կու լային , և խորին զգացմամբ կը յիշէին թէ աս մարդիկը Անգղիոյ մէջ երևելի պաշտօնի տէր էին , և իրենց կեանքը գործունէութեամբ և օգտակար կերպով անցուցին , և իրենց գիտութեանը , բարեպաշտութեանը և անստգիւտ վարմունքին համար , և միշտ մարդոց մարմնաւոր և հոգևոր երջանկութեանը ՚ի սրտէ հոգ տանելնուն համար գովելի էին ։ Արդարև ցաւալի բան է ասանկ երկու պատուական անձեր կրակի մէջ ձգուած և այրուած տեսնելը ։

"Յիրաւի" , կ՚ըսէ Ֆօքս , ասոնց չարչարանքին ստորագրութիւնը վերջացընելով , "հիմա անոնք մեռած են , և արդէն աս աշխարհիս վարձքը առին ․ անոնց համար երկինքին մէջ ի՛նչ վարձք կը մնայ ․ Տէրոջը փառաց օրը՝ երբոր Ինքը գայ իր սուրբերովը , կը հաւատամ որ պիտի յայտնուի"։

Digitized by Google

ԳԼՈՒԽ Թ.

Կարտինէրին սոսկալի մահը — Ուէրփ, Րօբէր և Բարք — Փօլին վարմունքը — Փիլբօդին քննութիւնները ու դատապարտութիւնը — Բանտի մէջ Բրօթէսդանդներուն քաշած չարչարանքները — Եօթը մարտիրոս կ'այրուին Սմիթֆիլտի մէջ ։

Հոս տեղ մէկ խիստ տարբեր վարմունք ունեցողի մը՝ այսինքն Կարտինէրին կենացը վերջին ժամերուն վրայով խորհրդածութիւն ընենք ։ Նախկայ Վինչէսդրի առաջնորդն էր՝ և մեծ Եպարքոս , որ շատ տարի Անգղիոյ մէջ Բարեկարգութեան դէմ հակառակորդներուն գլխաւորը եղաւ ։ Ռիտլէյին և Լադիմէրին մարտիրոսանալու օրը անհամբերութեամբ անոնց այրուելուն լուրը առնելու կը սպասէր ։ Այն ատենները աստիճանաւոր մարդոց սովորութիւնն էր ժամը տասնումէկին ճաշ ընել . բայց այս պատճառով Կարտինէր իր կէս օրուան ճաշը չըրաւ , մինչև որ իր փափաքած լուրին վրայով տեղեկութիւն մը չստացաւ ։ Ժամը չորսին ատեններ պատգամաւոր մը եկաւ , որ կը ծանուցանէր թէ մարտիրոսաց փայտակոյտը բռնկցուցին . ան ատենը մեծ ուրախութեամբ սեղան նըստաւ . բայց երբոր իր մարմինը կը զուարճանար իր առջևի կերակուրներովը , և իր միտքը Ամենաբարձրելոյն մարտիրոսացած սուրբերուն չարչարանքներովը , յանկարծ վրան հասաւ մահաբեր հիւանդութիւն մը , (իր երկար ժամանակուան ձեռք զարկած մոլութիւններուն հետևանքը ,) ու մինչև գերեզմանը տարաւ զանիկայ ։ Իր սակաւատև հիւանդութիւնը Բարլամէնդի ժողովին ներկայ գըտնուելուն՝ և ուրիշ գործեր տեսնելուն արգելք մը չեղաւ ; սակայն օրէ օր իր տկարութիւնը աւել-

նալու վրայ էր , և ինչպէս որ իր ժամանակակից-ներէն մէկը՝ Պուրհամի եպիսկոպոսը Փիլփինկդօն կը ստորագրէ , «Անոր մարմինը դեռ հողը չմտած փտեցաւ , անանկ որ գրեթէ անկարելի եղաւ որ մէկը անոր քովը մօտ երթայ» ։ Անոր մտա-տանջութիւնը՝ մարմնին ցաւերէն աւելի կը նեղէր զանիկայ ։ Շատ անգամ այսպէս կ'աղաղակէր . «Պետրոսին պէս մեղք գործեցի , բայց անոր պէս չզղջացի» ։ Իր դիպուածը ահաւոր ազդարարութիւն մըն է անոնց՝ որ զղջման ժամը օրէ օր ետ կը ձգե-գեն ։ Տէյ անուն Չիչէստրի եպիսկոպոսը՝ տեսնե-լով անոր մտքին ու մարմնոյն սոսկալի վիճակը , և աղէկ գիտնալով որ Հռովմէականութեան ծիսա-կան բաները պիտի չկրնային անոր ժամուն մէջ մխի-թարութիւն մը տալ անոր , ուստի մի միայն փրկութեան միջոցը ձեռք առաւ . բոլոր ջանքով աշխատեցաւ որ Աստուծոյ շնորհացը խոստմունք-ներովը , և Քրիստոսի արեանը միջոցով ձրի ար-դարանալու հրաւէրներովը մխիթարէ առ մահուան դուռը հասած եպիսկոպոսը , առաջ բերելով Սուրբ Գրոց խօսքերը ։ Կարտինէր՝ մարդկային սրտին բնական թշնամութեամբը՝ սաստիկ կատղե-ցաւ շնորհաց վարդապետութիւններուն դէմ . բայց համոզուելով՝ թէպէտև առանց սրտի փոփոխու-թեան , այսպէս պոռաց . «Ի՞նչ , տէր իմ , հիմա աս ճամբա՞ն բանալ կ'ուզես . ուրեմն երթաք բա-րով , ամէնքդ ալ ։ Այս ինծի՝ և ուրիշ իմ վի-ճակիս մէջ եղողներուն կրնաք խօսիլ ատոնք . բայց աս պատուհանը բաց ժողովուրդին , ու ետքը եր-թաք բարով , ամէնքդ ալ» ։ Կը կարդանք որ սա-տանաները կը հաւատան և կը դողան . ահռելի բան է ըսել՝ թէ Կարտինէրին դիպուածն ալ անոր կը նմանի ։

Կարտինէրին վարմունքը երկար ստորագրութեան պէտք չունի ։ Նոյնկայ ըստ երևութին համդարտաբարոյ՝ և ներսէն խորամանկ ըլլալով , Հալածանաց տորին ծառայութիւնը ուրիշներուն թող տուած էր , որպէս զի ինքը իր բոլոր ճգամբը աշխատի Հռովմէականութիւնը անխախտ հիման վրայ հաստատելու ։ Իր ընթացքը փոխելով Պապին դէմ գնելուն վրայով , ու եաքը անոր իշխանութիւնը նորէն պաշտպանելուն վրայով երկարօրէն խօսիլ հարկ չէ ։ Մէկ խօսքով վերջացրնենք . անիկայ Քրիստոնէական սկզբունքներէն բոլորովին զուրկ էր։

1555 , Հոկտեմբերի մէջ՝ Յովհաննէս Աւէրպ , Գէորգ Րօքէր , և Գրիգոր Բարք՝ Քանդուարիոյ մէջ այրեցան , ու մեծ համբերութեամբ իրենց տանջանքները կրեցին ։ Կրակին բորբոքած ատենը՝ Րօքէր իր թևերը բացաւ , ու այնպէս անշարժ պահեց զանոնք , մինչև անոնց բոլորովին այրուիլ ու վար իյնալը ։

Կը պատմուի թէ՝ աս միջոցին շատ մարդիկ Լոլլարտեանց բերդին մէջ և ուրիշ բանտերու մէջ մեռած են , իրենց կրած սաստիկ տանջանքներուն պատճառաւը , և ամէն անգամ անոնց մարմինները դաշտերու մէջ նետուած են . սակայն ողորմած մարդիկ՝ թէ գիշերով և թէ առտուանց կանուխ զանոնք կը թաղեն եղեր ։ Նա մեռելները սովորաբար Փինսպէրի կոչուած դաշտերուն մէջ կը նետեն եղեր , ու հոն տեղի աղեղնաւորները զանոնք կը թաղեն եղեր՝ գերեզմաններուն բոլորտիքը կայնած սաղմոսներ երգելով ։

Հոկտեմբերի 21ին՝ Բարլամէնդի ժողովը գումարուեցաւ . բայց մարդիկ խիստ շատ տժգոհութիւն կը ցուցրնէին նոր հալածմունքներուն վրայ , և բոլոր իշխանութիւնը Հռովմէական եկեղեցականաց ձեռքը

ձգտելուն յայտնի որոշմանը վրայ ։ Եւ անոնց անձնիշխանութիւնը ալ աւելի զօրացաւ , քանզի Թագուհին որոշեր էր որ Թագաւորութեան ձեռքն եղած բոլոր ստացուածքը ետ դարձընէ , որն որ Պապին նուիրակը իբրև Եկեղեցւոյ օրինաւոր ժառանգութիւնը" կը պահանջէր ։ Եւ ասոր համեմատ Պառլամէնդը վճիռ տուաւ ։

Փօլ մեծ իշխանութեան հասաւ Կարտինէլին մահուամբը . ուստի զանազան հրամաններ առաջարկեց ։ Առաջինը աս էր՝ թէ պարտին միշտ յիշել որ Անգղիա Հռովմայ հետ հաշտուած է ։ Միւսները Հռովմէականութիւնը զօրացընելու վըրայով էին . բայց շատ բաներու կողմէ եկեղեցականները բարեկարգելու խնամք կը տանէր ։ Փօլ կը գիտէր որ Անգղիոյ մէջ մարդոց միտքը այնչափ լուսաւորուած էր , որ առջի ատենի եկեղեցականաց մէջ սովորական եղած մեծ մոլութիւններուն պիտի չկրնային համբերել , թէ և աս ատեններէն ետքն ալ ուրիշ երկիրներու մէջ դեռ կը մնային ան մոլութիւնները ։ Աղէկ գիտէր որ եթէ եկեղեցականք իրենց ընթացքը չփոխէին , աւելորդապաշտութեան և մոլորութեան դրութիւնը նորէն պիտի կործանէր ։ Ուստի խորագիտութեամբ հալածանաց սաստկութիւնը մեղմացուց . այսու ամենայնիւ խորհելով որ Հռովմայ Աթոռը մեղմ միջոցներ բանեցընելու պիտի չզիջանի , թող տուաւ անոր փոխանորդները և ուրիշ առաջնորդները որ իրենց ուզածին պէս բռնութիւն բանեցընեն ։ Շուտով յայտնի եղաւ՝ որ թէպէտ Կարտինէլը մեռած էր , բայց հալածանքը անդադար պիտի շարունակուէր ։ Քանզի անիկայ յաւէտ ան եկեղեցւոյն սկզբունքներէն յառաջ կու գար , որ Յայտնութեան մէջ յիշուած է իբրև Յիսուսի սուրբերուն ու մարտի-

Digitized by Google

րոմներուն արիւնը խմող , քան թէ մարդոց կերքերէն , որ բնականաբար անոնց բռնած միջոցներուն սաստկութիւնը կրնայ աւելնալ ու նուազիլ: Հոս տեղ յիշատակութեան արժանի բան մըն ալ աս է , որ Փօլ՝ Յիսուսեան կրօնաւորներուն ըրած խընդիրքը մերժեց , երբոր աղաչեցին՝ որ Անգղիոյ մէջ քանի մը վանքեր իրենց յանձնուի , (որովհետեւ Թագուհին զանոնք բանալու միտք ունէր ,) որպէս զի դաստիարակութեան դպրոցներ եւ ուսումնարաններ հաստատեն :

Դեկտեմբերի 18ին՝ Յովհաննէս Ֆիլբօդ Վինչեստրի վարդապետը Սմիթֆիլտի մէջ այրուեցաւ : Ասիկայ Համբշայրացի ասպետի մը որդի էր , ու Օքսֆորտի մէջ համբաւ ստացեր էր իր ուսմանցը համար , մանաւանդ Եբրայեցերէն աղէկ գիտնալուն համար , որ ան օրերը աս լեզուին հմուտ մարդիկ հազուագիւտ էին : Ասիկայ Եւրոպայի զանազան կողմերը պտըտելէն ետեւ՝ իր հայրենիքը վերադարձաւ , Բարեկարգութեան սկզբունքները ամուր բռնած : Եդուարդ Թագաւորին օրովը Ֆիլբօդ մեծ համբաւ ստացեր էր՝ իբրեւ հաւատարիմ եւ յաջողակ քարոզիչ : Մարիամ Թագուհիին առջի օրերը ասիկայ ճշմարտութեան նախանձաւոր եւ քաջ ջատագով մը եղաւ . եւ աս պատճառաւ շուտով բանտը դրուեցաւ : Հռովմէականք խիստ շատ փափաք ունէին զանիկայ իրենց կարծիքներուն համոզելու , աղէկ գիտնալով որ անոր սրամտութիւնը եւ գիտութիւնը իրենց փաստին մեծապէս պիտի օգնէր . ասոր համար Թագաւորութեանը առջի մարտիրոսներուն հետ մէկտեղ չէր . հապա Կարտինէր իր մեռնելէն քիչ մը ժամանակ առաջ՝ Պօննէրին խրկեց զանիկայ : Հոն շատ խստութեամբ վարուեցան անոր հետ , եւ դարձեալ շատ աշխա-

տեցան որ զանիկայ Հռովմէական կրօնքին դարձը-նեն ։ Փիլքօդ միջոց գտնելով՝ իր տասուիրեք ան-գամի քննութիւններուն պարագաները՝ և իր քա-շած նեղութիւններուն կատարեալ ստորագրութիւ-նը գրեց , և իր բարեկամներուն յանձնեց ։

Փիլքօդ նախ մէկ քանի ուրիշներու հետ ստոր-երկրեայ տեղ մը արգիլուած էր Պօննէրին տանը ածխանոցին մէկ ծայրը , ու ետքը մայր եկեղեցւոյն բերդին մէջ , առանց կրակի ու լոյսի Նոյեմբեր ամսուն մէջ · բայց հոն անոր հետ մէկը կար , այսինքն “Մխիթարիչը”, և անոր ազդեցութեամբը՝ ինչպէս որ Փիլքօդ գաղտուկ կը գրէ ածխանոցին մէջէն , “Ես իմ վեց ընկերներովս յարդերուն մէջ անանկ ուրախ սրտով կ՚արթըննանք , ու Աստու-ծոյ փառաբանութիւն կու տանք , ինչպէս որ ու-րիշները իրենց փետրալի անկողիններուն մէջ” ։ Բայց սանկ նեղութեան մէջ իր եղբայրներուն հետ մէկտեղ ըլլալը՝ պապականութեան փաստին մնասակար սեպելով , ամբաստանութիւն ըրին ա-նոր վրայով թէ՝ “Ուրիշ բանտարկեալները կը քա-ջալերէ որ իրենց մոլար կարծեացը վրայ հաստատ կենան”· ուստի ժամանակ մը վերոյիշեալ բերդին մէջ առանձին տեղ մը դրին ։ Անիկայ իր փոխա-դրուիլը այսպէս կը ստորագրէ · “Մայր եկեղեցիին մէջէն անցնելով Լօլլարտեանց բերդը ելայ , ու ետքը եկեղեցւոյն արևմտեան կողմը դառնալով՝ պատին մէջտեղէն , ու վեց կամ եօթը դռներէ անցնելով իմ բնակարանս եկայ · երբոր սանկ զանազան նեղ տեղերէ կ՚անցնէի , յիշեցի սա խօսքը թէ՝ ‘Նեղ է սա ճամբան՝ որ դէպ ՚ի երկինքը կը տանի · և իմ բնակարանս Լօլլարտեանց բերդին ճիշդ մէկալ կողմի բերդն էր , և գրեթէ մայր եկե-ղեցւոյն մարտկոցին չափ բարձր էր · լայնութիւնը

ութը ոտք, ու երկայնութիւնը տասնուերեք ոտք էր, և իմ առջինեղած բանտիս վրայովը կ'իյնար, ու դէպ 'ի արևելք մէկ պատուհան մը ունէր, ուսկից շատ տուներու վրայ կրնայի նայիլ, բայց մարդու անցուդարձ չկար": Իս բանտին մէջ մըտնելու ատենը բանտապետը ու անոր սպասաւորները եկան զգուշութեամբ վրան նայեցան, բայց իր գրուածքները անանկ տեղ մը պահեր էր որ չգտան:

Փիլքօզին քննութեանցը մէջ պապական եկեղեցւոյն երևելի մոլորութիւնները թէ՛ շատ և թէ քիչ յիշուած են: Եկեղեցւոյն միութեանը վրայով՝ որուն համար Հռովմէականք այնչափ եռանդով կը վիճին, և իրենց աս դրութեանը վրայով՝ թէ իրենց եկեղեցւոյն սահմանէն դուրս փրկութիւն չկայ, Փիլքօզ այսպէս խօսեցաւ. "Դուք կ'ըսէք թէ՝ դուք ճշմարիտ եկեղեցւոյն անդամն էք, ու մենք կ'ըսենք թէ՝ մենք ենք ճշմարիտ եկեղեցւոյն անդամը: Դուք կ'ըսէք թէ՝ Ո՛վ որ ձեր եկեղեցիէն դուրս է, դատապարտեալ է. և յիրաւի մենք ալ կը հաստատենք որ՝ եթէ մենք (Քրիստոսի) ճշմարիտ Եկեղեցիէն զատուինք, որուն վրայ պատուաստուած ենք Աստուծոյ խօսքովը, դատապարտութեան վիճակին մէջ պիտի գտնուինք: Աստի թէ որ ձեր տէրութիւնը կրնայ աւելի աղէկ վկայութիւններ առաջ բերել ձեր եկեղեցին համար, քան որչափ մենք կրնանք բերել մերինին համար, ու թէ որ Սուրբ Գրոց խօսքերովը կրնայ ապացուցանել՝ թէ Հռովմայ եկեղեցին է՝ Ճշմարիտ Կաթողիկէ Եկեղեցին, ինչպէս որ ձեր ամէն քարոզներուն, գիրքերուն և ձեռնարկութիւններուն մէջ կը հաստատէք, և թէ ամէն Քրիստոնեայ մարդիկ դատապարտութեան պատժոյն ենթակայ ըլլալով՝ պարտին անկէ առաջնորդուիլ, ինչպէս որ դուք

Digitized by Google

կը պնդէք , և թէ ան միայն իշխանութիւն ունի իր խօսուածին պէս մեկնութիւն տալ Սուրբ Գրոց խօսքերուն , և թէ ամէն մարդիկ միայն անանկ մեկնութիւններուն մտիկ ընելու են . թէ որ աս բանները կրնաք հաստատել վկայութեամբ , ես ալ ձեր ուզածին չափ ձեր եկեղեցւոյն պիտի հնազանդիմ ։ Ուրեմն կը խնդրեմ ձեզմէ՝ Աստուծոյ սիրոյն համար աս բանիս մէջ զիս հանեցընէք"։ Խօսք տուեր էին որ աս բանը ընեն , բայց կարող չէին . և թէպէտ որ աս բանը ընելու համար Հայրապետներուն գրքերէն քանի մը վկայութիւններ առաջ բերին՝ իրենց դրութիւնը հաստատելու համար , սակայն Փիլքսօդ դիւրաւ հերքեց զանոնք նոյն գրքերուն խօսքերովը . և իրենց եկեղեցւոյն ընդհանրականութեանը համար աս պատասխանը տուաւ թէ՝ աշխարհիս երկու մասը՝ Ասիա և Ափրիկէ Հռովմայ եպիսկոպոսին պահանջած գերիշխանութեանը բնաւ հաւանութիւն չտուեր ։

Մէկ ուրիշ անգամ մը Պօննէր յանցանք դրաւ Փիլքսօդին վրայ , քանզի իր մէկ գրքին մէջ այսպէս գրած էր թէ՝ "իմ վրաս՝ այսինքն Յովհաննէս Փիլքսօդիս՝ որ աւելի եղաւ մեղքը , ալ աւելի եղաւ շնորհքը"։ Փիլքսօդ յանդիմանեց Եպիսկոպոսին տգիտութիւնը Սուրբ Գրոց վրայով , յիշեցընելով անոր՝ թէ անիկայ Պօղոս առաքելոյն խօսքն է , և թէ իր մխիթարութեանը համար զանիկայ իրեն յարմարցուցեր էր , գիտնալով որ թէպէտև իր մեղքերը անչափ ու մեծ էին Աստուծոյ առջևը , սակայն Անոր ողորմութիւնը ու շնորհքը անոնց ամենուն վրայ յաղթական կը հանդիսանայ ։ Բայց անկարելի է աս քննութիւնները տեղն 'ի տեղը առտորագրել . բաւական է ըսել՝ թէ Փիլքսօդ առերութեաւք մարդոց անդրդուելի նախատինքը ճեղքեց , և զօրաւոր փաստերով անոնց ձեռնարկու-

Digitized by Google

թիւններուն դէմ գրաւ , նոյն ատենը իրեն մէկ գերազանցութիւն մը չսեպհականելով՝ իր գիտութեան մէջ զարգացած ըլլալուն համար , հապա հաստատուն հիման վրայ կենալով , ինչպէս որ ինքը ըսաւ : «Իմ պարծանքս ուրիշ գիտութեան վրայ չէ , հապա հաւատքի ու Քրիստոսի վրայ . և աս գիտութիւնը ունենալու պարտաւոր եմ , ու անշուշտ գիտեմ որ ունիմ» :

Վերջապէս Դեկտեմբերի 16երորդ օրը՝ Պօննէր պարզապէս խօսեցաւ Փիլքօդին թէ մարդիկ կ'ըսեն որ «Հիմա Կարտինէրը մեռած ըլլալով՝ ալ հերետիկոսները պիտի չայրին». սակայն անոնց աս կարծիքը սուտ հանելու համար՝ Փիլքօդ պիտի սպաննուի : Նոյն ատենը անոր դէմ եղած ամբաստանութիւնները առաջ բերին . զանազան սուտ և հայհոյալի կարծիքներ կը դնէին անոր վրայ , ինչպէս որ Հռովմէականաց սովորութիւնն էր՝ երբոր Լութերականներուն և Բողոքականներուն վրայով ամբաստանութիւն կ'ընէին : Փիլքօդ ան զրպարտութիւնները մերժեց , և հարցուց Պօննէրին թէ արդեօք չամչնար որ այսանկ զրպարտութիւններ կը դիզէ իր վրայ : Նոյն ատենը Պօննէր դատապարտութեան վճիռը տուաւ , նախապէս աղօթք մը ըրաւ՝ աստուածային լոյսը օգնականութեան կանչելով . Փիլքօդին վրայ սա յանցանքները դրուած էր , թէ Կաթուղիկէ Եկեղեցիէն բաժնուած էր , և թէ հաստատեր էր թէ՝ պատարագը կռապաշտութիւն է , և թէ սրբագործութեան մէջ Քրիստոսի մարմնոյն էջօ+ Ներկայ ըլլալը ուրացեր էր : Երբոր Պօննէր դատակնիքը կը կարդար , Բաթի եպիսկոպոսը Պուրն՝ կանգ առնել տուաւ անոր , ու ըսաւ . «Տէր իմ , հարցուր իրեն՝ գուցէ դարձի գայ» : Աս բանը սովորաբար կ'ըլլար , ցուցընելու

համար թէ իրենք ակամայ կը դատապարտէին ։ Այս անգամ Պօննէր իր ի՛նչ ոգւոյ տէր ըլլալը յայտնեց , ըսելով . «Թո՛ղ տուր զանիկայ», և այսպէս դատակնիքին մնացորդը կարդալը շարունակեց ։

Ընկէ ետև Փիլբօդ Նիւկէյդի բանտը տարուեցաւ , ան տեղի չար բանտապետը՝ որ Աղեքսանդր կը կոչուէր , հրաման ըրաւ որ տանել կրցածին չափ շղթաներ դնեն անոր վրայ , ու խաւարին բանտ մը տանին ։ Պաշտօնատարը իմանալով աս անօգուտ անգթութիւնը , հրաման խրկեց բանտապետին որ այնչափ խստութեամբ չվարուի հետը ։ Աղեքսանդր խիստ դժկամակութեամբ զիջաւ աս հրամանին , սպառնալով որ եպիսկոպոսներուն պիտի երթայ գանգատ ընել պաշտօնատարին միջամուխ ըլլալուն համար ։ Հետևեալ իրիկունը Փիլբօդ իմանալով որ իր այրուելուն հրամանը ելած է , ըսաւ . «Ես պատրաստ եմ. Թո՛ղ Աստուած ինծի զօրութիւն , և ուրախալի յարութիւն մը պարգևէ» ։ Ուստի առանձնացաւ , և ջերմեռանդութեամբ աղօթեց , և օրհնեց զԱստուած , որ զինքը արժանի ըրաւ ճշմարտութեան համար չարչարուելու։

Առաւօտուն ժամը ութին պաշտօնատարները եկան ու Փիլբօդը կանչեցին . ան ալ մեծ ուրախութեամբ անոնց քովը գնաց . աս միջոցիս իր հաւատարիմ ծառան աս պատեհութեանս կը սպասէր որ հրաժարական ողջոյնը տայ ։ Մարտիրոսը առին ու Սմիթֆիլտ կը տանէին . ճամբան տղմուտ ըլլալով՝ երկու ոստիկան թևերնուն վրայ առին մարտիրոսը , որ ցիցին քովը տանին . «Աս ի՞նչ կ'ընէք», ըսաւ խնդալով , «միթէ զիս պա՞պ ընել կ'ուզէք . ես գոհ սրտիւ դէպ 'ի իմ ճամբորդութեանս վախճանը ոտքով երթամ պիտի»։ Սմիթֆիլտ մըտնելուն պէս՝ ծնկան վրայ գալով՝ ըսաւ . «Ո՛վ

Սամթֆիլտ, իմ ուխտերս քու մէջդ պիտի կատա-
րեմ": Ետքը ցիցը համբուրեց, ու ըսաւ. "Մի-
թէ ես աս ցիցին վրայ չարչարուելէն պիտի խոր-
շիմ, քանի որ իմ Փրկիչս ինծի համար խաչին
վրայ անարգանօք մեռնիլը յանձն առաւ": Ուստի
ձգը, ձգէ, և ձը երորդ սաղմոսները խօսելէն, և զի-
նուորներուն սաստիկ բաժնելէն ետեւ՝ ցիցին կապուե-
ցաւ, և համբերութեամբ մարտիրոսացաւ: Քո-
ղովուրդը շատ ցաւակցութիւն ցուցուց աս մար-
տիրոսին քաշած չարչարանքներուն վրայ. աս պատ-
ճառով Քողովքը գիր մը գրեց քաղաքապետին,
պատուիրելով որ հերետիկոսաց սպանութեան ա-
որոնք եթէ մէկը տեսնեն որ հերետիկոսները կը
մխիթարէ, անոնց կ'օգնէ կամ զանոնք կը գովէ,
շուտով բռնեն:

Գովլոտէյլ աս միջոցիս Նեւտարանին հետեւող-
ներուն կրած չարչարանքները ազդու կերպով կը
նկարագրէ, ըսելով. "Շատ մարդիկ ստորերկրեայ
բանտերու, աղտեղի փոսերու, մութ՝ զզուելի և գար-
շահոտ անկիւններու մէջ բանտարկուած էին".
ուրիշները ոտնակապերու և շղթաներու տակ
ճնշուած, անանկ որ դժուարաւ կրնային շարժիլ.
ոմանց ոտուընքները բարձրէն կոճղերու մէջ դրուած,
ու պարանոցնին երկաթէ անուրներով պատին
կպցուած. և ոմանց մէկ ոտուընքը կամ մէկ ձեռ-
քը կոճղի մէջ դրուած, իսկ միւսը դուրս ձը-
գուած, առանց մէկ աթոռի մը կամ քարի՝ որ
անոր վրայ նստին, իրենց մշտացած մարմինները
հանգստացընելու համար: Ուրիշներն ալ երկա-
թեղէն տանջանարաններու մէջ դրուած էին, որուն
մէջ մարտիրոսաց մարմինները կծկուած կը մնար:
Շատերը ոգեպահ կերակուրի պակասութենէն կը նե-

Digitized by Google

ղուէին ․ որոնցմէ ոմանք սովամահ կ՚ըլլային ․ անոնց հալածիչները շատ անգամ մտապարծութեամբ կ՚ըսէին թէ՝ աս չարչարուած սուրբերը այնչափ ները պիտի ձգեն , «մինչև որ անօթութեան պատճառաւ ստիպուին իրենց մատերուն միսերը ուտել»։ Մէկ կողմէն ալ բարեկամները ամենայն արթնութեամբ պատրաստ էին աս խեղճ բանտարկելոց օգնութիւն մատուցանելու , պատեհութիւն գտած ատեննին՝ անոնց ուտելիք և ստակ տալով ։ «Աս ամէն տանջանքները» , կ՚ըսէ Բովրոտէյլ , «և անոնցմէ զատ շատ ուրիշ տանջանքներ ալ պապականք 'ի գործ կը դնէին մարտիրոսաց վրայ ․ Մա- [illegible] պէս կը զուարճանային Աստուծոյ սուրբերուն դէմ եղած զանազան բռնութիւններով ու տանջանքներով , ինչպէս որ ամենուն յայտնի է ․ և ինչպէս որ շատերը որ դեռ ողջ են՝ և թէ քիչ շատ նեղութիւն կրած են , կրնան աս բանիս ստուգութեանը համար վկայել» ։ Ինչպէս և աս բանտարկեալները գրիչէ , մելանէ և թուղթէ զուրկ էին ․ սակայն իրենց հաւատոյ վրայ հաստատուն ըլլալուն լուրը իրենց բարեկամներուն հասցընելու միջոց մը գտեր էին ։ Երբեմն գրիչի տեղ՝ պատուհանէն փրցուած կապարի մանր կտորուանքները կը բանեցընէին , ու մելանի տեղ իրենց արիւնը կը գործածէին ։ Անոնց այսպէս արիւնով գրուած նամակները , որ Մարիամին արիւնաշաղախ թագաւորութեանը յիշատակն էին , ան ցաւալի ժամանակներուն պատմագրութեանց մէջ յիշուած են ։

Աս միջոցիս Աւետարանին յարողները գաղտուկ կերպով յորդորելու պտըտող եղբայրները զգուշութեամբ կը փնտռուէին ։

Յիրաւի ան օրերը Աստուծոյ խօսքը հաղուա-

գիւտ էր , և Քրիստոսի հետևողները պատեհու-թիւն գտած ժամանակնին մէկտեղ կը ժողվուէին ։ Աս պզտիկ ժողովներուն անդամները շատ անգամ իրենց ժողվուած տեղը կը բռնուէին , այսու ա-մենայնիւ տակաւին ժողովք ընելը կը շարունակէին։

Երբոր քարոզիչ երէցները վռընտուեցան , կամ մեռցուեցան , աշխարհականներէն ոմանք՝ որ Սուրբ Գրոց տեղեկութիւն ունէին , անոնց տեղը բռնե-ցին ։ Աթրայփ կը յիշէ քանի մը աշխարհական քարոզիչներ , և մասնաւորապէս օրինադիր մը Տա-ունս անունով՝ որ ամէն տօնի օրերը իր պարտէզին մէջ Աւետարան կը քարոզէ եղեր ան ամենուն՝ որ անձերնին վտանգի մէջ դնելով կու գային մտիկ ընելու ։

Քոմփոտէյլ և ուրիշ մարդիկ ալ Քրիստոսի հալածեալ հօտին գրուած շատ տետրակներ ու պզտիկ գրքեր տպել կու տային օտար երկիրներու մէջ , և գաղտուկ Անգղիոյ մէջ կը տարածէին ։ Թարլամէնդին մէկ Հռովմէական անդամը այսպէս կը գրէ . "Կ'ըսուի թէ հոս զանազան Չօր Գէյթէր կը գտնուին գիրքերով քաղաքին բոլորտիքը նե-տուած , որոնք ուրիշ երկիրներէ բերուած են" ։ Եւ աս բանիս միջամուխ եղող մարդիկը մեծ զգու-շութեամբ փնտռուեցան . ու անոնց ընթացքը խա-փանելու համար՝ հետևեալ տարւոյն սկիզբը ըն-կերութիւն մը հաստատուեցաւ , անոր հրամանա-գրին մէջ աս բանս կը պարունակուէր , թէ ան միաբանութիւնը աս նպատակիս համար հաստա-տուած է՝ որ հերետիկոսական գիրքերուն արգելք մը դնէ . և մասնաւոր իշխանութիւն մը տրուած էր անոնց՝ որ պապականութեան դէմ հրատարա-կուած բոլոր գիրքերը փնտռելով ձեռք անցընեն ։

Պօննէրին ըսածը՝ "թէ Հերետիկոսները պիտի

Digitized by Google

այրուէին՝ Կարտինէրը մեռած ըլլալով ալ». շուտով ճշմարիտ ելաւ : 1556, Յունվար 27ին՝ եօթը մարտիրոս այրուեցան Ամիթֆիլտի մէջ, որոնցմէ երկուքը կնիկ էին : Անոնց վրայով եղած ամբաստանութիւնը աս էր, թէ Անոնք Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյն մէջ մկրտուած էին. բայց Եկեղեցւոյ միութենէն բաժնուեր էին, պատարագ տեսնելու չերթալով, ու Հաղորդութեան մէջ իրօք Քրիստոսի ներկայութիւնը ուրանալով : Աս եօթը հոգին մէկտեղ մեծ համբերութեամբ մարտիրոսացան Ամիթֆիլտի մէջ :

Յունվար 31ին ալ՝ չորս կնիկ ու մէկ էրիկ մարդ մէկտեղ այրուեցան Կանտաբրիգիոյ մէջ :

ԳԼՈՒԽ Ժ :

Գրամէրին քննութիւնը ու դատապարտութիւնը — Հնազանդութեան գրուածք մը կը ստորագրէ — Այն գրուածքը կը հերքէ, ու կ'այրուի :

Այս չափ ճշմարտութեան հետեւող մարդոց չարչարանքները յիշելէն ետեւ, պէտք է որ անոնց ցանկին մէջ յիշատակենք Թովմաս Գրամէր անուն երեւելի Բարեկարգիչը՝ Քանդուարիոյ Արքեպիսկոպոսը : Ասիկայ Անգղիոյ մէջ Աստուծոյ մէկ ընտրեալ ծառան էր. որ թէ Հենրիկոս Ը.ին և թէ Եդուարդ Զ.ին օրերը պապականութեան դէմ դնող զօրաւոր գործիք մը եղաւ, և բարեկարգութիւնը յառաջ տարաւ :

Մարիամ թագուհին որոշեց որ Գրամէրը մեռցընել տայ. քանզի իր կոյր նախանձաւորութեամբը չէր կրնար հաւանութիւն տալ, որ Բարեկարգու-

Digitized by Google

Թեան սաստիկ մէկ զօրաւոր սիւնը անխախտելի մնայ ․ Թէպէտեւ առջի ժամանակները իր կէտնէրը տղա-փողը տն էր ։ Թագուհին սաստիկ անարգ ապերախտութիւն մը ընելու համար՝ Հռովմայ եկեղեցւոյն իմաստակական Թելադրութեանցը համեմատ իր խիղճը հանդարտեցուց , իրեն եղած բարերարութեանը փոխարէն՝ Կրամէրին վրայ դրուած դաւաճանութեան յանցանքը ներելով ․ որ Թէեւ աս բանիս մէջ Թագուհւոյն մէկ քանի նախապատիւ սիրելիները աւելի յանցաւոր էին , այսու ամենայնիւ Կրամէր դատապարտանի կանչուեցաւ , ու նոյն ատենը անոնք առանց քննութեան անպատիժ մնացին ։ Այսպէս Թագուհին անոր աս մէկ յանցանքը ներելով՝ ինքնիրեն կը խորհէր Թէ դէպ 'ի անոր ունեցած պարտաւորութիւնը վճարած է ․ ուստի այնուհետեւ ուրիշ յանցանքի մը համար զանիկայ բանտարկելու ու իբրեւ հերետիկոս այրելու հոգ տարաւ ։

Արդէն տեսանք որ Կարտինէրին Թիւր խորամանկութիւնը՝ Կրամէրին կեանքը քիչ մը ժամանակ պաշտպանելու միջոց մըն էր ։ Անիկայ չէր ուզեր որ Փօլը Քանդուարիոյ վեճակին առաջնորդ ըլլայ ․ Թէպէտեւ չէր կրնար ալ փափաք մը ունենալ Կրամէրը պաշտպանելու , անոր Հռովմէականութեան դէմ հակառակելուն հետեւութիւններէն ․ եւ վերապատուելի Արքեպիսկոպոսը Օքսֆորտի մէջ բանտարկուած էր , երբոր անոր կործանմանը համար եղած խորհուրդները կամաց կամաց առաջ կ'երԹային ։ 1555 , Սեպտեմբերի 12ին՝ Կրամէր՝ Րիտլէյը ու Լադիմէրը դատապարտող գործակալաց առջեւը բերուեցաւ ․ Գրուքս եպիսկոպոսը՝ որ աս ժողովին գլխաւորն էր , բարձր աԹոռի մը վրայ նստեր էր , Սրբոյն Մարիամու եկեղեցւոյն արե-

ելեան կողմը՝ Հաղորդութեան Հացին տակը , որ
ինչպէս որ սովորութիւն էր՝ տուփով մը կախուած
էր անոր գլխուն վրայ ։ Գրամէր իր եղբայրներուն
պէս Պապին իշխանութիւնը չուզեց ճանչնալ ։ Եղ-
բօր յորդորեցին զանիկայ որ իր Հերետիկոսութենէն
զեղջի գայ , ու եկեղեցիէն դառնայ , և ուրիշ ա-
սոր պէս խրատներ որ տուին , մարտիրոսը ծունկի
վրայ գալով՝ Տէրունական աղօթքը ըսաւ , ետքը
ելնելով , իր հաւատքը և իր բռնած վարդապե-
տութիւնները յայտնեց . Պապին իշխանութեանը
վրայ որ խօսք բացուեցաւ նէ՝ այսպէս խօսեցաւ .
«Աւաղ , Պապը Անգղիոյ մէջ ի՞նչ բան ունի ,
որուն իրաւասութիւնը այնչափ տարբեր է աս Թա-
գաւորութեանը իրաւասութենէն , որ անկարելի
բան է՝ մէկուն ալ ու մէկալին ալ հաւատարիմ
ըլլալը ։ Անոնց օրէնքներն ալ իրարմէ խիստ տար-
բեր են , անանկ որ՝ եթէ մէկը երկուքին ալ եր-
դում ընէ , մէկուն սուտ երդում ըրած պիտի
ըլլայ» ։ Գրամէր աս երկու իշխանութեանց տակը
ապրած ըլլալով՝ կարող էր անոնց մէջտեղի տար-
բերութիւնը ցուցընել ։ Ասկէ ետև ցուցուց թէ՝
Հռովմայ օրէնքները դատաստանի մէջ ինչպէս կը
պաշտպանէին ամենամեծ եղեռնագործները անգամ ,
երբոր անոնք եկեղեցական ըլլային ։ Աս ալ վրայ
բերաւ որ՝ Աղեքսանդր Գ. Պապը իր ոտքը Փրի-
դերիկոս Ա. կայսրին պարանոցին վրայ դրած ատենը՝
ստիպեր էր զանիկայ որ իր առջևը գետնատարած
խոնարհութիւն ընէ . և ըսաւ ալ թէ՝ պապերը
աստուածոց կարգը դասեցին զիրենք , ու մէկ նոր
կրօնք մը հնարեցին , կաշառակերութեան և շա-
հախնդրութեան կրօնք մը , թողլովին Սուրբ Գրոց
վարդապետութեանը հակառակ , միայն իրենց Թա-
գաւորութիւնը հաստատուն պահելու համար , և

թէ անոնք շատ անգամ իրենց վճիռներուն մէջ կը պարծենային՝ թէ իրենք կարող են մեկդի՝ ձգել Պետրոսին և Պօղոսին , և Հին և Նոր Կտակարանաց պատուիրանքները , և թէ իրենց լիակատար իշխանութեամբը Աստուծոյ չափ բան կրնային ընել . նաև Գրամէր ըսաւ . "Ո՛վ Տէր , ասանկ հայհոյութիւն մը արդեօք լսուա՞ծ է ։ Թէ որ անանկ մարդ մը գտնուի՝ որ զինքը Պապէն վեր կը դասէ , թող անիկայ նեռ սեպուի . սակայն Աստուծոյ և մեր փրկութեան թշնամին անանկ յայտնի կերպով ցուցուած է Սուրբ Գրոց մէջ՝ ան բացայայտ նշաններով ու հանգամանքներով , [illegible] աստր (Պապին) վրայ , մինչզի եթէ մէկը իր աչքը ու սիրտը լոյսին դէմ գոցելու չըլլայ , անշուշտ պիտի իմանայ թէ ան յիշուածը Պապն է"։ Բայց աս տեղս հարկ չէ որ Գրամէրին իր անձը պաշտպանելու համար ըրած բոլոր խօսքերը մէկիկ մէկիկ ստորագրենք ։ Ըս քննութեան ժողովին մէջ անանկ ազդու կերպով կը խօսէր , որ Պրուքս եպիսկոպոսը տալ ուրիշ պատասխան մը չգտնելով՝ միայն աս ըսաւ թէ , "Մենք եկանք քեզ քննելու , բայց կը տեսնեմ որ դուն մեզ կը քննես" ։

Ըն ատենը անոր դէմ եղած ամբաստանութիւնը կարդացուեցաւ ։ Գրամէրին վրայ դրուած յանցանքները ասոնք էին , թէ կնկան մը հետ ամուսնացած է , հերետիկոսական գրքեր գրեր է , և հրապարակաւ հերետիկոսութիւններ պաշտպաներ է Օքսֆորտ քաղաքը եղած վիճաբանութեանը մէջ* , և ասոնց պէս ուրիշ զանազան յօդուածներ ։ Ըմբաստանութեանը առաջին յօդուածին իրաւունք

* Պապականք ստիպեր էին Գրամէրը որ իրենց հետ վիճաբանի ։

տուաւ , ցուցընելով թէ աւելի աղէկ է որ ինքը մէկ օրինաւոր կնիկ մը ունենայ , քան թէ ուրիշ քահանայից ըրածին պէս օտարին կնիկը առնէ ու պահէ ։ Պանի որ աս նիւթիս վրայ քննութիւն կ՚ընէին , Մարտինոս անունն մէկը ըսաւ թէ՝ Գրամերին տղաքը Պանդուարինյ վիճակին գերի էին ։ Ասոր վրայ Արքեպիսկոպոսը ժպտեցաւ , և հարցուց որ՝ եթէ մէկ քահանայ մը իր հարճէն պոռնկորդիներ ունենար , անոնք իր վիճակին գերի՞ կըլլային ․ աս ալ ըսաւ որ՝ ինքը կը յուսայ թէ անոնց որդիներէն գէշ պիտի չըլլայ իր որդւոցը վիճակը ։

Նոյն [illegible] նազանդի Պապին կոնդակին , որով Գրամէր հրաւիրուած էր Հռովմայ Պապին առջևը անձամբ ներկայանալու՝ ութսուն օրուան միջոցին մէջ ։

Անիկայ բանտարգել մըն էր ․ սակայն Նաքելոյն Հռովմ խրկուելուն պէս՝ աս ալ յօժարութիւն կը ցուցընէր հոն երթալու , թէ որ թագաւորը ու թագուհին հրաման տալու ըլլային ։ Ինքն ալ նամակ մը գրեց թագուհիին ․ արիաբար ցուցընելով Հռովմէականութեան երևելի սխալմունքները , և միանգամայն առաջարկելով իր Հռովմ երթալու փափաքը , թէ որ անիկայ հրաման տար ․ վստահ ըլլալով՝ «թէ Աստուած պիտի հաճի իր ճշմարտութիւնը իր ծառային բերնովը պաշտպանելու ինչպէս հոս՝ անանկ ալ հոն» ։ Հրաւիրանաց կոնդակը ծաղրաբանութիւն մըն էր ․ Գրամէր զգուշութեամբ բանտի մը մէջ պահուեցաւ ։ Ութսուն օրը լմըննալուն՝ Արքեպիսկոպոսը Հռովմայ մէջ դատապարտուեցաւ իբրև անհնազանդ և կամակոր ․ քանզի սահմանեալ ժամանակին հոն չերևցաւ ։ Պեկատեմբերի 4ին՝ հրատարակուեցաւ թէ Պանդուարիոյ

թեմը առանց առաջնորդի է ։ Յիշեալ ամսուն 11ին՝ Կարդինալ Փօլը որոշուեցաւ որ ան վիճակին առաջնորդութեան պաշտօնը վարէ ․ և ինչպէս որ Ճիւէլ կը ստորագրէ , Գրամէր նմանութեամբ այրուեցաւ Հռովմայ մէջ ։

Պապին վճիռը Փետրվարի մէջ Անգղիա հասաւ ։ Թիրլէպի՝ Իլիի եպիսկոպոսը , և Պօննէր՝ Լոնտրայի եպիսկոպոսը՝ Օքսֆորտ խրկուեցան Գրամէրը դատապարտելու ։ Ասոնք նախ իրենց յանձնարարութիւնը կարդացին , որուն մէջ գրուած էր թէ՝ Գրամէրին վրայով եղած ամբաստանութեան յօդուածները զգուշութեամբ քննուեցան Հռովմայ մէջ ․ երկու կողմի վկաներուն ու փաստաբաններուն ունկնդրութիւն եղաւ , անանկ որ ալ ուրիշ միջոց չմնաց՝ որ ամբաստանեալը պաշտպանելու համար չքանեցընէին ։ Երբոր Գրամէր աս լսեց , ալ չկրնալով զինքը զսպել , բարձրաձայն աղաղակեց , թէ՝ "Աս ինչ զարմանալի ստեր են , որ ես հոս զգուշութեամբ բանտի մէջ գոցուած էի , առանց վկաներ ու փաստաբան ունենալու ․ և ասոնք ինծի համար կ'ըսեն թէ՝ վկաներ մտիկ ընել տուեր եմ , ու փաստաբան դրեր եմ Հռովմայ մէջ ․ Աստուած անշուշտ պիտի պատժէ աս յայտնի և անպատկառ ստութիւնը" ։ Աս խօսքը կրնայինք հիմակու Հռովմէական մատենագրաց առջևը դնել ։ Իսկ ան ստութիւնը ծածկելու համար ձեռքերնին պատրաստ միջոց մը ունէին ․ գործակալները Պապին լիակատար իշխանութեամբը շնորհուած ուրիշ կոնդակ մը հանեցին , որով ներողութիւն կը տրուէր Գրամէրին դէմ եղած դատին մէջի պակասութիւններուն , միանգամայն հրամայելով որ անոր դատապարտութեան գործը առաջ տանին , և աշխարհային իշխանութեան

Digitized by Google

ձեռքը մատնեն զանիկայ ։ Ահա Պապին անխախտելութիւնը. աս կերպով գործածուած է ։

Ասկէ ետև Հռովմէական քահանայից հագած սովորական զգեստներովը զգեստաւորեցին Գիրամէրը, բայց ան փառաւոր նիւթերուն տեղը՝ խոշոր կտաւէ և հնոտի լաթի կտորուանքներէ շինուած էին, իբրև խայտառակութիւն իր առջի բարձր աստիճանին ։ Կարգը առնելուն արարողութիւնն ալ կատարուեցաւ ։ Պօնֆէր իր սովորական անգթութիւնը 'ի գործ կը դնէր, բայց Թիրլէպի՝ առաջուց սերտ բարեկամութիւն ունենալով Արքեպիսկոպոսին հետ, և Հռովմէականաց սովորական անգթութեամբը աս գործս տեսնելու համար որոշուած ըլլալով, զուր տեղը կ'աշխատէր իր ընկերին կշտամբանաց խօսքերը զսպել, յիշեցընելով անոր իր խոստմունքը որ անարգանօք պիտի չվարուէր ։ Երբոր Արքեպիսկոպոսէն գաւազանը առնել ուզեցին, անիկայ չուզեց անոնց յանձնել Քրիստոսի հօտին վրայ իր ունեցած հոգևոր և հովուական պաշտօնին նշանը, և գրութեամբ մը բողոքեց առաջիկայ ընդհանուր ժողովին. սակայն ան բողոքին վրայով զանցառութիւն եղաւ, և իրենց կարգ առնելու արարողութիւնը առաջ տարին ։ Գիրամէր ըսաւ. "Աս ձեր ըրածը պարապ բան է. քանզի շատ ատենէ 'ի վեր է որ՝ ես աս զգեստները մէկդի ձգեր եմ"։ Ասկէ ետև փոքրաւորի հին ու պատռտուած վերարկու մը հագցուցին անոր. աս միջոցին Պօնֆէր գազանային ցնծութեամբ կանչեց. "Ալ ասկէ ետև՝ Տէր իմ պիտի չըլլան քեզի", ու պաշտօնատարին սպասաւորներուն ձեռքը մատնուեցաւ որ սպաննուի ։

Գիրամէրը նորէն բանտը տարին ։ Կլօսէսդըրշայրցի ազնուական մը ետևէն կ'երթար, և իմա-

նալով անոր կարօտութիւնը և քովը ստակ մը չունենալը , անոր քիչ մը բան տալու միտք ունէր , բայց եղբօր յիշեց թէ մարդիկ ժամանակով նեղութիւն կրեցին ասանկ միջոցի մը մէջ ուրիշներուն օգնութիւն ընելնուն համար , սպասաւորներուն տուաւ ստակը , ըսելով . Թէ որ դուք բարի մարդ էք , աս ստակը մարտիրոսին պէտք եղած բաները հոգալու պիտի գործածէք ։ Աս բանիս համար Պօններ և Թիրլէպի ան ազնուականք բռնել տուին , և դժուարաւ համոզուեցան զանիկայ ազատ արձակելու ։

Այս հիմա Գրամէրին պատմութեանը մէկ մասը պէտք է ծանուցանենք , որն որ կընայինք անտես ընել , թէ որ միայն իր անձնական համարումը փնտռէինք . և Գրամէր ինքն ալ աս բանիս պիտի չփափաքէր , այլ մանաւանդ պիտի ուզէր որ իր սխալմունքները ցցուած մնան աշտարակներու պէս , որով ուրիշները իրենց հաւատքին նաւաբեկութենէն զգուշանան , և անոնք որ մահուան ու յուսահատութեան մէջ ընկղմելու վրայ են , սիրտ առնեն , ինչպէս որ իրեն պատահեր էր , և դառնան ան մեծ Քահանայապետին՝ որ մեր տկարութիւնները գիտնալով կարեկից կ'ըլլայ ։

Պապականք տեսնելով որ Գրամէր իրենց անգութ վարմունքներուն և սպառնալեացը դէմ հաստատ կեցեր է , որոշեցին որ անոր հետ քաղցրութեամբ վարուին . քանզի թէ և թագուհին միտքը դրած էր որ զանիկայ մեռցընէ , այսու ամենայնիւ իրենք փորձառութեամբ գիտէին՝ որ եթէ Գրամէր հրապարակաւ իրենց դէմ վկայութիւն տալով մեռնէր , Հռովմէական կրօնքը անբուժելի վէրք մը պիտի ընդունէր ։ Ուստի զանիկայ բանտէն հանելով՝ աւագերէցի մը տունը փոխադրեցին . անոր

Digitized by Google

բոլորտիքը առեր էին զանիկայ գովաբանողները, և դրսուանց ամէն տեսակ սէր ցուցընող շողոմարարները, և կը խոստանային որ եթէ իր Հռովմէականութեան դէմ հակառակիլը ուրանալու թուղթ մը ստորագրելու ըլլայ, իրեն պիտի շնորհուի իր կեանքը, և իր թեմը պիտի դառնայ, կամ թէ որ աւելի նախապատիւ կը համարի, պիտի կրնայ հանգստութեամբ առանձնանալ. և ըսին ալ թէ՝ ինչպէս որ իրեն հաճոյ կը թուի այնպէս կրնայ գրել: Պապականք աս խորհուրդը ըրին, քանզի գիտէին որ Գրամէր խաղաղասէր բնաւորութեան մը տէր էր, և որ ամէն տեսակ քաղաքական դատերէ հեռանալ կ'ուզէր. ուստի իրենց խորհուրդին համեմատ՝ հաւանութիւն տուաւ Գրամէր, ու աս հետևեալ ծանուցումը թուղթի մը վրայ գրեց՝ ու ստորագրեց. "Որովհետև թագաւորին և թագուհւոյն վեհափառութիւնը իրենց Բարլամէնդին հաճութեամբը ընդունած են Պապին իշխանութիւնը աս թագաւորութեանս մէջ, ես ալ հաճութիւն կու տամ անոնց օրէնքներուն հնազանդելու, և Պապը աս Ընգղիոյ եկեղեցւոյն իբրև գլուխ կ'ընդունիմ, որչափ որ Աստուծոյ օրէնքները և աս թագաւորութեանս օրէնքները և սովորութիւնները կը ներեն": Բայց ասիկայ ընդունելի չեղաւ, հապա պապական մատենագրաց ստորագրութեանը նայելով՝ համոզուեցաւ հետզհետէ ուրիշ հինգ իրարմէ աւելի զօրաւոր թուղթեր ստորագրելու:

Մարդկային տկարութեան աս ցաւալի դիպուածը հաւատարմութեամբ յիշելով, կրնանք խորհիլ թէ աս փորձութիւնը Աստուծոյ թոյլտուութեամբն եղած է՝ ուրիշներուն խրատ ըլլալու համար: Ո՛հ, Աստուծոյ խօսքին հակառակ եղած բանի մը միջա-

Digitized by Google

մուխ ըլլալէն ետ կենանք , և մեր մտքին մէջ չե-րեւակայենք թէ սանկ բան մը ճշմարտութեան հետեւելուն հետ կը միաբանի :

Մարիամ և իր խորհրդականները Գրամէրին վրայ աս անհաստատութեան նշանը տեսնելով՝ կ'ուրախանային . այսու ամենայնիւ Մարիամ իր արիւնահեղ դիտաւորութենէն ետ չդարձաւ . հապա ալ աւելի հաստատուեցաւ աս մտքին վրայ փօլին խորհուրդներովը , նմանապէս Փիլիպպոս Թագաւորին և անոր Սպանիացի եկեղեցականաց խրատներովը : Այսպէս Գրամէրին մահուան վճիռը եղաւ . և Պօլ վարդապետին հրաման եղաւ՝ որ աս պատեհութեանս վրայով քարոզ մը պատրաս-տէ : Մարտիրոսին չիմացուցեր էին իր մօտալուտ մահը . քանզի կը յուսային որ անիկայ պիտի մեռնի՝ իր բերնին մէջ սուտ վկայութիւն ունենալով : Մարտի 20ին՝ Պօլ այցելութիւն ընելու գնաց Գրամէրին , և հարցուց թէ արդեօք իր ստորա-գրած գրութեանը յարմ՞ծ է : Ճետեւեալ առա-ւօտուն կանուխ նորէն եկաւ , ու Գրամէրին քիչ մը ստակ տուաւ , ըսելով թէ՝ աղքատաց ողոր-մութիւն տալու համար է . և Գրամէրին ըսին ալ՝ որ պատրաստուի հրապարակական քարոզի մը ներ-կայ գտնուելու : Աս եղած բաներէն Արքեպիսկո-պոսը կասկածի գնաց թէ իր թշնամիները չար խորհուրդ մը ըրած են իր վրայով . և նոյն ա-տենը հաւատքի վրայ հաստատ չկեցողներուն դառն վշտաց համը քիչ մը առած ըլլալով , շուտով դարձաւ Անոր՝ որուն գթութիւնը անհուն է , և Աւետարանէն ճշմարտութեանը վրայ իր ունեցած հաւատքին դաւանութիւնը գրեց : Սպանիացի կրօնաւորները՝ որոնք Գրամէրին բանտարկուած ա-տենը շատ անգամ տես կ'երթային , եկան անոր

ըսին թէ՝ պարտի Հրապարակաւ յայտնել իր դարձի գալը՝ որուն համար ստորագրութիւն տուած է ։ Կէս օրէն առաջ՝ Թէյնի Լօրտ Կուլիէլմոսը և ուրիշ ազնուականներ և ազատազգիներ իրենց սպասաւորներովը եկան Թաղուհիին Հրամանաւը ։ Օքսփորտի ժողովքի անդամները և Սպանիացի կրօնաւորները Գրամէրը առին Սուրբ Մարիամու եկեղեցին տարին , ուր որ մեծ բազմութիւն ժողվուած էր ։ Հռովմէականք խիստ կ՚ուրախանային , յուսալով որ աս երևելի Բարեկարգիչը Հրապարակաւ պիտի խոստովանի իր պապականութեան դառնալը ․ նոյն ատենը Բրօթէսդանդներն ալ հոն կը դիմէին , մէկ կողմէն կը վախնային որ աս կարծիքները իրօք պիտի կատարուին ․ սակայն մէկալ կողմէն ալ յոյսերնին բոլորովին չէին կտրեր , ըսելով թէ՝ Ան որ այսչափ երկար ժամանակ ուրիշներուն Աւետարանը քարոզեց , վերջապէս խոտելի մէկ մը պիտի չըլլայ ։

Երբոր եկեղեցին մտան , կրօնաւորները Սիմէօնին երգը սկսան երգել ․ “Ալ հիմա ով Տէր՝ արձըկես քու ծառադ խաղաղութիւնով”․ և Գրամէրը ամպիոնին դիմացը շինուած բարձր նստարանի մը վրայ հանեցին ․ հոն աս վերապատուելի և ակնածելի անձը՝ որ քիչ մը առաջ բոլոր ազնուականներէն և արքունական պաշտօնատարներէն երևելին էր Անգղիոյ մէջ , պատռտած լաթերով և անարգական մահուան դատապարտուած կը կայնէր ․ սակայն իր Աստուծոյն վրայ հաստատ վստահութիւն ունէր թէ և իր վերջին վարմունքին համար խորին մտատանջութեան մէջ էր ։ Փօլ վարդապետը իր պատրաստած քարոզը իրեք մասերու բաժնեց ։ Առջին մասը կը պարունակէր Աստուծոյ ողորմութիւնը ․ երկրորդը՝ Անոր արդարութիւնը ․ երրորդը՝ Թա-

Digitized by Google

գաւորաց վարմունքին պատճառը չքննելու վրայով : Աս վերջինը Գրամէրին ներկայ վիճակին վրայ դարձընելով , յայտնապէս խօսեցաւ թէ պիտի մեռնի , և յորդորեց զանիկայ որ համբերութեամբ ընդունի իր մահը , յիշեցընելով անոր՝ աջակողմեան աւազակին մահը , և Գրամէրին դարձի գալուն վրայ ուրախութիւն ցուցուց . և սա խոստմունքն ալ ըրաւ որ՝ անոր հոգւոյն հանգստեանը համար պատարագներ պիտի մատուցուին :

Գրամէր մտիկ կ'ընէր աս յորդորանքը , ու մէջը գտնուած ստութիւններուն համար կու լար : Քարոզը լմըննալուն , Քօլ վարդապետը յորդորեց Գրամէրը որ հրապարակաւ իր հաւատքը յայտնէ : «Աս ըսածդ յօժար կամօք պիտի ընեմ» , ըսաւ Արքեպիսկոպոսը : Ուստի իր հաւատոյ դաւանութիւնը հանեց , և Աստուածմէ 'ներում խնդրելով իր գործած մեղքերուն համար , յորդորեց ժողովուրդը որ Աստուծոյ հնազանդին , և իրենց հոգիներուն բարութիւնը փնտռեն . նաև ըսաւ . «Հիմա ան երևելի բանին վրայով խօսիմ , որ իմ կենացս մէջ գործքով ու խօսքով ըրած բաներէս աւելի իմ խղճմտանքիս կը դպչի , և աս է՝ որ ճշմարտութեան դէմ գրութիւն մը հրատարակեցի»: Ան ատենը իր պաշտօնէ զրկուելէն ետև ինչ որ գրած էր 'նէ՝ հերքեց , ու ետքը ըսաւ . «Որովհետև իմ ձեռքս յանցանք գործեց իմ սրտիս դէմ բան գրելովը , առաջ պէտք է որ իմ ձեռքս պատժուի . ուստի երբոր կրակին մօտենամ , առաջ անիկայ պիտի այրուի» :

Ասկէ ետև Գրամէր յայտնապէս ըսաւ . «Թէ որ Պապին վրայով իմ ունեցած կարծիքս կը հարցընէք 'նէ՝ կը մերժեմ զանիկայ իբրև նեռ՝ և Քրիստոսի թշնամին՝ իր ամէն սուտ վարդապետու-

Digitized by Google

թիւններովը ․ իսկ հաղորդութեան վրայով՝ ետ այնպէս կը հաւատամ , ինչպէս որ սորվեցուցած եմ Մ. Ճինչէսդրի Եպիսկոպոսին դէմ գրած գրքիս մէջ , որ հաղորդութեան վրայով անանկ ճշմարիտ վարդապետութիւն մը կը սորվեցընէ , որ վերջին օրը Աստուծոյ դատաստանին առջեւը պարզերես պիտի ներկայանայ , իսկ պապական վարդապետութիւնը՝ որ անոր հակառակ է , պիտի ամչնայ իր երեսը ցուցընելու" ։

Փոսը կայնողները աղշած կը նայէին անոր վրայ ։ Բրօթէսդանդները անոր հաւատքի վրայ հաստատ կենալը տեսնելով՝ կ'ուրախանային ․ իսկ Հռովմէականները սաստիկ կատղած ամօթապարտ կ'ըլլային , որ իրենց խորամանկութեան հնարքները իրենց վերջին խայտառակութեանը պատճառ եղան ․ ուստի ամբաստանութիւն ըրին՝ թէ ստախօս ու կեղծաւոր մէկ մըն է ․ ու երբոր անիկայ սկսաւ ալ աւելի բաներ խօսիլ պապականութեան դէմ , Փօլ և իր ընկերները աղաղակեցին , "Գոցեցէք սա հերետիկոսին բերանը , ու զանիկայ մէկդի տարէք"։

Կայնած տեղէն վար առին զանիկայ , ու ցիցին քովը տարին , որ Ռիտլէյին ու Լադիմէրին այրուած տեղն էր ․ իր թշնամիները ճամբուն մէջ չարաչար կը նեղէին զանիկայ ․ և շուտով պէտք եղած պատրաստութիւնները կատարուեցաւ ։ Գրանմէր համառօտ աղօթք մը ընելէն ետև՝ լաթերը վրայէն հանեց , և իր բոլորտիքը ժողվուած Սպանիացի կրօնաւորները վռնտելով , քովը կայնող տարիքը առած մարդոցը և ուրիշներուն ալ ձեռքը երկընցուց ու հրաժարական ողջոյնը տուաւ ․ երբոր Իլի անուն մէկու մ'ալ ձեռք երկընցուց նէ՝ անիկայ ետ քաշուելով ըսաւ ․ արժան չէ հերետիկոսները բարևել ։ Ասկէ ետև շղթայով մը ցիցին կապեցին

Digitized by Google

Գրամերը , ու կրակը բռնկցուցին : Երբոր բոցը իրեն կը մօտենար , Գրամեր իր աջ բազուկը երկընցընելով , ձեռքը բոցերուն մէջը խոթեց , ու անշարժ պահեց , միայն մէկ անգամ մը ան ձեռքով երեսը շփեց , որպէս զի ամէն մարդ տեսնէ ձեռքին այրուիլը՝ դեռ կրակը մարմինին չդպած : Վերջապէս կրակը մարտիրոսին բոլորտիքը առաւ , սակայն ինքը իր ցիցին պէս՝ որուն վրայ կապուած էր , շարունակ անշարժ կը կենար . իր աչքերը դէպ 'ի երկինքը վերցընելով ստէպ կը կանչէր , "Անարժա՜ն աջ ձեռք", և Ստեփաննոսին մեռնելու ժամանակին ըսած խօսքերը կը կրկնէր , "Տէր Յիսուս՝ ընդունէ իմ հոգիս", մինչև որ վախճանեցաւ :

Յովհաննէս անունով Սպանիացի կրօնաւոր մը զարմանալով աս մարտիրոսին արիութեանը վրայ , վազեց Լօրտ Կուլիէլմոսին գնաց , ու ըսաւ թէ՝ Արքեպիսկոպոսը մեծ յուսահատութեան մէջ մեռաւ : Ազնուականը բանին աղէկ տեղեակ ըլլալով , ժպիտով մը կրօնաւորին յիմարութիւնը կշտամբեց : Մոխիրները վերցընելու առենին Գրամերին սիրտը գտեր էին որ ամբողջ մնացեր էր , ու բնաւ այրուած չէր : Աս ի՞նչ գերազանց առարկայ մը պիտի ըլլար Հռովմէական հրաշք մը սեպուելու համար , թէ որ անիկայ պապական մեռնէր : Պրընէթ պատմագիրը կ'ըսէ թէ՝ "Ան եկեղեցին աս բանը պիտի չհրատարակէ՞ր աշխարհիս չորս կողմը իբրև նշան անոր սրտին շիտակութեանը , թէ և իր ձեռքը մեղանչեց" : Այսպէս մեռաւ Թովմաս Գրամեր՝ Քանդուարիոյ Արքեպիսկոպոսը : Իր կրած մահը շատ անգամ իր առջևը դրուած էր , իբր թէ հաւանականաբար նոյն մահով պիտի վախճանէր :

Աս միջոցիս մասնաւորապէս կանայք իրենց հաւատքը ու համբերութիւնը ցուցընելով , կրակ-

Digitized by Google

ներու մէջ զԱստուած կը փառաւորէին ։ Երկու կնիկ այրուեցան Իփսուիչի մէջ , որ սանկ էին . Ագնիս Պօթթէն՝ և Յովհաննա Թրընչֆիլտ . ցիցին վրայ անոնց ցուցուցած քաջութիւնը նշանաւոր էր . երբոր այրուելու վրայ էին , Սուրբ Գրքէն շատ վկայութիւններ բերելով Թախանձանօք կը յորդորէին ժողովուրդը՝ որ Աստուծոյ խօսքին յարին , և ոչ թէ Հռովմայ նեռին աւելորդապաշտական պատուէրներուն ու սուտութիւններուն հետևին . Յովհաննա Թրընչֆիլտ բանտին մէջ եղած ատենը՝ իր ընկերին չափ ճշմարտութեան նախանձաւոր չէր երևնար , բայց երբոր ցիցին քովը բերուեցաւ , վրան թուլութիւն մը անգամ չնշմարուելէն 'ի զատ՝ արիացած ալ էր , և գրեթէ յոյսի և ուրախալի ակնկալութեան կողմանէ իր ընկերն ալ գերազանցեց ։

Արդ՝ հիմա որ կը վերջացընենք սա պատմութիւնները , կ'ուզենք յիշել սա թագաւորութեան օրովը չարչարուողներուն գումարը՝ հաւատարիմ մատենագրաց գրութիւններէն առնելով ։ Մարտիրոսաց ցանկին մէջ՝ ամէն աստիճանի , հասակի և հանգամանաց տէր մարդիկ կը գտնենք . կոյր , կաղ , փափկասուն կանայք , մէկ ժամու երախաներ ։ Ասոնք ամէնն ալ բոցերու մէջ ձգուեցան ։ Հարուստին , աղքատին , քահանային , և աշխարհականին , ազնուականին , արուեստաւորին , գործաւորաց տէրերուն , մշակին , և մուրացկանին հետ մի և նոյն անգթութեամբ կը վարուէին ։ Եղիսաբեթ թագուհւոյն մեծ Եպարքոսը՝ Լօրտ Պըրլէյ՝ կը հաստատէ թէ՝ Մարիամին թագաւորութեանը վերջին չորս տարիներուն մէջ ՈՂՋ ՈՂՋ ԱՅՐՈՒԱԾ մարդոց թիւը՝ ԵՐԿՈՒ ՀԱՐԻՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԵՒՈՒԹԸ

Digitized by Google

հոգիի կը համնէր. այսինքն 1555ին՝ եօթանա-
սունումէկ, 1556ին՝ ութսունուինը, 1557ին՝ ութ-
սունութը, 1558ին՝ քառասուն. և կրօնքի հա-
մար՝ թէ՛ բանտարկութեամբ, թէ տանջանքով,
թէ սովով և թէ կրակով մեռնողներուն թիւը՝
գրեթէ ՉՈՐՍ ՀԱՐԻՒՐԻ կը համնէր ։ Ուրիշ
մատենագիրներ կը հաստատեն թէ աս թիւէն շատ
աւելի մարդիկ մեռած են զանազան մահուամբ,
որոնց ենթակայ էին Բրօթէստանդները, և թէ ան
չորս հարիւրը հրապարակաւ այրուողներն են ։

Վերջապէս աս պատմութիւնները՝ որոնց մէջ
կը ստորագրուին սուրբերուն համբերութիւնը ու
հաւատքը, այսինքն անոնց «որ զենուած էին Աս-
տուծոյ բանին համար, ու անոր վկայութեանը
համար՝ որ իրենք ունէին», շատ կերպով օգտակար
կրնան ըլլալ, և պէտք չէ զանոնք մտքերնէս հա-
նել ։ Վասնզի անոնք մեզի կը ցուցընեն թէ որուն
պէտք է ապաստանինք՝ երբոր սաստիկ փորձանաց
և նեղութեան տակ կը ձնշուինք, և թէ որչափ
պարտինք շնորհակալութիւն մատուցանել որ մենք
անանկ չար ժամանակներու մէջ գտնուած չենք.
Նաև կ'իմացընեն մեզի ամէն տեսակ կրօնական
հալածանքներէն գարշիլ, և անոնց վրայ անար-
գանօք նայիլ, և նոյն ատենը կարեկցութեան
շարժիլ, և աղօթել անոնց համար՝ որոնք այնչափ
սխալ իմացած են Աւետարանին ճշմարիտ ոգին և
սկզբունքները, որ այսպէս չարութիւններ գործելու
անձնատուր կ'ըլլան ։ Վերջապէս սորվինք աս գրքէս
Հռովմայ եկեղեցւոյն ինչ բնաւորութեան և ոգւոյ
տէր ըլլալը, որ այնչափ դարեր շատ անգթութիւն-
ներ բանեցուց ան աստուածասէր մարդոց դէմ,
որոնք անոր վարդապետութիւնները չընդունեցին,
և անոր բռնաւորական իշխանութեանը գլուխ

Digitized by Google

չծռեցին ։ Ան եկեղեցւոյն սնոտի պարծանք մը ե֊
ղած է իր անփոփոխութիւնը ․ այո մենք ալ գի֊
տենք որ իր սկզբունքները դեռ չլուսաւորուած
դարերուն ինչպէս էին նէ՝ հիմակու օրս ալ այնպէս
են ․ սակայն իր զօրութիւնը տկարանալով , և
ւարդկային մտաց լուսաւորութիւնը օր ըստ օրէ զօ֊
րանալով , և քրիստոնէից երկիրներուն մէջ քա֊
ղաքական ազատութիւնը տիրելով , հիմա աս գրքիս
մէջ ստորագրուած բարբարոսական գործքերուն
արգելք մը դրուած է , անանկ որ ալ չկրնար
յայտնի կերպով նոյն ընթացքը բռնել ։ Աւստի
ամէն ով որ զԱստուած կը սիրէ՝ թող ջերմեռան֊
դութեամբ աղօթէ , որ չըլլայ թէ անանկ նախատա֊
լից գործքեր երևան ելլելով՝ քրիստոնէական անունը
անարգուի , հապա ամէն քրիստոսադաւան եկեղե֊
ցին ճանչցուի Սան վերին իմաստութեամբ , որ
նախ սուրբ է , ու երկրորդ՝ խաղաղարար , հեզ ,
դիւրահաւան , ողորմութեամբ ու բարի պտուղ֊
ներով լեցուն , անխիղճ , ու առանց կեղծաւորու֊
թեան" ։

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

3 2044 038 354 6
Digitized by Google

Digitized by Google